

КМІВ
1941-1943

КИЇВ 1941—1943

ФОТОАЛЬБОМ

Присвячується світлій пам'яті сотень тисяч киян, чиє життя забрала війна 1941—1945 років, — фронтників, оточенців, полонених, підпільників, заручників за дії підпільників і тих, хто загинув у палаючому Хрещатику, Бабиному яру, Кирилівському гаю, у протитанкових ровах, та концентраційних таборах у Дарниці, на Сирці, у Лаврі, Михайлівському монастирі, на Керосинній вулиці, у катівнях гестапо, в авіанальотах, при евакуації в тил та на роботах у Німеччині, а потім... і в Сибіру. Особлива присвята — тим, хто пережив і пам'ятає окупацію Києва від 19 вересня 1941 по 6 листопада 1943-го року

**За матеріалами
фотодокументальної
виставки,
що відбулася
восени 1998 р.
в Музеї історії
міста Києва**

КИЇВ

1941-1943

ФОТОАЛЬБОМ

ВИДАВНИЦТВО «КИЙ» 2000

*Автор і видавництво висловлюють щирі вдячність
Київській міській державній адміністрації,
Київській організації Народно-демократичної партії України,
Головному управлінню архітектури та містобудування в м. Києві,
Посольству Федеративної Республіки Німеччини,
Директору НВФ «VD MAIS» Давиденку В. О.,
Петру Махлаю (США)
за фінансову підтримку цього видання*

Коли гортаєш сторінки цього унікального фотоальбому, мимоволі відчуваєш, як стискається серце від болю через ті страждання, яких завдала нашому Києву киянам минула війна. Важко уявити, що таке взагалі могло коїтись. Адже в усіх нас при слові Хрещатик перед очима постає широка, осяяна сонцем головна вулиця столиці України: світлі будинки, зелені липи й каштани, квіти, потік автомобілів, безліч крамниць, тисячі киян і гостей з усього світу, що простують широкими тротуарами. Все це ми звикли бачити щодня, впізнавати кожен куточок Хрещатика у гідній величчю на екранах телевізорів, на яскравих сторінках подарункових фотоальбомів у кольорі.

А тут — сувора чорно-біла правда документальних фото, на яких увічнено Київ довоєнний і Київ часів героїчної оборони влітку-восени 1941 року, Київ часів окупації. Мене, як досвідченого будівельника, особливо вразили жахливі руїни, купи битої цегли й покрученого металу, понівечених конструкцій, що лишилися від колишнього Хрещатика й прилеглих кварталів. І, як епілог страшного лихоліття,— повоєнні кадри відроджуваного й народжуваного заново красеня Києва. Віддамо належне звитязі наших батьків і дідів — оборонців і визволителів Києва. Схилимо голову перед світлом пам'яттю киян — жертв війни. Скажемо добре слово подяки науковцям Музею історії міста Києва, які зібрали цей унікальний фотодокументальний матеріал і всім тим хто долучився до благородної справи видання фотоальбому «Київ. 1941—1943».

*Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО
київський міський голова*

Роки з 1941 по 1943 були в історії Києва темними роками, роками війни, насилля, чужого панування. У цей час загинуло багато мешканців Києва, понад 100 000 були переміщені до Німеччини на примусові роботи. Майже все єврейське населення Києва стало жертвою гітлерівського расового безумства.

Музей історії міста Києва взявся за цю тему, влаштувавши восени 1998 року виставку, що пролила світло на морок німецького окупаційного періоду. Тоді виставка викликала велику зацікавленість. Багато фотодокументів можна було побачити в Україні вперше.

Фотоальбом «Київ. 1941—1943» продовжує тему виставки 1998 року. Він документує показані тоді фотографії і містить разом з тим додатковий, досі неопублікований матеріал. Я дуже вдячний Музею історії міста Києва та автору фотоальбому, панові Дмитру Малакову за їхню нещодавню ініціативу.

Події 1941—1943 років мають свій вплив на сьогоднішній день. Страждання, завдані німцями за 778 днів окупації у місті Києві, є частиною української та німецької історії. Спогади про ці страждання болісні, а у нас, німців, викликають ще й почуття сорому. Але тільки мужність до спогадів і мужність до визнання правди звільняють шлях до примирення та відшкодування.

Тому Федеральний Уряд прийняв запрошення Музею історії міста Києва зробити внесок у роботу над цим фотоальбомом, так само як це було з виставкою 1998 року.

Київ знову постав з руїн німецької окупації. Відбудовчі роботи у повоєнні роки, задокументовані у заключній частині цього фотоальбому, гідні подиву і є свідченням усвідомлення історії та волі до життя цього міста.

Для нас, німців, ці відбудовчі роботи є подвійним закликом: загоювати рани минулого і одночасно сприяти тому, щоб Київ утверджувався як багата традиціями, приваблива і самобутня столиця посеред Європи.

д-р Ебергард Гайкен

Посол Федеративної Республіки Німеччина

Die Jahre 1941 bis 1943 sind dunkle Jahre in der Geschichte Kiews, Jahre des Krieges, der Gewalt, der Fremdherrschaft. Zahllose Einwohner Kiews kamen in dieser Zeit ums Leben, mehr als 100 000 wurden als Zwangsarbeiter nach Deutschland verschleppt. Fast die gesamte jüdische Bevölkerung Kiews fiel dem hitlerschen Rassenwahn zum Opfer.

Das Museum für Geschichte der Stadt Kiew hat sich in einer Ausstellung im Herbst 1998 mit dem Thema auseinandergesetzt, indem es Licht in das Dunkel der deutschen Besatzungszeit brachte. Die Ausstellung stieß seinerzeit auf große Beachtung. Viele Fotodokumente waren das erste Mal in der Ukraine zu sehen.

Der Fotoband «Kiew. 1941—1943» nimmt das Thema der Ausstellung von 1998 wieder auf. Er dokumentiert die damals gezeigten Fotos, enthält aber auch zusätzliches, bisher unveröffentlichtes Material. Ich bin dem Museum für Geschichte der Stadt Kiew und dem Autor des Fotobandes, Herrn Dmitro Malakow, für ihre neuerliche Initiative sehr dankbar.

Die Ereignisse der Jahre 1941 bis 1943 wirken bis heute nach. Das Leid, das Deutsche in den 778 Tagen der Besatzung über die Stadt Kiew gebracht haben, ist Teil der ukrainischen und ebenso der deutschen Geschichte. Die Erinnerung an dieses Leid ist schmerzhaft und für uns Deutsche zugleich beschämend. Doch nur der Mut zur Erinnerung und der Mut zur Wahrheit machen den Weg frei für Versöhnung und Wiedergutmachung.

Die Bundesregierung ist deswegen der Einladung des Museums für Geschichte der Stadt Kiew gefolgt, zur Arbeit am vorliegenden Fotoband, ebenso wie schon zur Ausstellung von 1998, beizutragen.

Kiew ist aus den Ruinen der deutschen Besatzung wiederauferstanden. Die Aufbauleistung der Nachkriegsjahre, die der vorliegende Fotoband in seinem Schlußkapitel dokumentiert, ist bewundernswert und legt Zeugnis ab vom Geschichtsbewußtsein und vom Lebenswillen dieser Stadt.

Für uns Deutsche ist diese Aufbauleistung eine doppelte Herausforderung: die Wunden der Vergangenheit zu heilen und zugleich daran mitzuwirken, daß Kiew sich als traditionsreiche, attraktive und selbstbewußte Metropole inmitten Europas behauptet.

*Dr. Eberhard HEYKEN
Botschafter der
Bundesrepublik Deutschland*

ВІД УПОРЯДНИКА

Тяжких втрат зазнала столиця України під час Другої світової війни. Вже 22 червня 1941 року Київ було піддано масованому бомбардуванню німецькою авіацією. Починаючи від 11 липня 1941 р. упродовж 73 днів тривала героїчна оборона Києва, яка зірвала плани гітлерівського «бліц-крігу» і затримала наступ на Москву, фактично врятувавши її від фашистської навали. А 19 вересня 1941 р. частини Вермахту вступили до залишеного Червоною армією Києва, оточивши територію на сотні кілометрів на схід від Дніпра. На п'ятий день окупації почалося тотальне нищення Хрещатика й прилеглих кварталів центру міста, здійснюване відповідно до тактики «випаленої землі», за директивами радянського керівництва. 29-30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли в урочищі Бабин яр десятки тисяч євреїв, а впродовж 778 днів окупації тут загинуло понад 100 тисяч мирних жителів та військовополонених. У Дарницькому концентраційному таборі загинуло 68 тисяч військовополонених. Близько 150 тисяч молоді Києва та Київської області було відправлено на примусові роботи до «третього рейху». Незважаючи на це, місто продовжувало жити, голодуючи, але виживало, хоча з майже мільйонного населення перед війною, до осені 1943 р. у Києві залишилося менше 180 тисяч мешканців. На початку листопада 1943 р., тікаючи з Києва, окупанти теж вдалися до тактики «випаленої землі», піддавши вогню десятки кращих будівель, включно з університетом.

Десятки тисяч киян не повернулися з війни. Та зусиллями всього народу столиця України, поступово відбудовуючись, загоїла страшні рани, завдані війною та лихою волею. Проте лишилася пам'ять про героїчні і трагічні випробування.

Тривалий час по війні більшовицька пропаганда навмисно перекручувала правду про добу окупації Києва, звалюючи всі біди на окупантів. Минув час, і неспростовні документи та гласність поставили все на свої місця.

Виставка, влаштована Музеєм історії м. Києва восени 1998 р., вперше відкрила правдиву сторінку у літописі життя міста та киян за суворих днів окупації. У тридцяти вітринах було представлено понад двісті документальних фотографій з фонду Музею історії м. Києва, Центрального державного кінофотофоноархіву України, приватних зібрань, а третина з них надані, за сприяння Культурного центру Посольства Федеративної Республіки Німеччина, Бібліотекою сучасної історії м. Штутгарта (ФРН). В окремих вітринах експонувалися унікальні документи, періодичні видання, календарі, листівки 1941—1943 рр., а також матеріали, надіслані Пенсільванським університетом (США).

На відкритті виставки 29 жовтня 1998 р. у присутності Надзвичайного і Повноважного Посла ФРН доктора Ебергарда Гайкена, неодноразово висловлювалося побажання видати альбом за матеріалами виставки, що висвітлювала події 1941—1943 рр. у Києві.

До альбому увійшло набагато більше фотоматеріалів та документів, ніж демонструвалося на виставці, значна кількість їх публікується вперше, або ж наводиться з невідомих раніше в Україні джерел. Проте автор-упорядник не наполягає на вичерпності теми, оскільки, збираючи ці матеріали упродовж багатьох років, переконався, що процес пошуку може тривати і далі. Адже довгий час ці матеріали були вилучені з наукового обігу, бо переважна більшість їх перебувала під забороною як такі, що не відповідали, або навіть суперечили загальноприйнятій ідеологічній концепції.

Але... з плином часу багато свідків і безпосередніх учасників тих подій пішли з життя, тому, з одного боку, іноді важко встановити істину, з іншого — ще живі носії пам'яті подій, для кого відомості, вміщені у виданні, стануть підтвердженням чи доповненням до розповідей і свідчень очевидців, а декому, можливо, доведеться подолати певні ілюзорні уявлення і не лише про ті часи, про які йдеться у пропонованому виданні.

КИЇВ 1941–1943

ПЕРЕДВОЄННИЙ КИЇВ, АБО ТЕ, ЩО ЗНИКЛО НАЗАВЖДИ

На цих світлинах, зроблених переважно напередодні або за кілька років перед війною, увічнено центральну частину Києва, Києво-Печерську Успенську лавру, тобто те, що повністю або частково зникло в роки окупації та у повоєнний період.

Це — своєрідний пролог, передмова до основного змісту альбому. Кожен з цих сюжетів є вельми промовистим для киян старшого віку. Вдивіться у кожен знімок, у кожен будинок, у кожну постать — це застигла мить перед фотоапаратом. Адже немає вже тих будинків, немає тих людей... Лише хтось ще може впізнати себе в цих малюках...

Запам'ятайте вигляд цих вулиць, будинків — далі, на сторінках альбому, вони неодмінно майнуть ще раз: чи то в момент загибелі, чи в руїні...

Панорама центральної частини Києва, що відкривалася з висоти так званого «будинку Гінзбурга» (вул. Інститутська, 16—18), колись найвищої (8—11 поверхів) споруди довоєнного Києва.

Фото поч. 30-х рр.

Посередині — Думська площа (нині — майдан Незалежності) з будинком міської думи (до 1941 р.— міськком та обком КП(б)У). Праворуч — колишнє Дворянське зібрання (до 1941 р.— Будинок учителя). Перед ним, на розі Хрещатика та Інститутської — колишня біржа (до 1941 р.— Міськрада). Вгорі — Софійський собор з дзвіницею.

Щільна забудова цієї частини Києва склалася на зламі ХІХ-ХХ ст. і залишалася такою до 1941 р.

Хрещатик. Думська площа.

Поштова картка.

Ліворуч — будинок колишньої міської думи (Хрещатик, 18), споруджений 1876 р. за проектом архітектора О. Шіле і надбудований згодом третім поверхом. На вежі — п'ятикутна зірка, що замінила герб Києва — Архістратиґа Михаїла. Під вежею — більшовицьке гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Праворуч — Будинок учителя, над ним — бані римо-католицького костьолу св. Олександра та великий прибутковий будинок на вул. Костьольній.

Хрещатиком ще курсують трамваї «пульмани», чимало візників.

А перед думою — пам'ятник Карлу Марксу, спритно схований фотографом у закруті електричного ліхтаря (на переднім плані). Певно, фотограф був не лише позапартійним, а й зі «старорежимними» переконаннями. Проте і влада завбачливо демонтувала вночі цей одіозний пам'ятник, що став об'єктом уїдливих кпинів та міського фольклору. Так, кияни кепкували з того, що Маркс тримає лівицю за викотом сюртука: чи то справді видатний економіст був лівшею, чи сюртук був перелицьований, чи просто скульптор помилився. А може то, казали кияни, Маркс ховає свій «Капітал», стоячи на вулиці Воров(ського) — так тоді називався Хрещатик...

Думська площа традиційно була одним з місць революційних виступів, маніфестацій, центром міського громадського життя, поступаючись горішній Софійській площі, де, за ще давнішою традицією, відбувалися події загальнодержавного, всеукраїнського значення.

Місто. На Хрещатику.

Фото Я. Рюмкіна.

ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ І ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОМУ ФЛОТУ — ГІДНЕ ПОПОВНЕННЯ

ПРО ЛЮБОВ ДО СВОГО МІСТА

На Хрещатику. Площа Калініна (кол. Думська).

1940 р. Фото Я. Рюмкіна.

Праворуч, за гордовито висунутим на передній план новим ліхтарем, — будинок старої думи. Ліворуч — будинок «Радіотеатру», переобладнаний з колишньої кондитерської Б. Семадені (Хрещатик, 15). Автомобілі «вдруковано» для посилення у читача газети «Комуніст» «відчуття законної гордості» та «глибокого задоволення» радянським ладом. Всі автомобілі радянських марок.

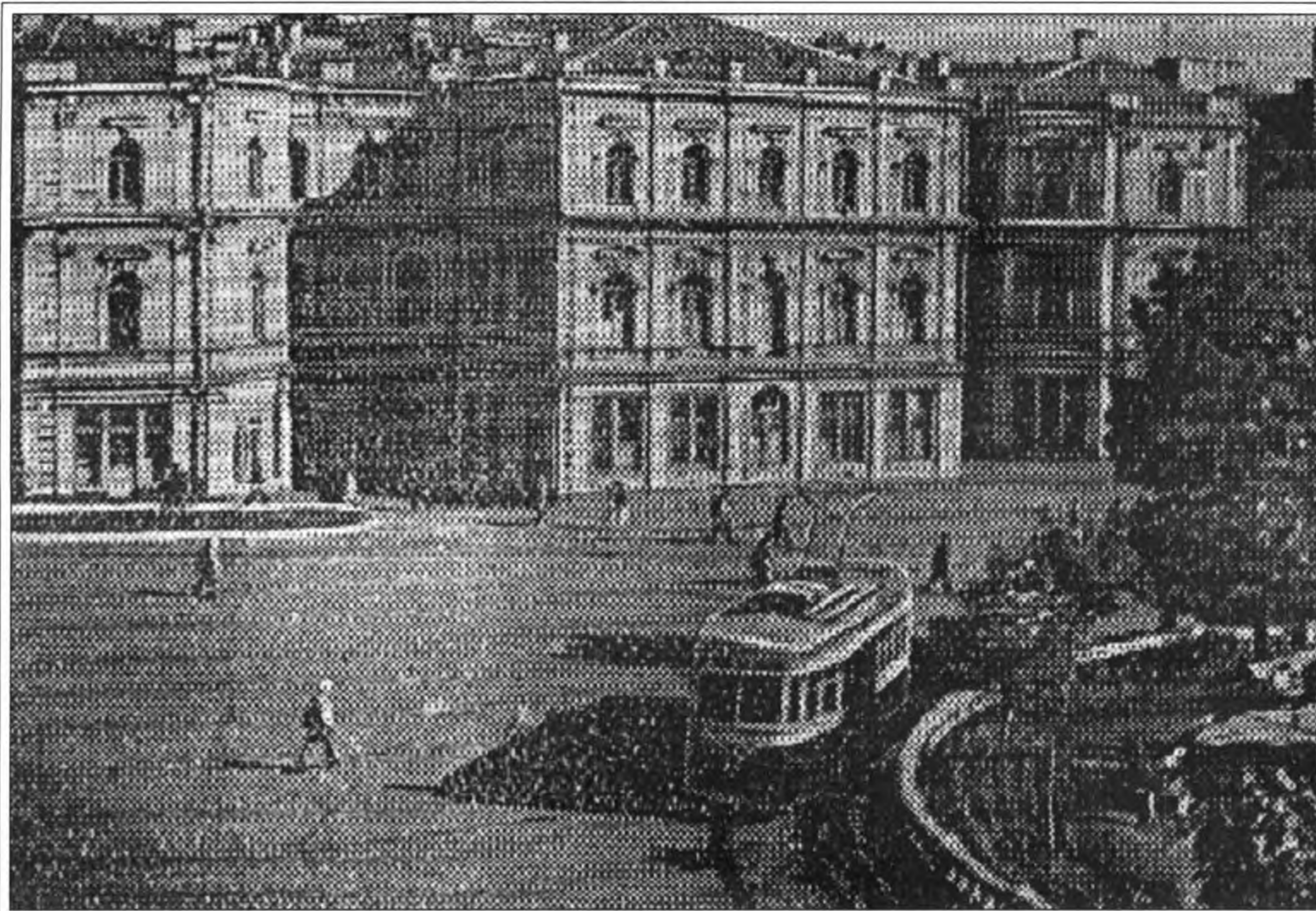

Будинок обкому і міськкому КП(б)У — кол. дума.

1939 р.

Пам'ятника Марксу вже немає.

Ліворуч — автомобіль «ГАЗ-М-1» («емка»).

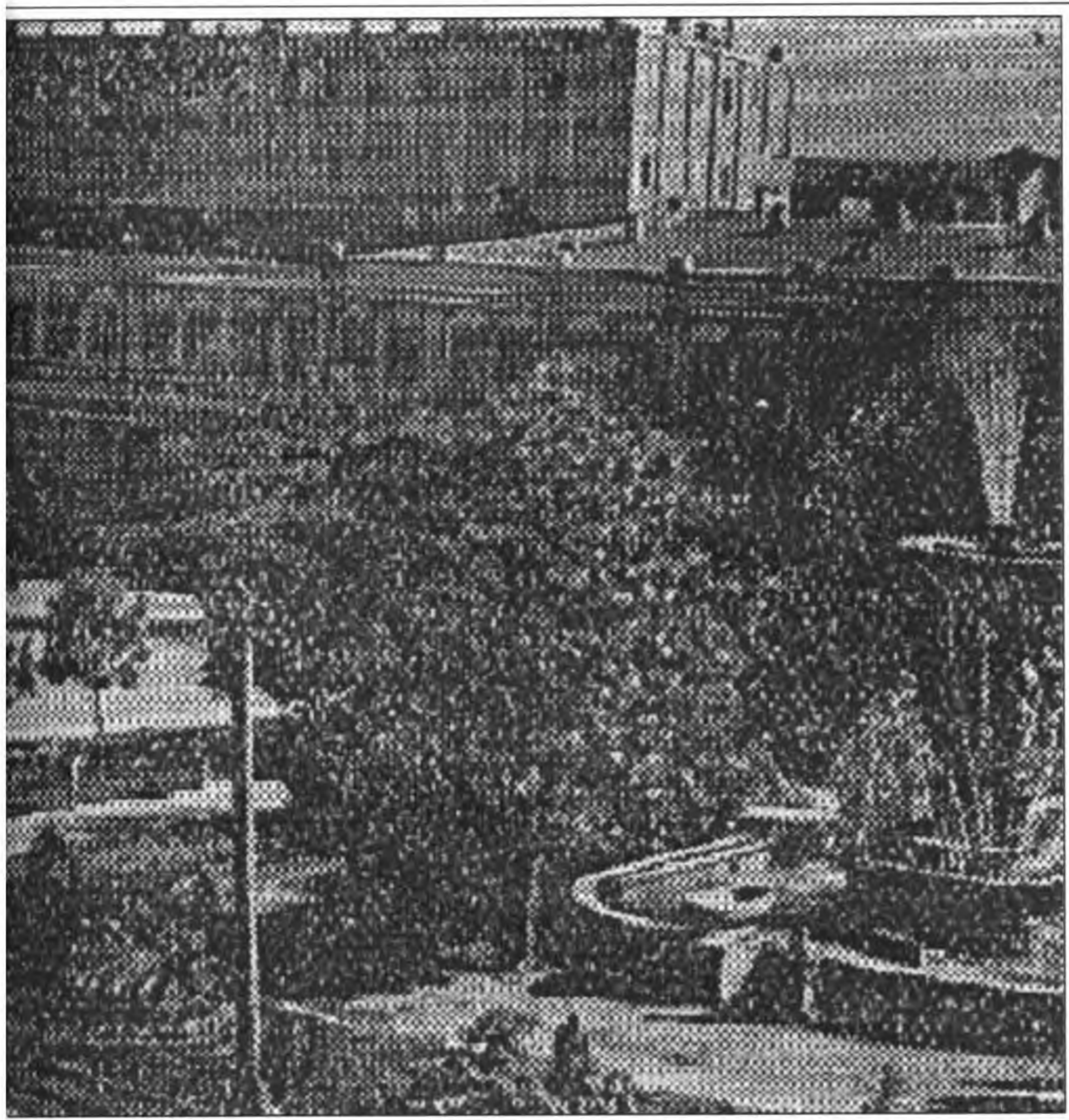
Хрещатик.

1940 р. Поштова картка. Фото П. Римкевича і С. Горохова.

Трамвайні колії знято, асфальтованим Хрещатиком мчать автомобілі «ЗИС-101» (ліворуч) та «ГАЗ-М-1» (праворуч) — обидва ліцензійні «паккард». У глибині — Палац піонерів та жовтенят (колишнє Купецьке зібрання, нині — Національна філармонія).

На торці будинку держустанов (№ 5) — реклама консервів «Краби»: їх тоді й по війні вироблялося значно більше, ніж споживалося.

Праворуч — будинок Трамтресту (№ 7).

Майдан ім. Калініна.

1939 р.

Фото В. Лещинського.

Ліворуч — тильний фасад кол. думи, праворуч — кол. готель «Росія».

Біля скверу з фонтаном — трамвайна зупинка.

Вулиця Інститутська.

Поштова листівка кін. 20-х рр. «Укртеакіновидав».

Загальний вигляд вулиці від Хрещатика. Садиба праворуч — кол. М. Бродської (перший та другий будинки); далі — будинок колишнього Міського кредитового товариства, за сприяння якого значною мірою був розбудований сто років тому центр Києва. Якийсь биндюжник випряг коні, кинувши просто впоперек бруківки свої биндюги з дошками. Вгорі височить громаддя «будинку Гінзбурга» (№ 16—18) — торцями до сусідньої садиби. Ліворуч — зелені шати горба, на якому стоїть колишній Інститут шляхетних дівчат (№ 5), на той час — НКВС.

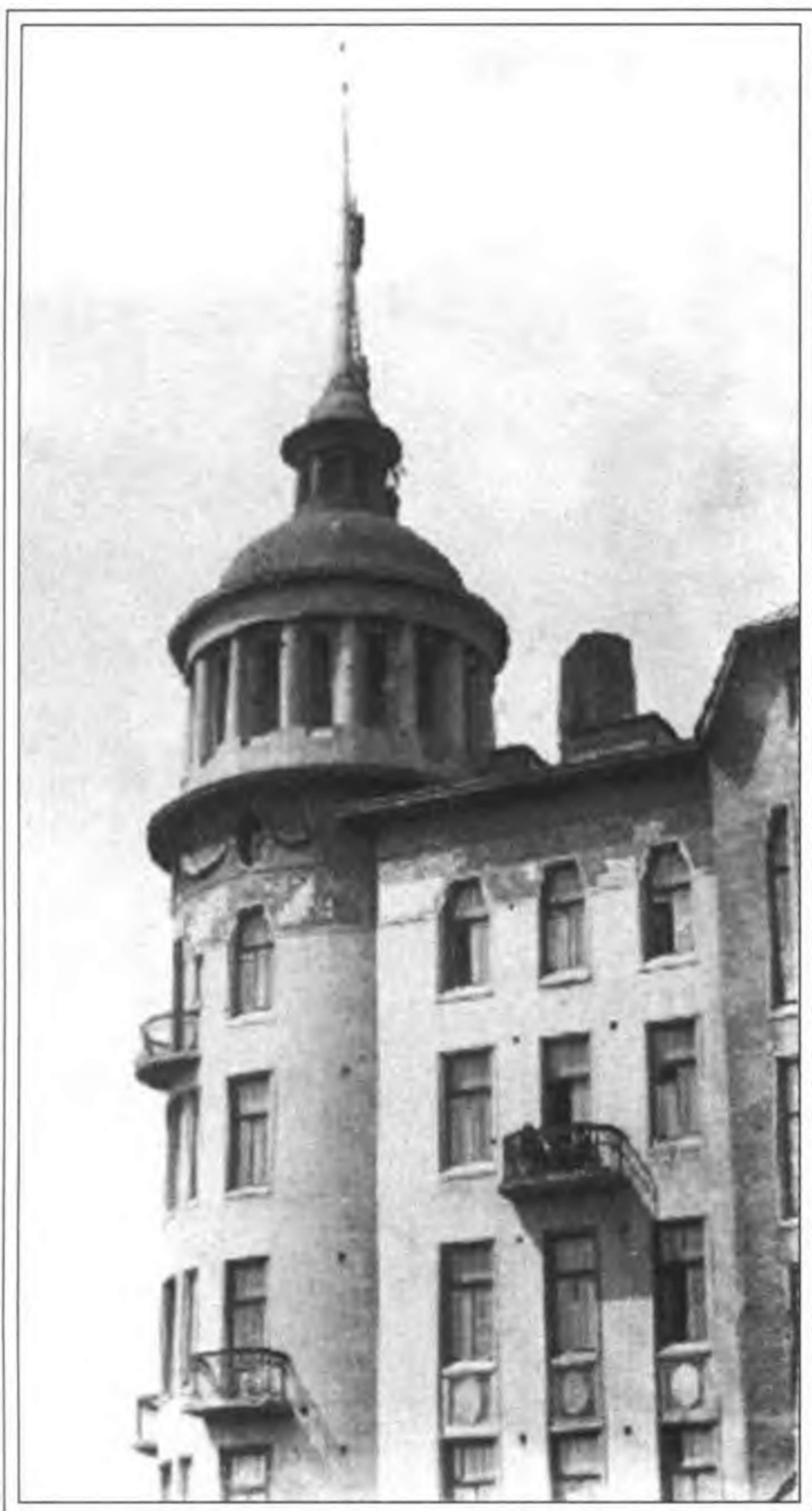

Забудова центру Києва.

1933 р. Фото В. Малакова.
Публікується вперше.

На світлині, зробленій з солярія на даху будинку по Прорізній, 18, вивищується величезний «будинок Гінзбурга». Праворуч — будинки № 20 та № 22 по Інститутській, ближче — кол. особняк М. Фабриціуса. Нижче — дахи готелю «Континенталь», цирку та ще одного кол. будинку Гінзбурга по Миколаївській, 9. Вгорі праворуч — вежечки будинку Держбанку.

Будинок Гінзбурга. Фрагмент фасаду.

1932 р. Фото В. Малакова.

На шпилі — робітники-ремонтники, що й спонукало зробити цей, нині вже унікальний знімок.

Будинки по Інститутській вулиці, 22 (ліворуч), 20 та 16—18.

1935 р.

Публікується вперше.

Будинки по Інститутській, 20 (ліворуч) та 16—18 («Гінзбурга»).

1935 р.

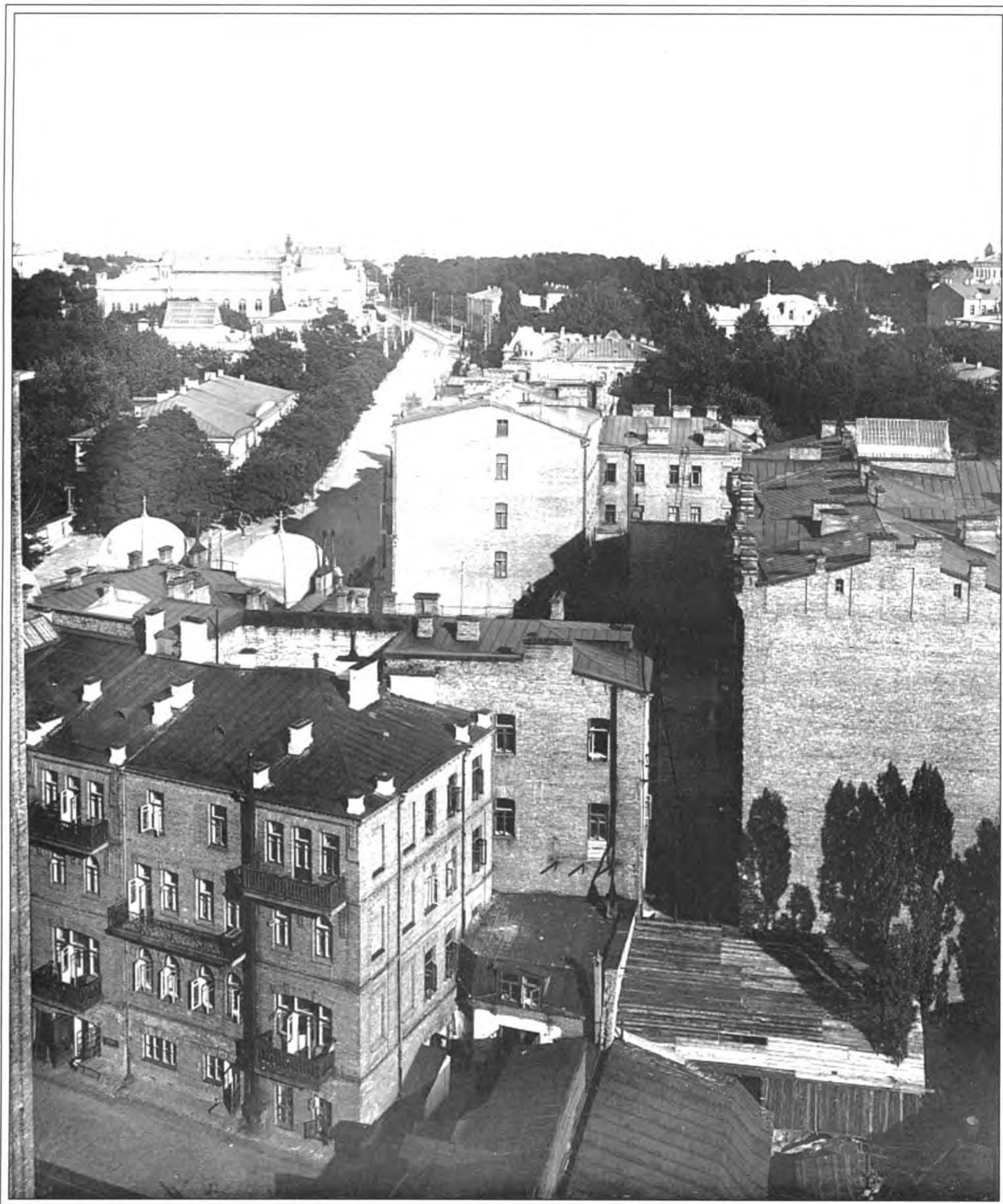
Будинок по Інститутській, 22.

1935 р.

Публікується вперше.

На першому поверсі — колишні приватні крамниці, які діяли ще за доби НЕПу. У дверях — портрет П. Постишева. На дерев'яному стовпі — характерне Київське цинкове навершя.

Інститутська вулиця.

1914 р. Фото Д. Щербаківського.

Публікується вперше.

Світлинку зроблено з висоти будинку Л. Гінзбурга в бік Липок.

На передньому плані — дворове крило («глаголь» будинку № 20, вище — бані і світловий ліхтар парадних сходів будинку № 22. Ліворуч вгорі — дах Держбанку (нині — Національний банк України, надбудований у 1934 р.), праворуч — дахи особняків Лібермана, генерал-губернаторський сад. Трамвайні колії завертають на Банківську вулицю.

Миколаївська вулиця.

1914 р. Фото Д. Щербаківського.

Публікується вперше.

Світлину зроблено з мансардного поверху будинку Л. Гінзбурга. Внизу — псевдомавританський особняк М. Фабриціуса. Праворуч — прибутковий будинок Л. Гінзбурга по Миколаївській, 9 — з крилами у бік двору та містком на садиби по Інститутській. Вище — прибуткові будинки В. Демченка на Ольгинській, 1—3. Вгорі — будинок В. Городецького на Банківській, 10.

Такою ця забудова залишалася і 1941 р.

Вулиця Карла Маркса.

1940 р. Поштова картка. Фото Г. Зайцева.

Вулиця Карла Маркса.

30-і рр. Публікується вперше.

Праворуч — сквер і будинок № 10. У глибині — театр ім. І. Франка та будинок В. Городецького на Банківській, 10. Прикмета цієї вулиці — ліхтарі на ланцюгах.

Вулиця Карла Маркса з боку Хрещатика.

1940 р. Поштова картка. Фото Г. Зайцева.

На розі кол. Миколаївської (нині — Архітектора Городецького) — кол. будинок Пастеля — магазин «Гастроном», у глибині — Держцирк.

Цирк на вул. Карла Маркса, 7.

1936 р. Публікується вперше.

Ліворуч — готель «Континенталь», праворуч і вгорі — кол. будинки Гінзбурга.

Вулиця Карла Маркса, ріг площі Спартака.

1940 р. Фото П. Римкевича і С. Горохова.

На будинку ліворуч — рекламна вивіска: «Учитесь танцевать в Государственной школе танцев». Праворуч — розсувна дерев'яна будочка чистильника взуття. У глибині — готель «Континенталь».

Прибутковий будинок кол. міського голови І. Дьякова на Миколаївській площі, 4.

1912 р. Фото В. Конькова. Публікується вперше.

Ліворуч — ґанок театру «Соловцов» (нині — театр ім. І. Франка), праворуч — київська 8-а гімназія.

Нині на цьому місці — пам'ятник Іванові Франку, встановлений у 1956 р. посеред... скверу.

Український драматичний театр ім. І. Франка.

1940 р.

Фасад колишнього театру «Соловцов» перебудовано у 1959—1960 рр.
Автомобілі «ГАЗ-М-1».

Вулиця Ольгинська.

1912 р. Фото М. Таїрова.

За кермом «берліє» І. Підборський. На другому плані — прибуткові будинки міського голови І. Дьякова: житловий (ліворуч) та 8-а гімназія (праворуч) на Миколаївській площі.

Хрещатик.

1939 р.

Вигляд парного боку вулиці з будинками (справа наліво) «Гранд-Готелю» (№ 22), Головоштамту і наркомату зв'язку (№ 24-26) та наріжного з Прорізною будинку з магазином «Дитячий світ» (№ 28/2).

На першому плані ліворуч — наріжний з вулицею К. Маркса будинок кол. Промбанку.

Молоді липки, радянські авто, радянський тролейбус.

На розі вулиць Воровського та Карла Маркса.

1935 р.

Публікується вперше.

Хрещатик у 1923—1937 рр. називався вулицею Воровського.

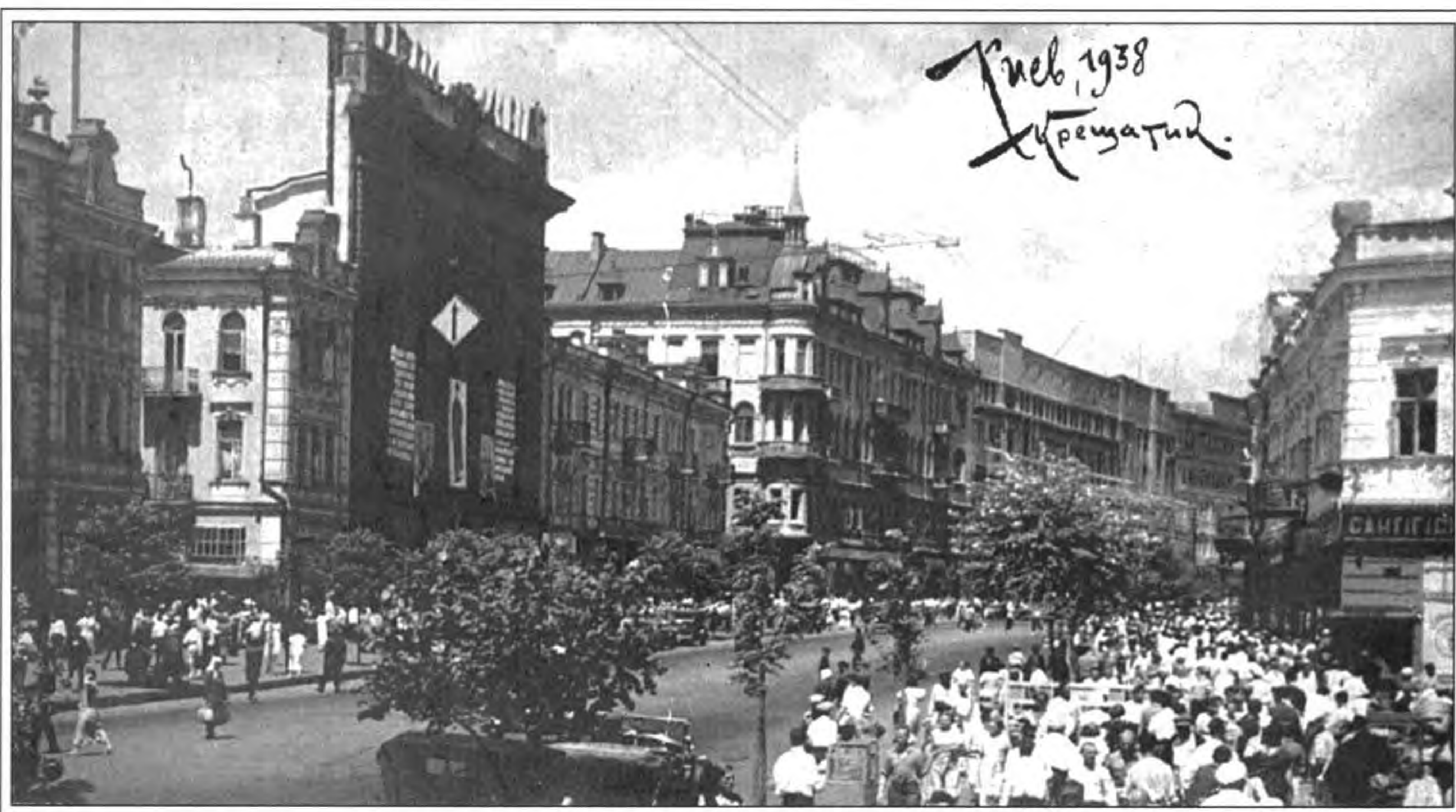
На фото — будинок № 19/2 (кол. Промбанк). На першому поверсі — універмаг «Облмісцьпром» під вивіскою «Союзкожснабсбыт» (кол. тютюновий магазин С. Когена). Ліворуч, у глибині — цирк. На асфальтованому Хрещатику — міліціонер у шинелі «реглан» та шоломі англійського зразка пильнує порядок руху: громадяни користуються переходом, неухильно дотримуючись нанесеної на асфальт розмітки. Край бордюра — черга — характерна зовнішня ознака радянського способу життя.

Київ, вул. Воровського.

Поштова картка 30-х рр. «Пресфото» ОКФТ Києва.

Ліворуч — будинок № 38 з відомим «Кіно-Театром» А. Шанцера, далі — будинки № 36, № 34 («малий пасаж»), № 32 (наркомфін), № 30/1 (готель «Спартак») на розі Прорізної та № 28/2 («Дитячий світ»). Безліч пішоходів. Автомобіль «ГАЗ-А» («форд-А») — «газик», автобус на шасі «ГАЗ-АА».

Хрещатик.

1938 р.

Праворуч — наріжний з Лютеранською будинок з крамницею «Сангієна».

Ліворуч — «малий пасаж» (№ 34), між двома однаковими будинками та довгим проходом, через сходи, аж на Пушкінську. Далі — сіра будівля наркомату фінансів (колишній Російський для зовнішньої торгівлі банк), № 32. На фасаді, крім довжелезних закликів та цитат — портрет Сталіна на повний зріст. Ще далі — наріжний з Прорізною будинок готелю «Спартак» з однойменним кінотеатром (№ 30/1), колишній готель «Франція».

У центрі, на розі Прорізної височать вежечки будинку кол. страхового товариства «Росія», а перед війною — популярний магазин «Дитячий світ». Далі — новобудова радянських часів — наркомат зв'язку і Головоштамт, готель «Гранд-Готель».

Вулиця Прорізна.

1930-і рр.

Публікується вперше.

На фото — парний бік вулиці, між Пушкінською та Михайлівським провулком. Тополі фіксують Музичний провулок. Трамвайні колії маршруту № 5.

Вулиця Прорізна, ріг Хрещатика.

Поштова картка 30-х рр.

Ще рясніють вивіски крамниць «Сорабкоп», бруківкою котить парокінний ломовий візник з якимись скринями на платформі, водій відкритого авто викинув лівицю на знак того, що має повернути ліворуч; перехожі підбігають до трамваю маршруту № 5, що ось-ось піде вгору по Прорізній; завмер з мітлою дворник, а двоє міліціонерів про щось жваво говорять. Вулиця живе одвічним життям: перехожі поспішають у своїх справах, дехто відпочиває на лаві. Це саме тут колись стояв городовий Небаба, а кишеньковий злодій Паніковський і гадки не мав, що через десятки років поставлять йому пам'ятник на місці зруйнованих будинків старої Прорізної вулиці. Ліворуч, на передньому плані, між двома кіосками — сталева телефонна шафа.

Хрещатик, 34 — так званий «малий пасаж».

Кін. 30-х рр.

Ліворуч — крамниця «Головні убори», поруч — реклама популярного кінотеатру «Новини дня» (сьогодні йде — «Союзкиножурнал» № 42).

Праворуч — «Ресторан» та «Столовая национальных блюд».

На хіднику — переважно чоловіки, хлопці, праворуч — двоє двірників у білих фартухах, з металевими бляхами — номерами будинків.

Уздовж фасаду стирчать металеві труби — витяжка з ресторанної кухні.

Панорама Хрещатика й вул. Леніна.

1936 р.

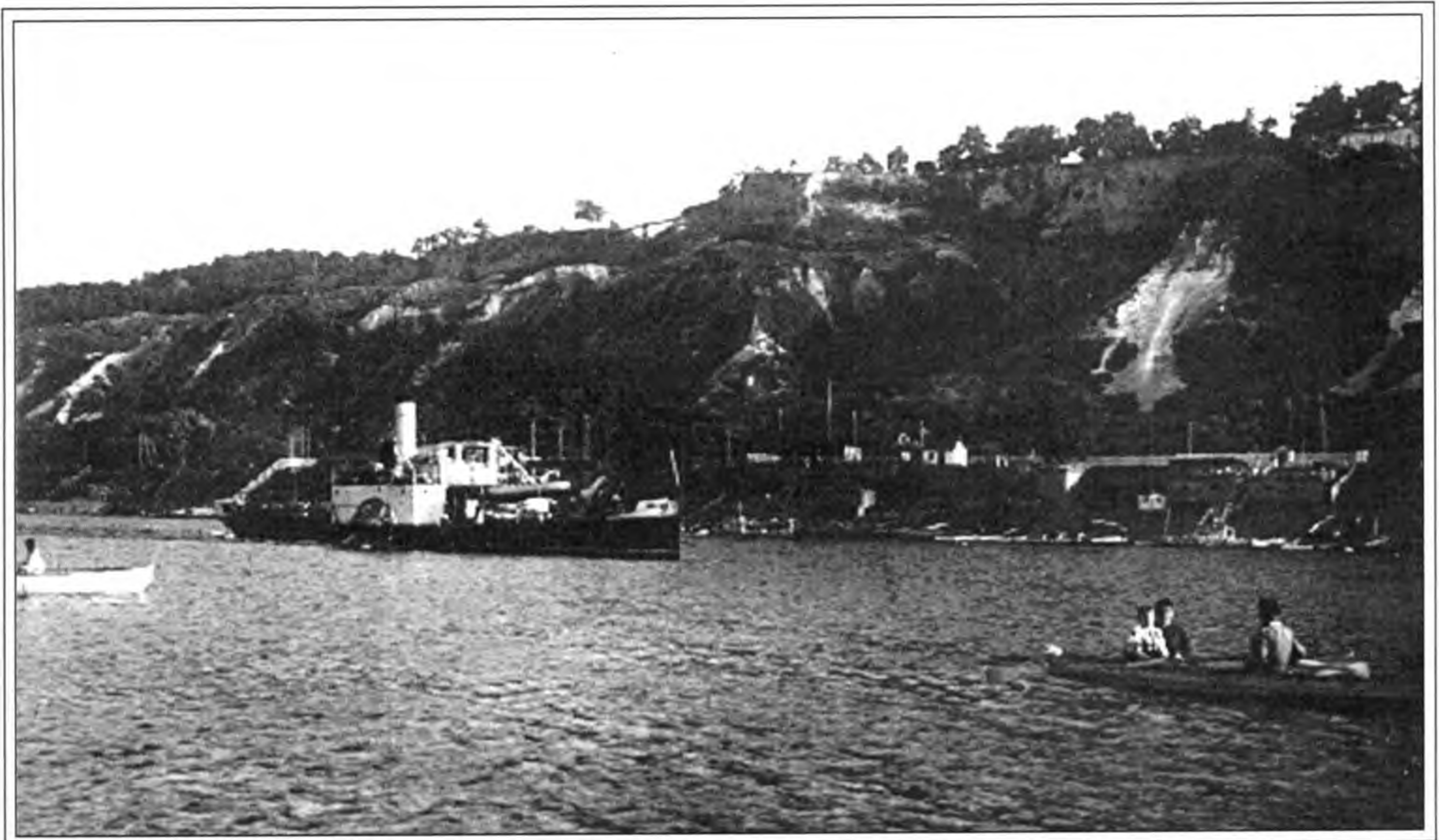
У центрі — новоспоруджуваний універмаг.

Бессарабка. Критий ринок.

Поштова картка 30-х рр. «Пресфото» ОКФТ Києва.

Фасад критого ринку «вдягнуто» у більшовицьку наочну агітацію. Вгорі, під червоним прапором і дещо покрученим гербом СРСР — портрет Сталіна на повний зріст. У центрі — Ворошилов на баскому коні. Обабіч — величезні ілюміновані панно на теми індустріалізації та колективізації сільського господарства. Під правим панно — гасло: «Хай живе український радянський патріотизм!» По краях — портрети Будьонного та Якіра — тодішнього командувача Українським військовим округом.

Колісний буксирний пароплав на Дніпрі біля Києва.

30-і рр. Видавництво «Українфільм».

Гранітної набережної ще немає, край берега — човнова станція, на якій читаються гасла: «Наш компас — ВКП(б)» та «Наш маршрут — 5 за 4» (тобто, «п'ятирічку» за чотири роки). На пароплаві приспущено щоглу — для проходу під мостами.

Пляж.

Поштова картка 30-х рр. «Пресфото» ОКФТ Києва.

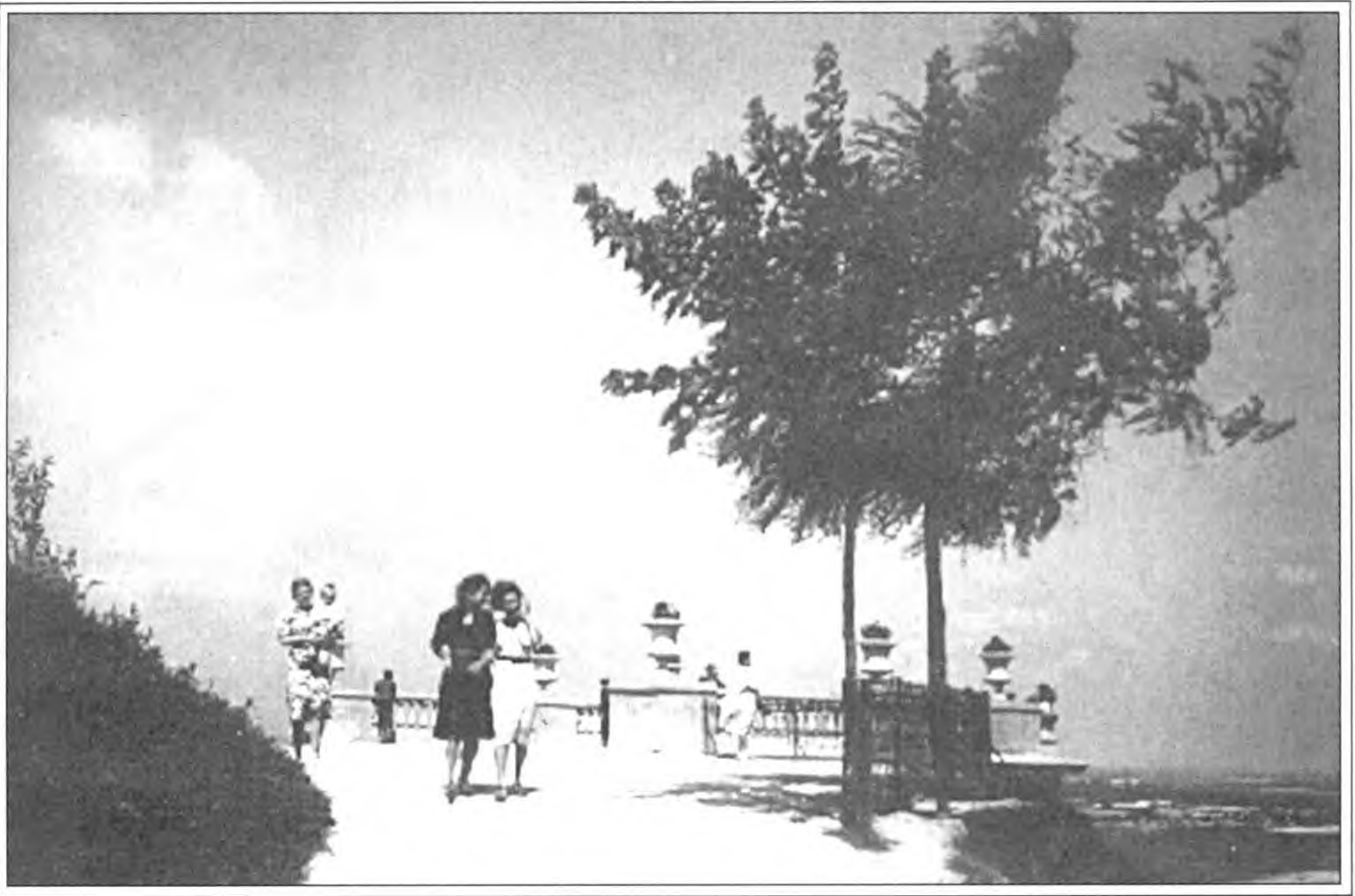
Кияни переправлялися на пляж на Трухановому острові катерами («річковими трамваями») до 1957 р., поки не спорудили Парковий міст.

Алея біля Аскольдової могили.

1940 р. Поштова картка. Фото П. Римкевича і С. Горохова.

У глибині — кол. Миколаївська церква, перебудована на парковий павільйон-ротонду 1935 р., під час нищення кладовища Аскольдова могила. Реставрована 1998 р. у первісному вигляді, з поновленням служби Божої.

Берег Дніпра.

1940 р. Поштова картка. Фото П.Римкевича і С. Горохова.

Оглядовий майданчик у Піонерському парку (кол. сад Купецького зібрання), огорожений балюстрадою, і тому називаний киянами просто Балюстрада. У Києві любляють гучні назви.

Верхня лавра і міст ім. Є. Бош.

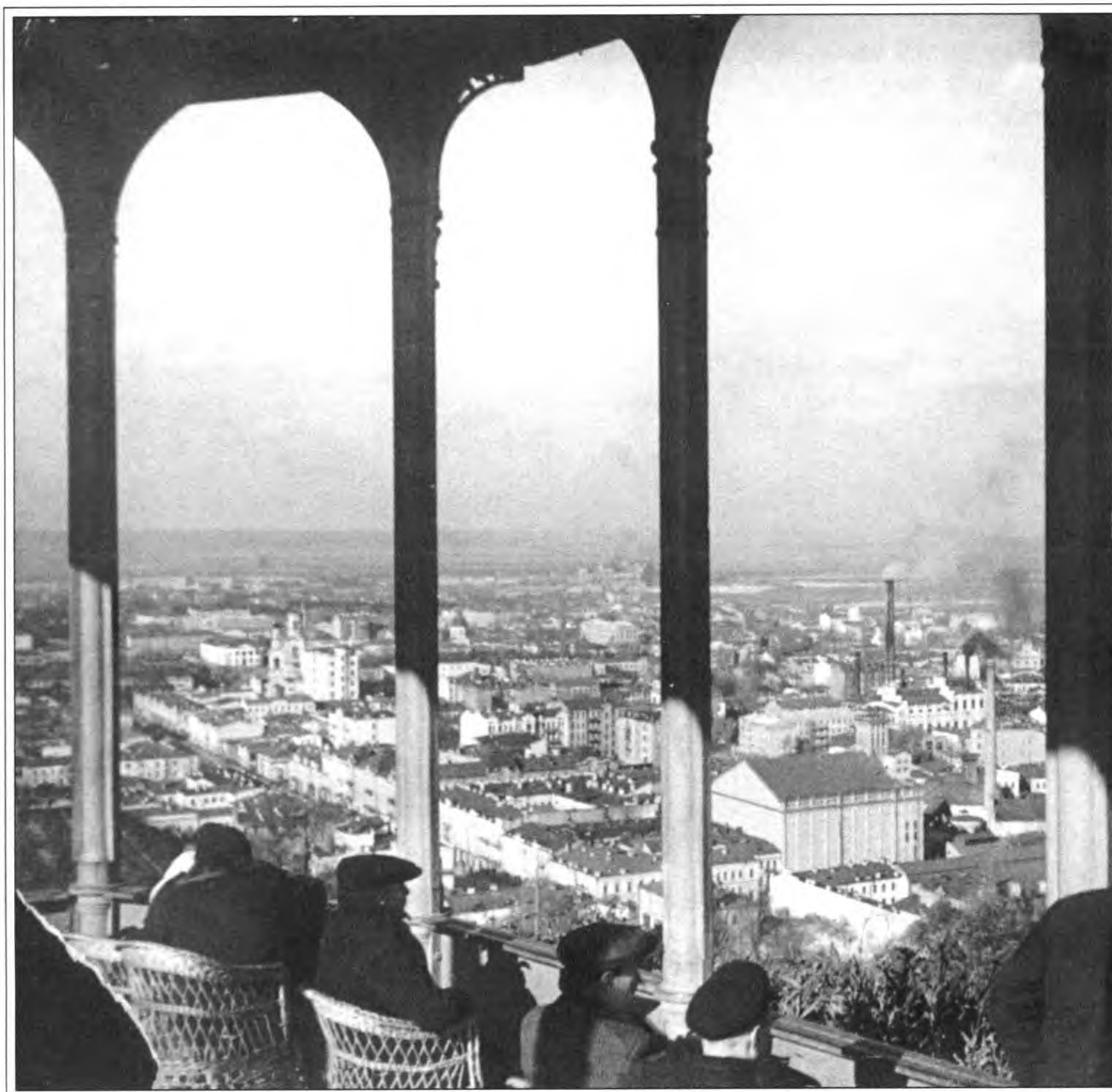
30-і рр.

На першому плані — лаврська палітурня та, правіше, Онуфріївська церква або Палатна вежа. По той бік Дніпра — Передмостова слобідка з Микільською церквою. На річці — забережні й сало.

Стадіон «Динамо».

30-і рр. Поштова картка «Союзфото». Фото С. Фрідлянда.

«Великий» пасаж на Хрещатику.

Кінець 30-х рр.

Публікується вперше.

Любов до дерев, певно, ґенетично передалася киянам від древлян, і навіть у затісному пасажі до війни теж росли дерева. Добудувати пасаж, який почали зводити в 1913—1914 рр., зашкодила Перша світова війна, і про це нагадує штраба вздовж торця ліворуч. Діти граються в забуті тепер ігри — обруч та дьяболо; дві дівчинки на передньому плані якраз демонструють цю гру: ролик, що його ганяли на мотузці, прив'язаній до двох паличок.

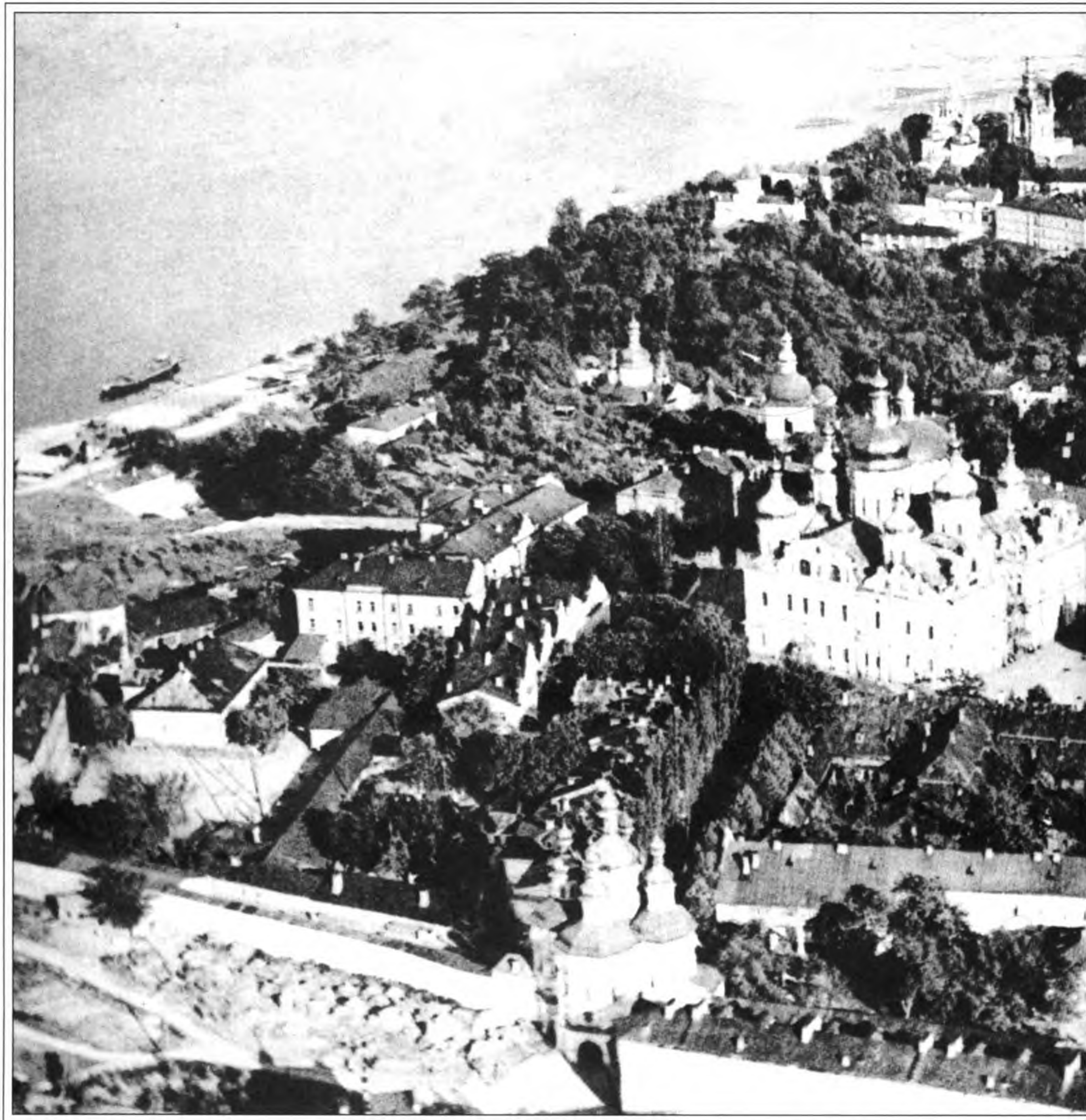
Панорама Подолу з Володимирської гірки.

Поч. 30-х рр. Фото Шишацького.

Існував давній, суто київський звичай милуватись краєвидами, що відкривалися з висоти наддніпрянських круч. Одним з найулюбленіших місць вважалася старовинна чавунна альтанка на верхній терасі Володимирської гірки, звідки, як на долоні, видно було Поділ, Дніпро, Труханів острів та далекі чернігівські гаї та виднокраї. Був час, коли в цій альтанці стояли крісла, плетені з дніпровської-деснянської лози. У повоєнний час на схилах бездоглядно повиростали високі дерева, і наддніпрянські сади, хоч і стали називатися парками, але втратили свою головну принадність — дарувати естетичну насолоду від споглядання чарівних краєвидів.

Панорама Києво-Печерської Успенської лаври з північного заходу.
1938 р.

У центрі — Успенський собор, Велика дзвіниця. Внизу — церква Всіх святих над Економічною брамою. Ліворуч — Дніпро, баржа під берегом.

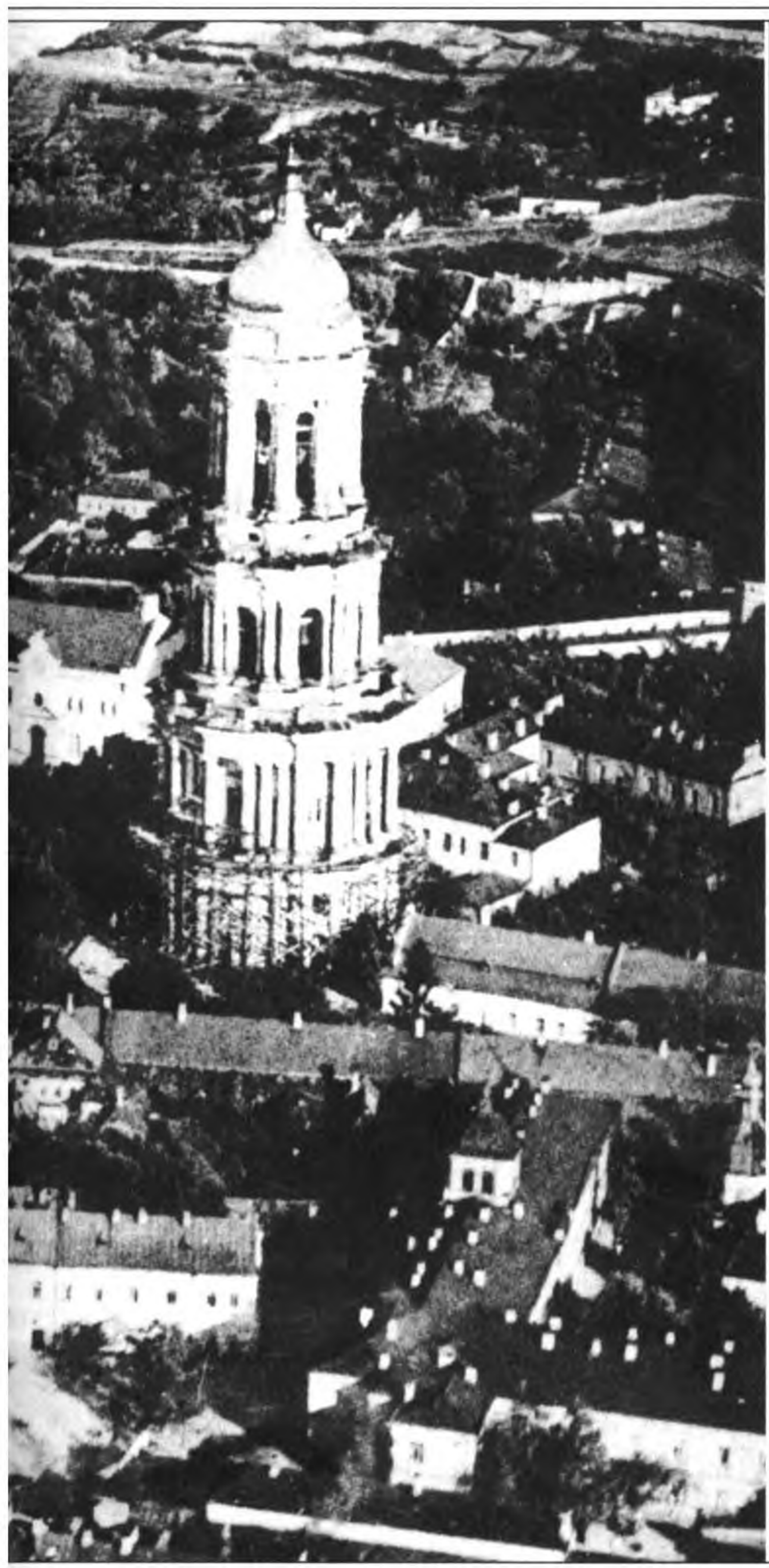

Панорама Києво Печерської Успенської лаври з півдня.

Світлина поч. XX ст.

На передньому плані — дзвіниця та Воздвиженська церква на Ближніх печерах. На другому плані — ансамбль Верхньої лаври: Велика дзвіниця, митрополичі палати, нова трапезна, Успенський собор, іконописна майстерня, друкарня, церква-вежа св. Онуфрія.

Хрещатик вночі під час свят.

1939 р. Поштова картка. Фото К. Лішко.

На фото, зробленому на початку листопада, ймовірно, 1938 р., — площа ім. III Інтернаціоналу (нині — Європейська). Ліворуч — Будинок оборони з портретами маршала В. Блюхера та голови Раднаркому В. Молотова на вікнах (з нагоди святкування чергової річниці «Великого Жовтня»). На торці будинку № 6 — рекламний щит з піонером.

Так зовні виглядав Київ у переддень війни...

7 грудня 1940 р. начальник штабу групи армій «А» генерал піхоти фон Зоденштерн у цілком таємній розробці, зокрема, писав:

«... Якщо взагалі можна говорити про зосередження головних сил росіян при їхньому теперішньому групуванні, то воно знаходиться в Київському особливому військовому окрузі. Вірогідно, воно пояснюється наступальними намірами, що існували у росіян раніше...»

І далі, в очікуваному ході бойових дій:

«На світанку 15 травня німецькі сухопутні сили перетинають російський кордон на всьому фронті. Завдання центру німецьких військ (3-я група армій) — скувати противника, що перебуває перед їхнім фронтом. Одночасно південна група (2-а група армій), завдаючи головного удару лівим крилом, проривається через р. Прут і р. Дністер на Україну. Її першим оперативним завданням є вихід до р. Дніпро на ділянці Кременчук, Київ (тут головний напрямок)».

(Цит. за: Филиппи А. Припятская проблема. Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 года. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — С. 155, 156).

В оперативній директиві плану «Барбароса», складеній фельдмаршалом В. фон Браухічем, так само цілком таємно 31 січня 1941 р., викладено передбачуваний хід кампанії, де, зокрема, зазначено:

«Південніше Прип'ятських боліт (група армій «Південь», командувач генерал-фельдмаршал фон Рундштедт) належить використати стрімкий прорив крупних танкових сил з району Любліна в напрямку на Київ з метою відрізати військам противника, розташованим в районі Галичини і в західній частині України, шляхи відходу за р. Дніпро, заволодіти переправами через р. Дніпро біля Києва і нижче нього за течією і таким робом забезпечити свободу маневру для наступної взаємодії групи армій «Південь» з німецькими силами, що діють у Південній Росії...»

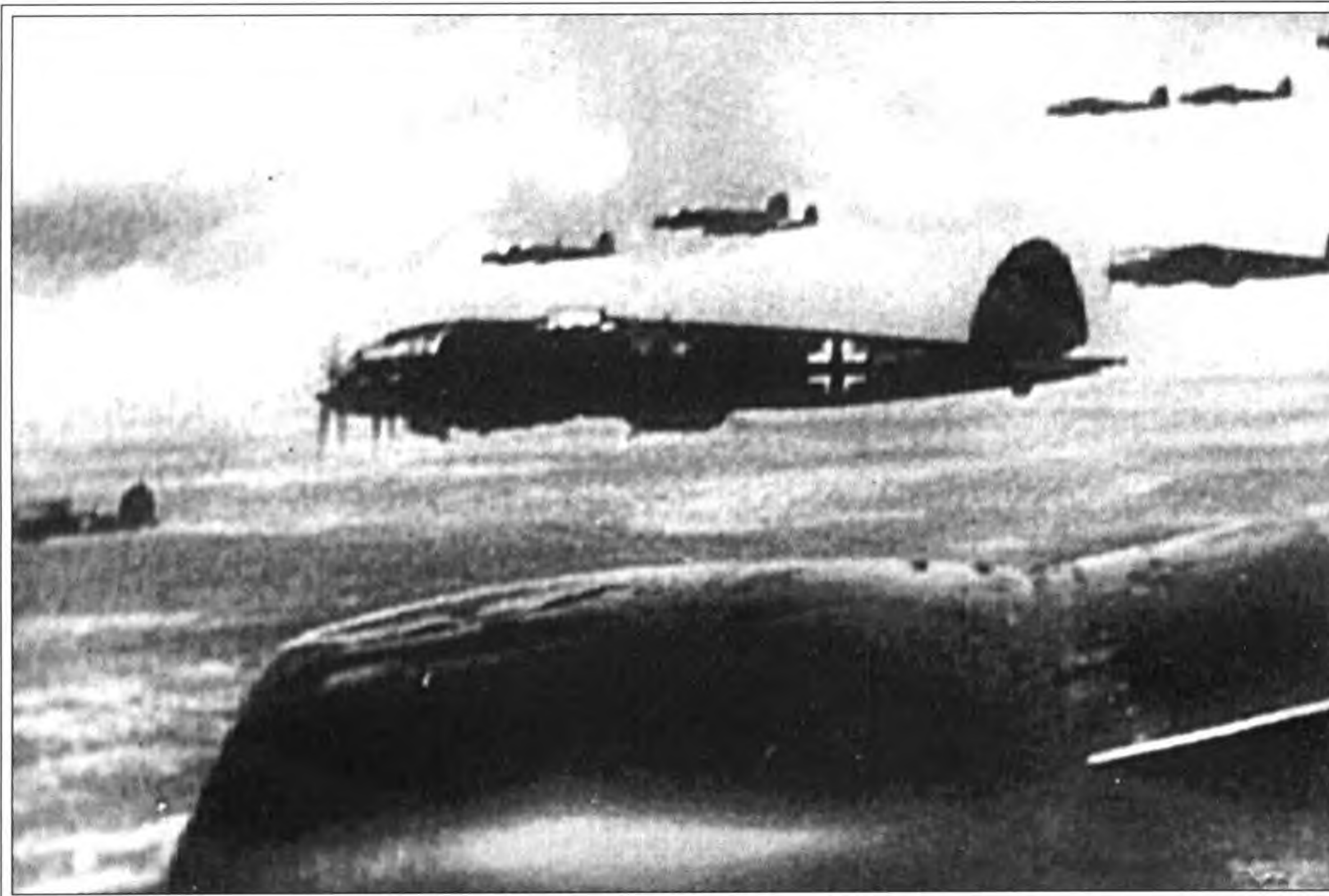
(Там само. — С.159)

Що врешті й сталося...

КИЇВ

1941-1943

**ОБОРОНА
КИЄВА**

**Німецькі бомбардувальники
«Хейнкель-111» в польоті.**

1941 р.

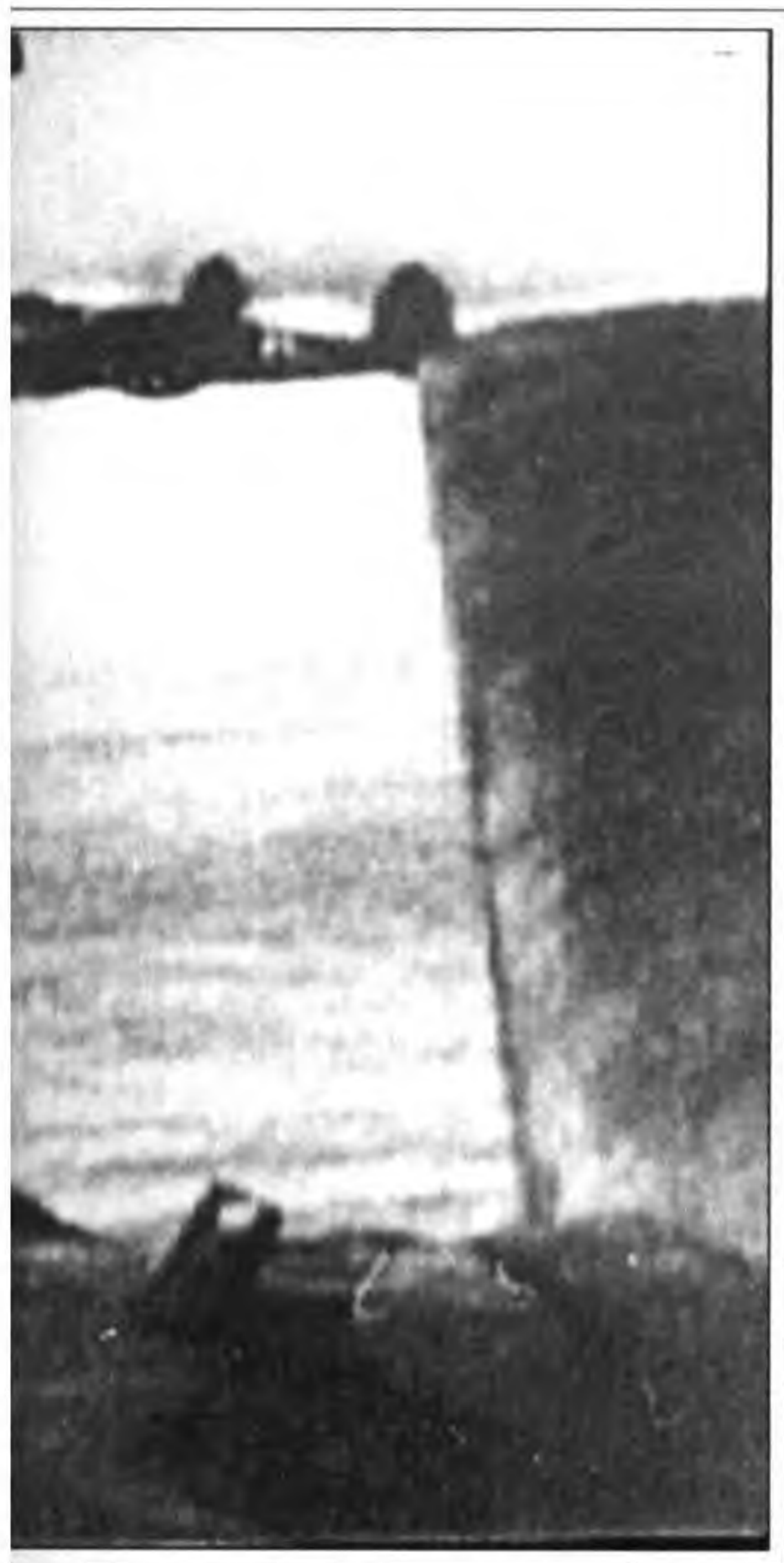
Як і коли почалася війна, невдовзі названа Вітчизняною, а потім ще й Великою, написано чимало. Про її неминучість знали тоді всі. Та все ж, сталося це несподівано.

Незадовго перед війною набув популярності «Блакитний джаз» Єжі Петержбурзького, що походив із польського Бялостока, «визволеного» восени 1939 р. Всюди лунали його фокстроти й танго, а пісенька на невибагливий мотив з простими словами «Синий платочек» швидко стала шлягером. На цей мотив складалося безліч текстів. І коли почалася війна, з'явилися й такі, суто київські рядки:

Двадцять второго июня
Ровно в четыре часа
Киев бомбили,
Нам объявили,
Что началась война.

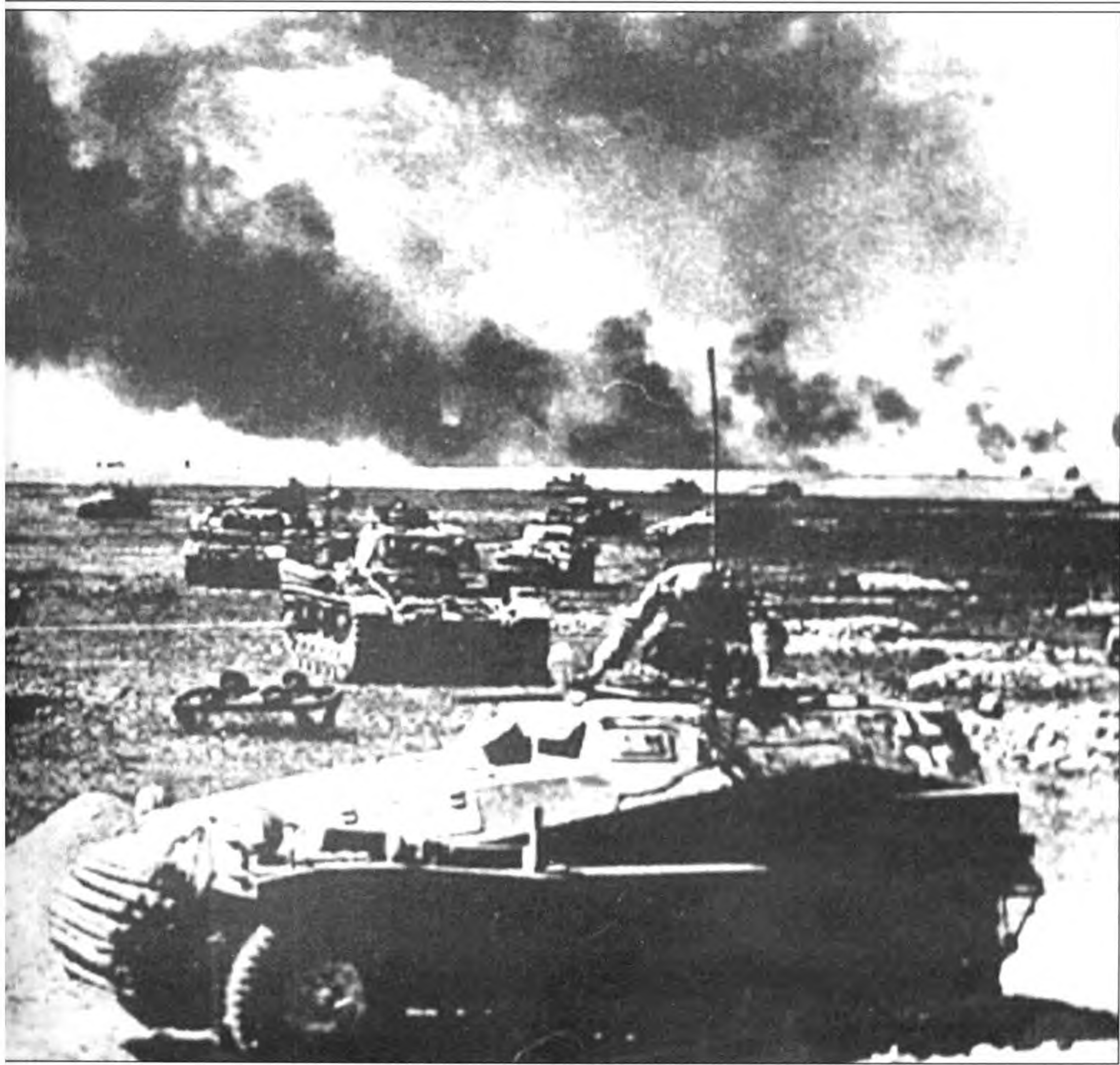
Кончилось мирное время,
Нам расставаться пора.
Я уезжаю,
Быть обещаю
Верным тебе до конца.

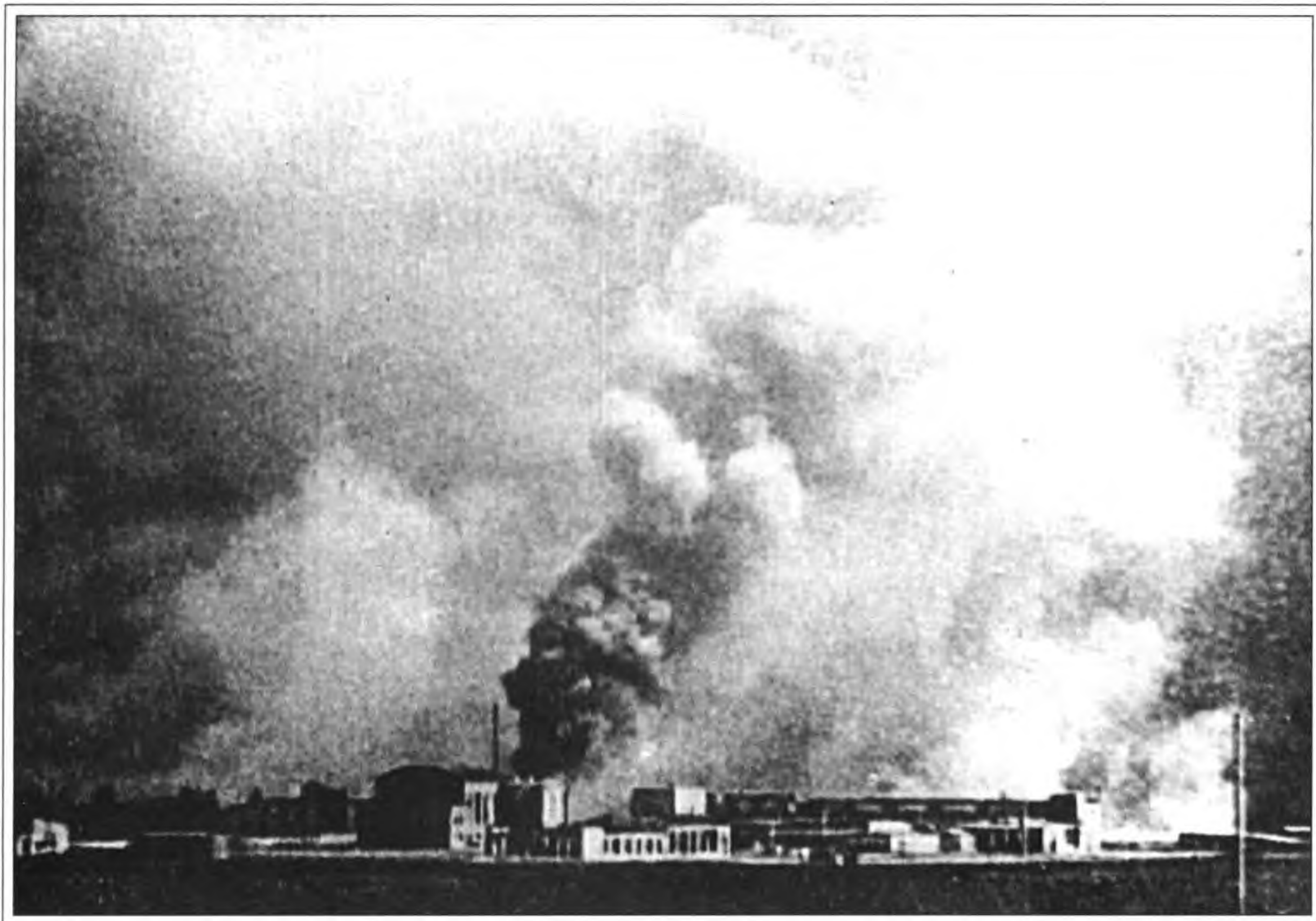

**Німецькі танки й бронетранспортери
в степах України.**

1941 р.

На світанку 22 червня удар з повітря було завдано військовому заводу № 43 по Брест-Литовському шосе.

Палає, підданий авіанальоту, завод «Більшовик».

23 червня 1941 р.
Загинуло 16 чоловік.

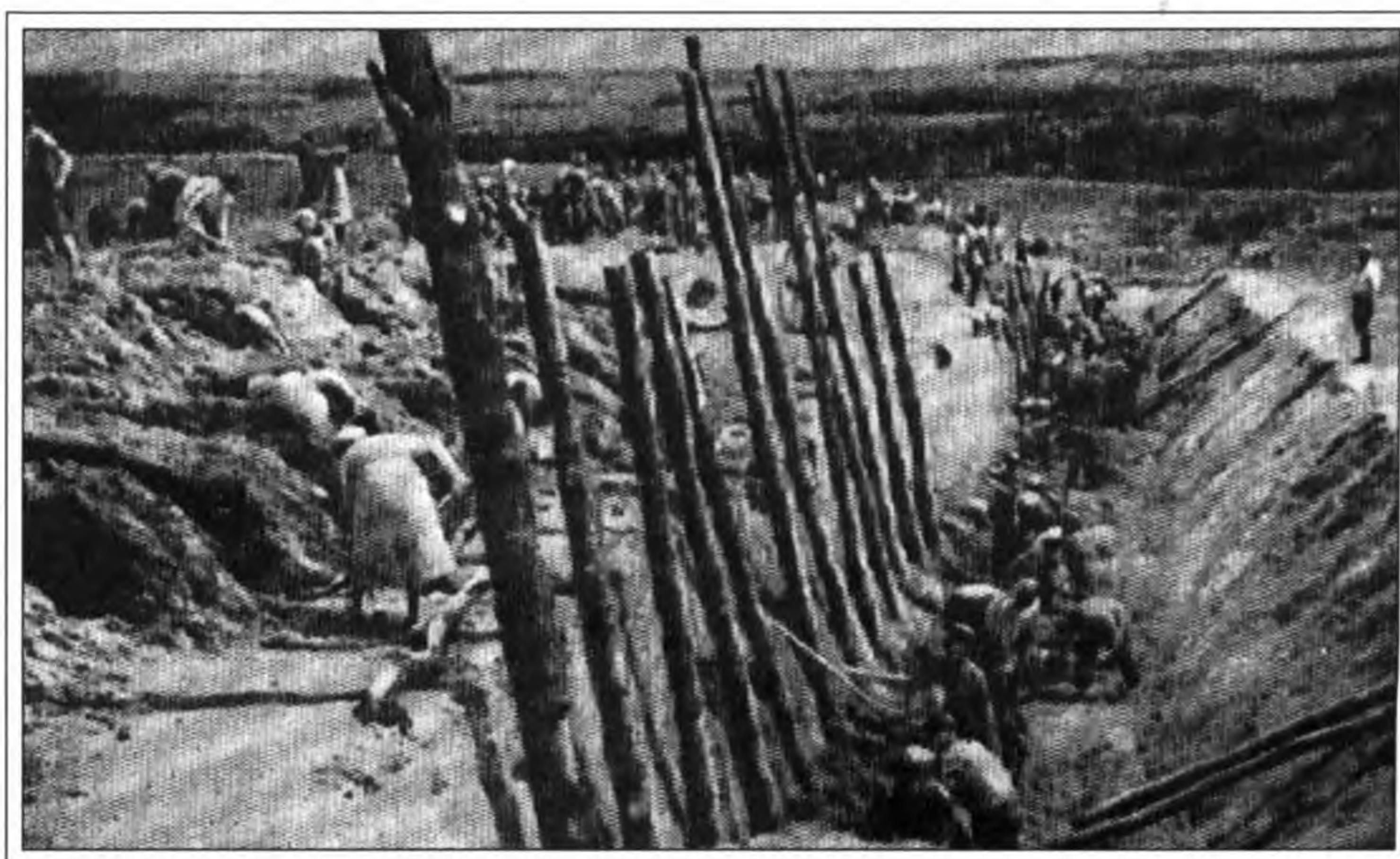
Тисячі киян було кинуте на риття протитанкових ровів на підступах до міста. Чимало людей там і загинуло під ударами німецької штурмової авіації.

Спорудження протитанкових ровів та польових укріплень під Києвом почалося вже 30 червня 1941 р. Щодня на цих роботах було зайнято близько 160 тис. киян та селян приміської зони. Було викопано 55 км протитанкових ровів, 15 км ескарпів, споруджено понад 1400 деревоземляних вогневих точок тощо.

**Селяни і кияни
на оборонних зем-
ляних роботах під
Києвом.**

Липень 1941 р.

5 липня почалася евакуація з Києва оборонних заводів, установ та тих громадян, хто мав на це дозвіл і перепустку на вокзал.

11 липня німецькі танки вийшли на рубіж р. Ірпінь.

На вулицях Києва споруджувалися барикади з лантухів з землею чи піском, встановлювалися протитанкові перешкоди з так званих «їжаків», виготовлюваних на київських заводах з трьох відрізків рейок, з'єднаних електрозваркою чи литтям в землю. Барикади називалися відсічними.

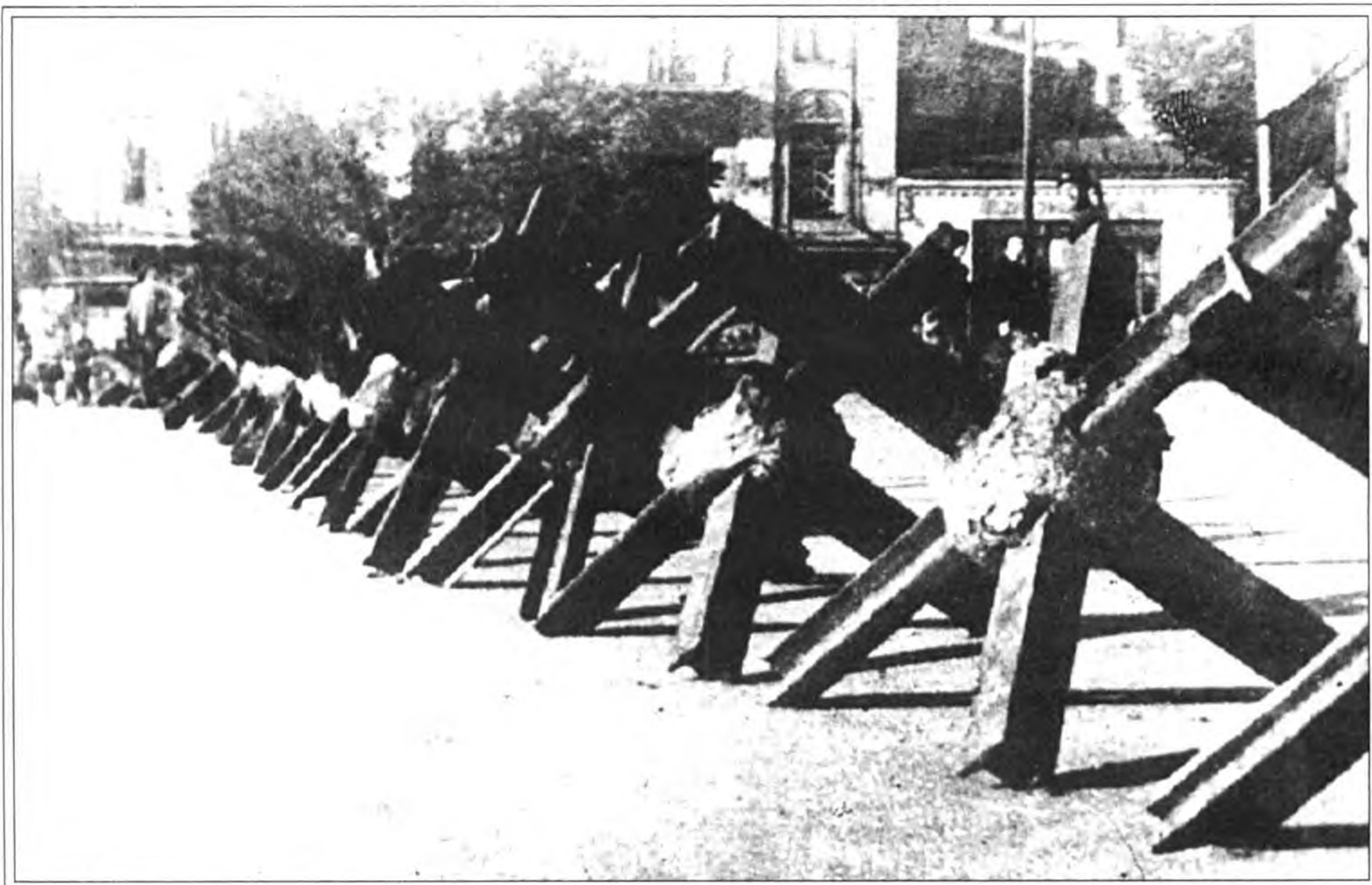
Спорудження барикади з лантухів із землею впоперек Брест-Литовського шосе, на перетині з 2-м Дачним провулком (нині — вул. Індустріальна, поруч — станція метро «Шулявська»), біля «Їдальні» та «Гастроному» поблизу заводу «Більшовик».

Липень—серпень 1941 р.

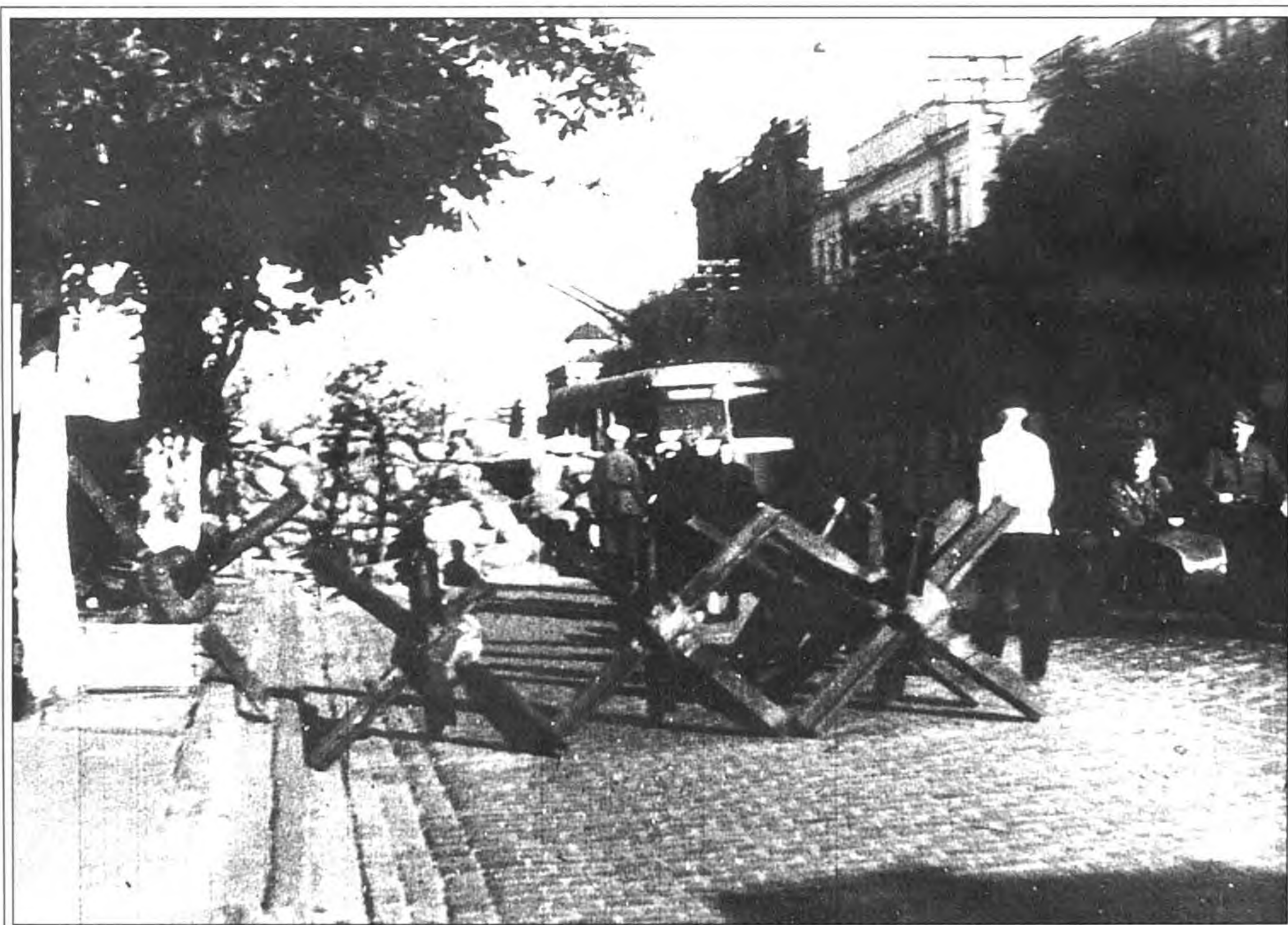
Встановлення протитанкових перешкод — «їжаків» перед цією барикадою, біля «Гастронома» на Брест-Литовському шосе. У самій барикаді влаштовувався проїзд для «своїх», який щочночі перекривали «їжаками».

Липень—серпень 1941 р.

Протитанкова перешкода на перетині бульвару Т. Шевченка та вулиць Саксаганського і Дмитрівської.

Липень—серпень 1941 р.

Барикада і «їжаки» на вул. Леніна (нині — Б. Хмельницького), біля наріжного будинку коло вул. Лисенка. Ще курсує тролейбус, але з трафаретів знято назви кінцевих зупинок, тільки «№ 2». Кияни знали, а шпигун, як вважалося, міг перепитати і тим самим викрити себе...

Липень-серпень 1941 р.

Спорудження барикад на Хрещатику, біля критого ринку.
Липень-серпень 1941 р.

Будівництво земляної барикади впоперек вул. Лютеранської, на розі з Хрещатиком. Ліворуч, за кадром, — магазин «Сангігієна».
Липень 1941 р.

На мосту ім. Є. Бош. Радянський легкий танк «Т-26» та пікап «ГАЗ-М-415» прямують на правий берег Дніпра, у Київ.

Серпень 1941 р.

Більшовицька пропаганда та агітація робили все можливе для піднесення бойового духу, для патріотичного виховання. Але ворог уже стояв під Києвом!

Стихійний мітинг біля захопленого нацистського прапора. Хоч знімок і чорно-білий, проте у фокусі — нацистська свастика, а не червоне тло, яке умисне спущено долу...

Липень 1941 р.

Серпень 1941 р.

Вихвалитись трофеями — давня військова традиція всіх народів.

Німецька бойова техніка, захоплена в боях під Києвом, постійно експонувалася на вулицях міста з пропагандистською метою, для піднесення морального духу населення. Звичайно, виникали «стихійні» патріотичні мітинги.

Так було, коли біля думи, а потім біля оперного театру демонструвався збитий в бою над містом німецький бомбардувальник «Ю-88» («юнкерс»), а на Хрещатику — німецький винищувач «Me-109-E» («мессершміт»). Їх привозили на вантажівках, з відтятими крилами.

Цього разу киянам демонструють трофейну німецьку штурмову 75-мм гармату на шасі танка «Т-III», що своїм ходом, керована радянськими танкістами, дісталася на майдан біля Палацу піонерів і жовтенят (нині — Національна філармонія) та до оперного театру.

Вікна обох будинків заклеєно паперовими «хрестами», що мало захистити шибки від ударів повітряних хвиль при вибухах авіабомб.

Німецький панцерник, захоплений бійцями 1-го дивізіону 4-го батальйону особливого призначення НКВС.

Серпень 1941 р.

Біля дворцят — ст. лейтенант Б. Скарбовський, ліворуч від нього — лейтенант А. Топоров. На капоті, з ручним кулеметом Дегтерьова, — курсант Пінчук. Праворуч внизу — водій Семен. Знімок зроблено на подвір'ї по вул. Терещенківській, 7 фотографом, який працював у фотоательє в Шевченківському парку. Там само, у шанцях і бліндажах, проритих попід деревами, дислокувався той 4-й батальйон.

У цьому альбомі немає розповіді про перебіг військових подій 1941 року, немає узагальнень і висновків. Наша мета — показати досі невідомі фотографії, переважно присвячені життю Києва і посполитих киян тих часів; показати, знов-таки, переважно з точки зору тодішніх ворогів, їхніми документами, фотографіями. Можливо, це допоможе заповнити інформаційний вакуум, що тривав десятки років по війні. А про оборону, власне про бойові дії, написано десятки книг, знято безліч документальних та художніх фільмів.

Процитуймо мемуари маршала І. Баграмяна:

«19 вересня було хмарно. Над Києвом здіймались хмари диму. Командири і політпрацівники разом з представниками міських установ об'їздили магазини й склади. Широко відчинялись їхні двері, щоб населення могло зробити необхідні для життя запаси.

Німці помітили відступ наших військ лише близько 11 години ранку. Вони піддали зв'язному обстрілу південно-західні околиці міста і лише після цього рушили вперед. Частини армійського ар'єргарду ледве стримували натиск противника. Ворожа артилерія шалено обстрілювала мости. Наші частини, що прикривали переправи, несли втрати, але продовжували мужньо виконувати свій обов'язок, пропускаючи війська, що відходили.

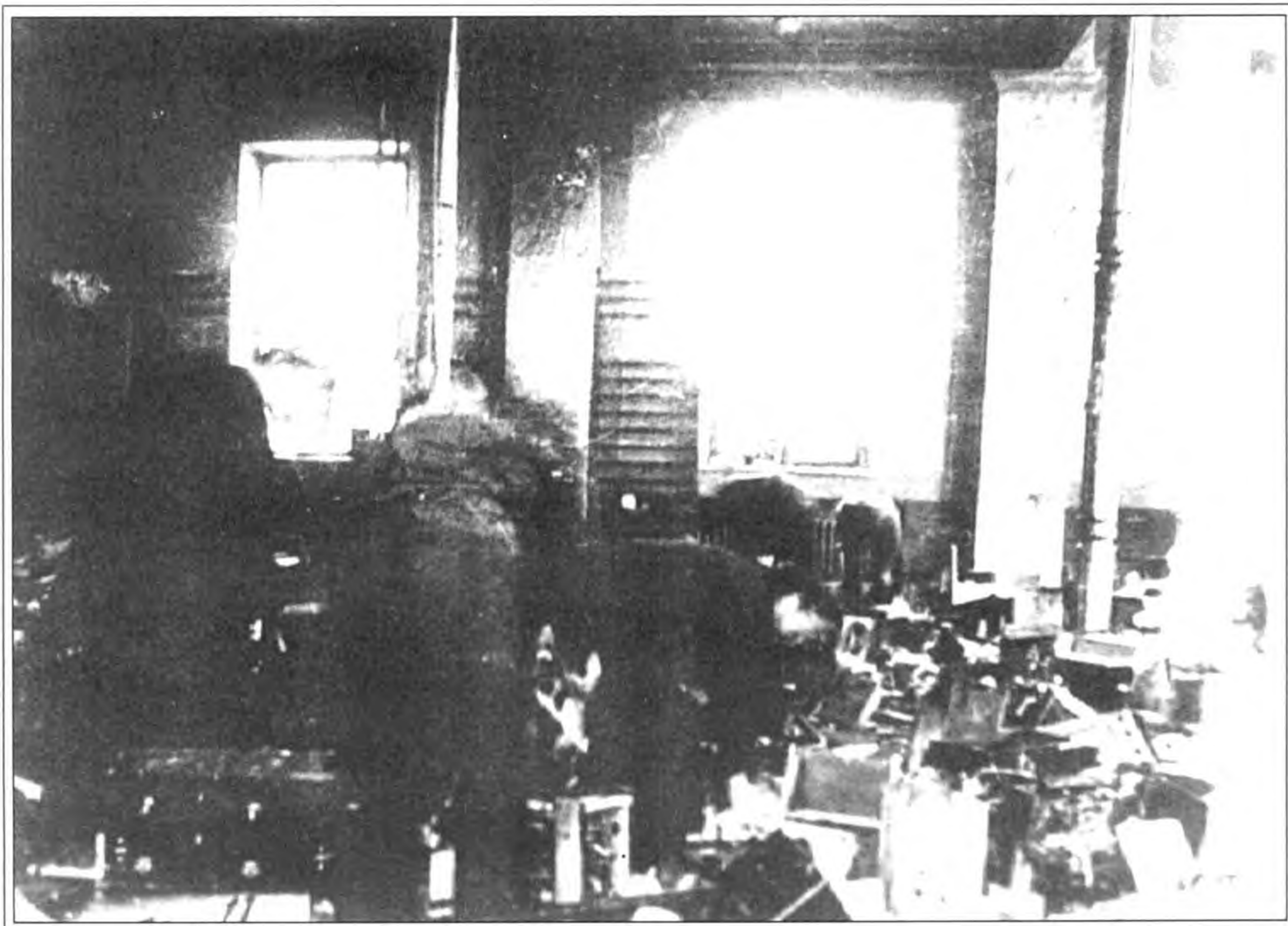
Одним з найвідповідальніших заходів по організації евакуації Києва було забезпечення своєчасного висадження в повітря мостів через Дніпро. Сапери 37-ї армії (командувач генерал А. Власов — прим. упор.) за безпосередньої участі командування 4-ї дивізії НКВС завершили підготовку мостів до висадження в повітря ще в перших числах вересня.

У другій половині дня, коли на правому березі з'явилися передові частини противника, було дано сигнал. Генерал Мажирін розповідав, як він із свого спостережного пункту побачив стовп вогню й диму над залізничним мостом імені Г. І. Петровського. Центральні ферми впали у воду. Злетів у повітря й міст імені Є. Бош. Наводницький дерев'яний міст був центральним, і основна маса ар'єргардних частин виходила на нього. Військовий інженер 3 рангу А. А. Фінкельштейн, який відповідав за знищення цієї переправи, вичікував до останнього моменту, прагнучи пропустити останню групу солдатів, що відстали. Лише коли ворожі мотоциклісти вихопились на берег і відкрили ураганний кулеметний вогонь, інженер подав сигнал. Щедро полите смолою й бензином дерево спалахнуло. Бійці, що охороняли міст на правому березі, відходили вже по палаючому настилу. Слідом за ними кинулися фашистські автоматники. Сапери, дочекавшись, коли наші бійці ступили на землю, підірвали толові шашки, прив'язані до паль, і палаючий міст завалився у Дніпро, під своїми уламками поховавши ворожих солдатів. Майже тої ж миті пролунав вибух на найпівденнішому, Дарницькому мосту».

(Цит. за: Баграмян І. Х. Так починалась війна. — М.: Воениздат, 1971. — С. 351—352.)

Підрив мостів через Дніпро було здійснено радіокерованими фугасами.
А переправитись устигли не всі...

Магазини й склади кияни почали розтягати ще до вказівки керівництва. Війська проходили Хрещатиком, а в місті вже запанувало безвладдя...

Розграбований магазин на Фундуклівській.

19 вересня 1941 р. Фото М. Покришевського, підпільника.

Розбитий магазин «Газована вода» на Хрещатику.

19 вересня 1941 р. Фото М. Покришевського.

Розбитий «красний уголок» у Павлівському садочку на Ново-Павлівській, ріг Гоголівської.

19 вересня 1941 р.

Фото підпільника М. Покришевського, який мешкав напроти садочка (нині — вул. Ю. Коцюбинського, 12) і фотографував окремі події міського життя часів окупації. Деякі з цих кадрів ілюструють і це видання.

Ліворуч — портрет Леніна, праворуч — Сталіна з піонеркою Мамлакат. Юна патріотка першою почала збирати коробочки бавовни обома руками, повісивши кошик на шию, і тому вважалася «стахановкою бавовняних ланів».

КИЇВ

1941-1943

**ВСТУП
ЧАСТИН
ВЕРМАХТУ
ДО КИЄВА**

— Німецький аерофотознімок Києва, опублікований американським часописом «Life» 3 листопада 1941 р.:

«Київ є одним з найчарівніших та найбільш сплундрованих міст в усій Європі. Серед його тополь, каштанів та білих акацій, його садів з грушами й абрикосами, його населенням у 900 тисяч є щонайменше 150 найстаріших церков у Росії. Більшість з його казкових 500 000 000-долярових коштовностей із золота, срібла, дорогоцінних каменів та манускриптів евакуйовано перед німецьким вторгненням.

Частка святості Києва виникла завдяки тому, що земля печер на Печерському містечку змуміфікувала тіла похованих святих для прийдешніх поколінь богомольців. Чітко окреслений район вгорі на аерознімку є нижнє комерційне місто (Поділ) коло гавані. Південніше від нього вздовж ріки є Старе місто князя Володимира, який навернув Київ та Україну до християнства. Тут також Пролетарський сад, де понад 500 комуністів були вбиті під час революції.

Київ завойовували варяги, татари, поляки, литовці, кримські турки, росіяни, німці (1918 р.), білогвардійці, більшовики, поляки (1920 р.) і, нарешті, знову, 1941 р, нацистська Німеччина.

Старовинний Київ, «Єрусалим Росії», лежить на високому західному березі ріки Дніпро, яка постійно затоплює низький східний берег (на фото — праворуч).

Німецькі експлікаційні номери:

- 1) Бульварна залізнична станція під горою на захід від міста,
- 2) Друга станція,
- 3) Площа арсеналу біля дзвіниці та відомого лаврського Печерського монастиря, найсвятішого монастиря Росії,
- 4) Гавань,
- 5) Відомий Ланцюговий міст (верхній), побудований англійцем, зруйнований поляками 1920 р., та (нижче) новий на биках міст».

Даємо уточнення до експлікації.

- 1) Мається на увазі залізнична станція «Київ 1 пасажирський»,
- 2) Йдеться про залізничну станцію «Київ 2 московський»,
- 3) Позначка стоїть трохи нижче: старий арсенал (прямокутником) і лавра — вище, поруч — скакове поле іподрому,
- 5) Тут помилка: це північний Подільський залізничний міст через Дніпро та другий міст через Десенку,
- 6) Міст ім. Є. Бош (на биках Ланцюгового моста) через Дніпро та продовження — Русанівський міст,
- 7) Дерев'яний Наводницький міст та бики незакінченого моста (нині — міст ім. Є. Патона),
- 8) Дарницький залізничний міст через Дніпро.

Кияни спостерігають вступ німецьких військ у Київ*.

19 вересня 1941 р.

Ріг В. Васильківської вулиці та Бессарабської площі.

Шофер кермує, сидячи на дверцятах, щоб було видніше. Ліворуч — наріжний будинок № 1 із крамницею «Бакалія»: вітрини затулено щитами з дощок, встановленими під час оборони для захисту скла від осколків і повітряних хвиль при вибухах авіабомб. Двері розкрито навстіж, бо крамницю пограбовано населенням під час безвладдя, коли 17 вересня частини Червоної армії стали масово залишати місто. Повз натовп киян їде німецький військовий автомобіль «хорх», і двоє німців у касках вітають людей, а з натовпу піднялося чотири руки у вітанні. Кияни в пальтах, дехто тримає пакунки, згортки, речі — щойно винесені з крамниць.

Німецький мотоцикліст на вулиці Києва*.

19 вересня 1941 р.

Природна, одвічна доброзичливість українців, киян до прибульця здалеку, взагалі подорожнього, відчутна й на цій, безумовно, «організованій» світлині. Вправний німецький фоторепортер вміло засвідчив радість «тубільців» у момент зустрічі «визволителя від більшовиків» — простого німецького мотоцикліста, що ніби ненароком зупинився на київській вулиці. Але ж крім підлітків, з цікавістю дивляться й чоловіки призовного віку...

Кияни зустрічають німецькі війська, що рухаються 19 вересня від Бессарабської площі на Хрещатик*.

І тут — пакунки в руках — останнє, що «пощастило» поцупити з крамниць, як-от цьому хлопчику — якесь, мабуть, лото, нікому більше не потрібне. Позаду легковика марки «Ауді» стоїть розпізнавальний знак певного військового підрозділу Вермахту. Жіночка в хустці, що перебігає дорогу, взута в легкі літні черевички, плетені з комиша — було таке взуття теж.

Праворуч — будинок колишнього готелю «Національний» на Хрещатику, 47.

Німецька артилерія на Хрещатику 19 вересня. Ріг Фундуклівської.
(Знято з екрана телевізора в 70-х рр. — документальний кінокадр).

«Барикадна перепона на незруйнованій вулиці, де німецький мотоцикліст помічений малим київським хлопчиком та мамою».

(Life, 3.XI.1941)

Це — Хрещатик. Праворуч — центральний універмаг, ліворуч, на торці будинку — реклама морозива, далі — Бессарабка.

Старий киянин вдивляється в обличчя німецьких солдатів, що вступають у місто*.

19 вересня 1941 р.

Традиційний ритуал військової перемоги — підняття прапора над центром оборони здоланого противника. У Києві таким центром символічно вважається Цитадель Київської фортеці й найвища її споруда — Велика дзвіниця Києво-Печерської Успенської лаври.

Літній німецький офіцер (праворуч) наказує першому розвідувальному підрозділу, що входить у Київ 19 вересня, — «Йдіть та беріть їх».
(Life, 3. XI. 1941)

Ліворуч — старий арсенал, праворуч — вежа Івана Кушника з новозробленою в дні оборони Києва амбразурою, в глибині — Святотроїцька брама лаври. На бруківці — трамвайні рейки маршруту № 20. Солдати-гренадери неухильно точно екіповані: шолом зі стрічкою для маскувальних засобів, гвинтівки й ручний кулемет, гранати за поясом або за широкою халявою підкованих чобіт, сталева протигазна коробка, фляга з пристібнутою кришкою-стаканчиком та в суконому чохлі, підсумок, ранець, багнет-ніж у піхвах, бінокль у старшого тощо. Все у справності.

Німецький кулеметний розрахунок із станковим кулеметом «MG-34» в укритті за парашетом на оглядовому майданчику за лаврською іконописною майстернею вдивляється у лівий берег Дніпра, куди відійшли останні оборонці Києва*.

19 вересня 1941 р.

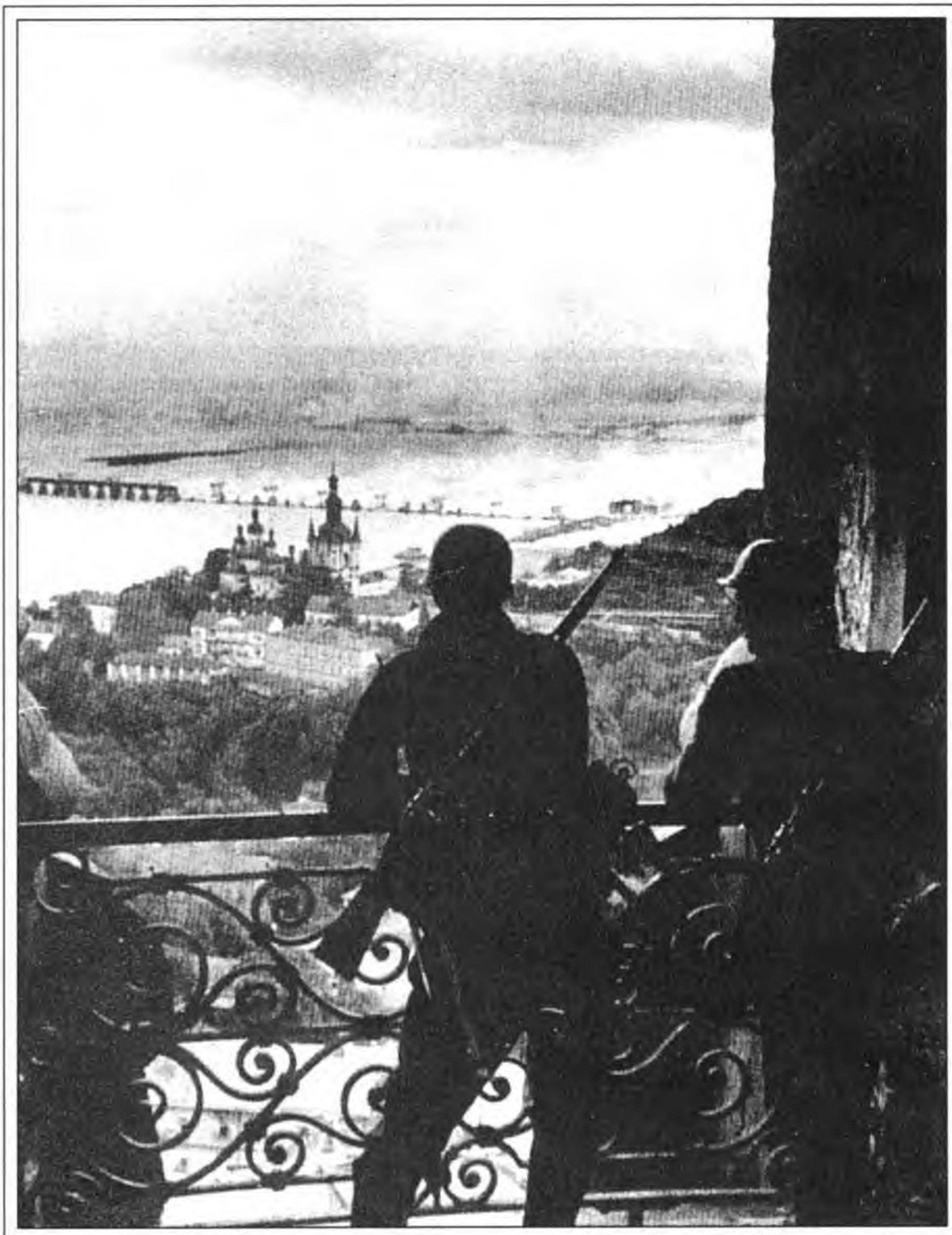
Праворуч — бані церкви Різдва Богородиці та дзвіниця на Дальніх печерах.

Німецькі солдати на четвертому ярусі Великої лаврської дзвіниці.

«З київської дзвіниці, заввишки 300 футів, двоє німецьких солдатів пильнують чотири мости, що лежать нижче, за православною церквою на схилах та над брудно-жовтою рікою Дніпро...

Зазначимо, що міст, ще не закінчений, підірвано, і німцям довелося навести понтонну переправу».

(Life, 3. XI. 1941)

Німецькі солдати на третьому, дзвоновому ярусі Великої дзвіниці.

Внизу праворуч — ансамбль Дальніх печер. Горить дерев'яний Наводницький міст, підпалений частинами Червоної армії, що відійшли за Дніпро останніми. Зверху — огороження зруйнованого помосту під малими дзвонами (нині відновлено).

Донесення начальнику Генерального штабу сухопутних військ генералу Францу Гальдеру 19 вересня 1941 р.:

«З 12.00 над Києвом майорить німецький прапор. Всі мости підірвано. У місто вдерлися три наші дивізії: одна з північного сходу та дві — з півдня. Всі три командири дивізій старі офіцери генерального штабу (Сікст фон Арнім, Шеваллері та Штеммерманн)»
(Гальдер Ф. Военный дневник, т. 3.— М.: Воениздат, 1971 — С. 362).

Принагідно зазначимо, забігаючи наперед та за межі цього видання, що на початку 1944 р. той самий генерал Штеммерманн очолив оточені під Корсунем німецькі угруповання та був розстріляний СС за намір здатися в полон. Командування Радянської армії наказало поховати генерала з відданням воїнських почесностей.

Червоний, з чорним хрестом і свастикою посередині, прапор Вермахту переможно майорить на Великій дзвіниці Києво-Печерської Успенської лаври — історичній Цитаделі Києва*.

19 вересня 1941 р. 2 год. 30 хв. за німецьким часом.

Внизу — садок і оборонні мури лаври з наріжною вежею Івана Кушника, споруджені гетьманом І. Мазепою. Праворуч — старий арсенал, у центрі — церква св. Феодосія Печерського з дзвіницею, взуттєва фабрика № 1, вали старої фортеці. В глибині — військове училище (нині — Військовий лицей ім. І. Богуна).

20 вересня 1941 р. («Völkischer beobachter», 23.9.1941).

Ефектний пропагандистський знімок: німецький вартовий на Великій дзвіниці; пробитий осколком дах Благовіщенської церкви, панорама Дальніх печер — на тлі палаючого Наводницького моста через Дніпро. «Київ здобуто!»

Німці на Великій дзвіниці лаври.

20 вересня 1941 р.

Німецький текст:

«Задерикувато дзвонить німецький солдат у Києві переможним дзвоном. Знає це не гірше, ніж його фюрер, і тепер тріумфує: «Цей ворог вже зламаний і ніколи вже не підніметься».

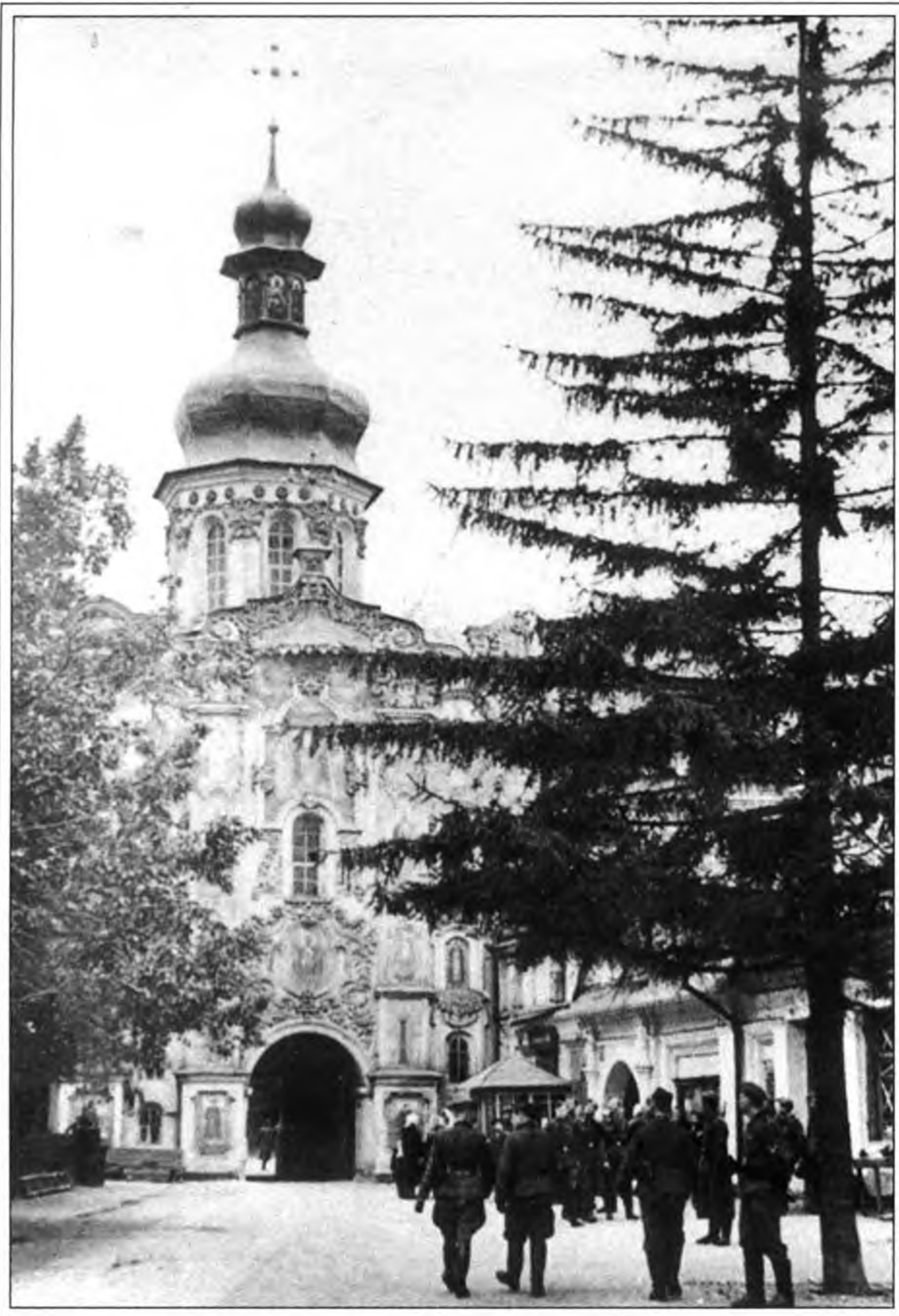
Німецькі зв'язківці на терені Верхньої лаври*.

Вересень 1941 р.

Ліворуч — трапезна й чорний хрест на могилі П. Столипіна, праворуч — південний фасад Успенського собору.

Велика дзвіниця — в диму: підпал вчинили підпільники, щоб знищити переможний прапор Вермахту...

«Перед приходом німців був цей терен підмінований саботажниками. 90 метрів висока дзвіниця була запалена. Знову німецькі сапери вчасно засягли й зберегли таким способом неоцінні фрески й малюнки для майбутності» — писав Віллі Елерс в газеті «Українське слово» 28 вересня 1941 р. (стиль оригіналу збережено).

Німецькі воєнки на подвір'ї Верхньої лаври, біля Троїцької надбрамної церкви*.

Вересень 1941 р.

У глибині — жінки й діти.

Частини Вермахту продовжують вступати в Київ. Хрещатик. Німецька 45-мм протитанкова гармата готова зупинити рештки противника, що намагатимуться вирватися з оточення*.

20 вересня 1941 р.

Ліворуч — «Радіотеатр», у глибині: будинок з магазином «Дитячий світ» на розі Прорізної, правіше — наркомат зв'язку та Головноштамт, «Гранд-готель». Праворуч, за межами кадра, має бути будинок кол. думи. Нині там — майдан Незалежності.

Ще одна німецька 45-мм протитанкова гармата та військова валка на вулиці Кірова (нині — М. Грушевського)*.

20 вересня 1941 р.

Ліворуч — публічна (нині — Парламентська) бібліотека, в глибині — Музей українського мистецтва та громадян Раднаркому.

Німці прямують на Печерськ*.

20 вересня 1941 р.

Німецькі вояки весело всміхаються своєму фотографові, вмовившись у кузові трофейної радянської вантажівки «ГАЗ-АА» (ліцензійний «Форд-АА»), відомої під назвою «полупортка», бо мала вантажопідйомність 1,5 тонни. На радіаторі — скромний букетик, запхнутий кимось із тих наївно-зворушливих киян, хто ще вважав, що зустріли «визволителів».

Праворуч — німецька військова валка, що також суне повз Царський сад на Печерськ — до місць розквартирування у покинутих казармах.

На другому плані — римо-католицький костюл св. Олександра.

Німецька 45-мм протитанкова гармата веде вогонь з Маріїнського саду по Дарниці, куди відійшли рештки захисників Києва*.

20 вересня 1941 р.

Внизу — так звана Кукушкіна дача, де 22 червня впали перші бомби.

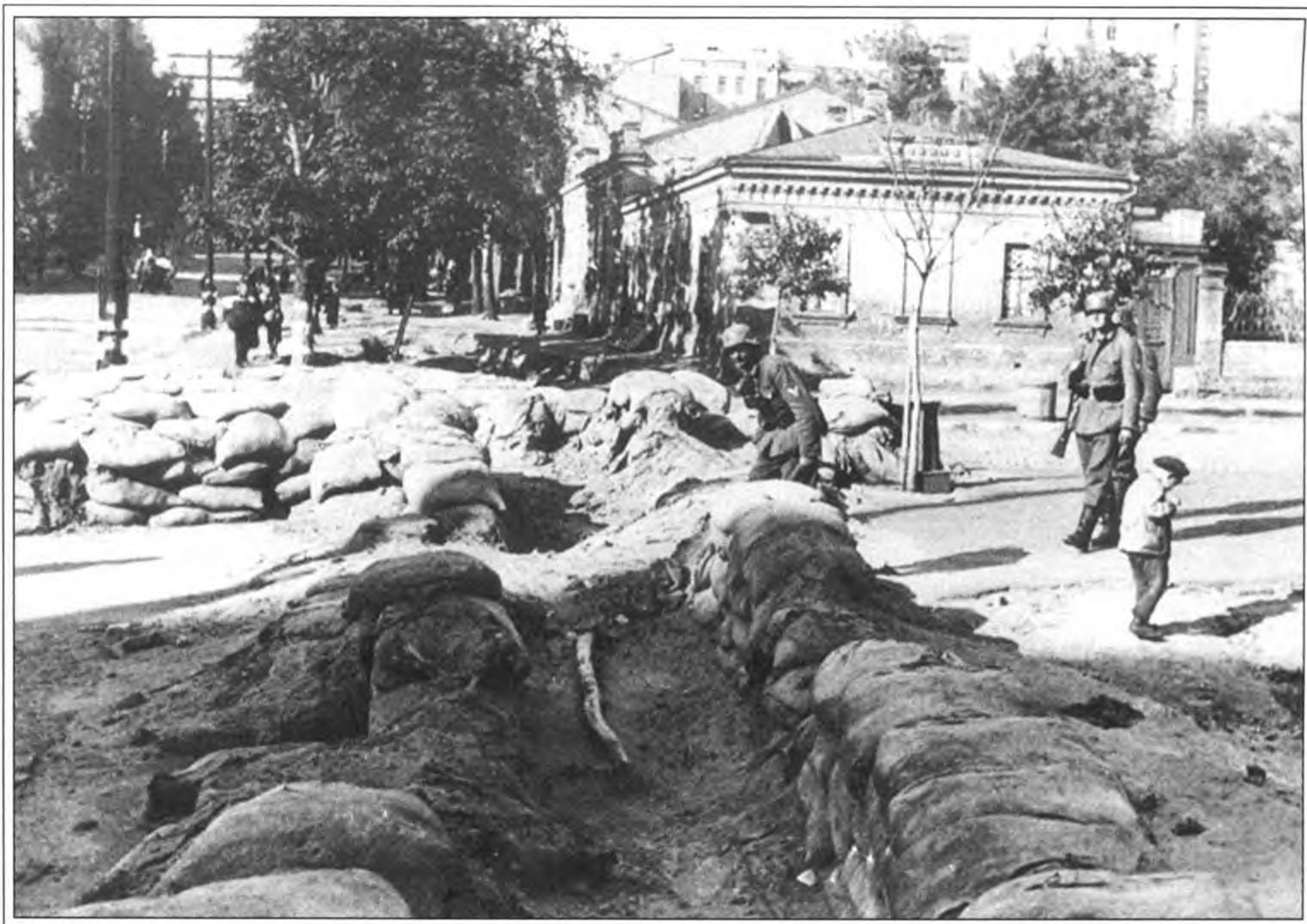

Перші німецькі підрозділи на Липках.

(«Völkischer beobachter», 23.IX.1941.)

20 вересня 1941 р.

Праворуч — Маріїнський сад, ліворуч — Будинок Червоної армії, далі — каланча Двірцевої частини. (Нині на тому місці — готель «Київ»).

Німецький патруль оглядає траншеї, зроблені киянами у дні оборони з лантухів з піском на розі вулиць Жиянської та Кузнечної*.
20 вересня 1941 р.

Німецький патруль на вулиці Франка*.

20 вересня 1941 р.

Впоперек вулиці — протитанкові «їжаки», а вздовж хідника — діжки з водою, встановлені у дні оборони для гасіння запалювальних бомб.

Німецькі артилеристи розгортають бойову позицію батареї 88-мм зенітних гармат, завезених колісно-гусеничними тягачами, на відкритому майданчику Піонерського (кол. Купецького) саду на схилах Дніпра*.

20 вересня 1941 р.

Ліворуч — краєчок фонтану із відомою старим киянам скульптурою «Слоненя», в глибині — краєвидна тераса з балюстрадою, відома у Києві саме під такою назвою — «Балюстрада».

Під час оборони Києва тут-таки стояла радянська зенітна батарея, що прикривала повітряний простір над дніпровськими мостами.

КИЇВ

1941-1943

**ПЕРШІ
ВРАЖЕННЯ**

«При вимушеному відході частин Червоної Армії треба відганяти весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противникові ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні відганяти всю худобу, хліб здавати під збереження державним органам для вивезення його у тиліві райони. Все цінне майно, включно з кольоровими металами, хлібом і паливом, що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватись.

У зайнятих ворогом районах необхідно створювати партизанські загони кінні й піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни скрізь і всюди, для підриву мостів, шляхів, псування телефонного та телеграфного зв'язку, підпалу лісів, складів, обозів. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його посібників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи».

(З виступу Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.)

І почалося. 17 вересня не стало води, електрики.

«Перед утечею з Києва большевики приступили до нищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, ба, навіть, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі.

18-го вересня большевики висадили в повітря чотири мости на Дніпрі (2 залізничних, Наводницький і колишній Ланцюговий), Ковельський, Гаванський мости, зруйнували електривню, водогін. Трамвайний рух завмер.

Життя міста було паралізовано цілковито».

(Л. Форостівський. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос-Айрес, 1952. — С. 22.)

Місто позбавлено води.

Вересень 1941 р*.

Німецькі солдати дістають воду — собі й киянам — з пожежного резервуара на терені колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря. На другому плані — будинок ЦК КП(б)У.

Кияни, звично утворивши живу чергу, дістають воду з водогінного колодязя на одній з київських вулиць.

Вересень 1941 р*.

Сінний базар на Львівській площі. Пограбовані у дні безвладдя крамниці.

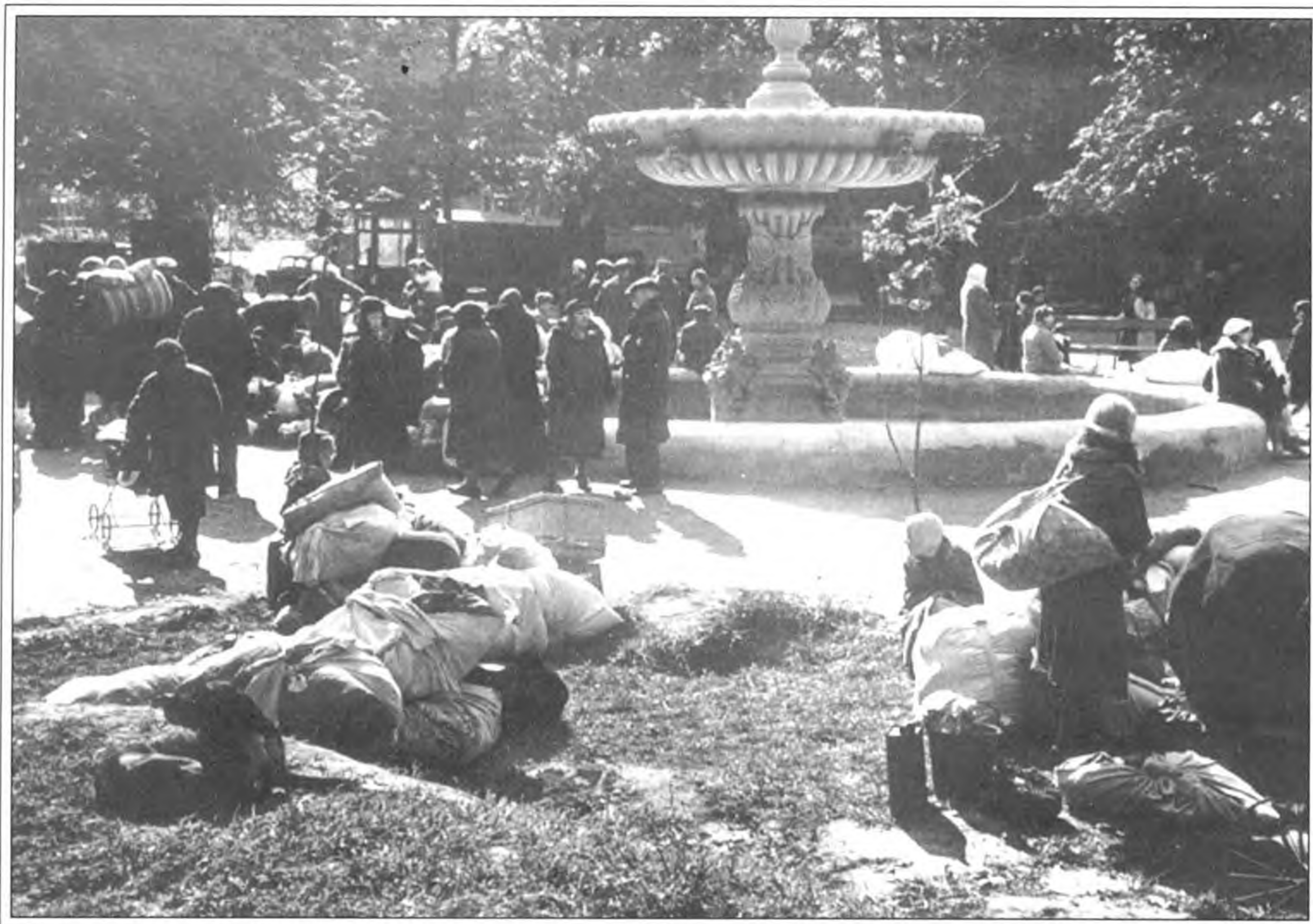
20 вересня 1941 р*.

«Впродовж 18-го й 19-го вересня всі магазини були цілковито пограбовані».

(Л. Форостівський. Згад. вид.— С. 23.)

На вивісках праворуч: «Галантерея», «Головні убори», «Уцінені товари». На другому плані — будинок на розі Ярославового валу та Бульварно-Кудрявської вулиці.

Біженці у Золотоворітському сквері, довкола чавунного фонтана.
Вересень 1941 р*.

Перший наказ окупаційної влади: всім зареєструватися і стати до роботи. Хто не з'явиться на роботу, вважатиметься саботажником, а за саботаж — розстріл.

Вересень 1941 р.
Кияни в черзі на реєстрацію.

...Він вже став до праці і... чистить чоботи німецькому офіцерові.

Вересень 1941 р*.

На київських вулицях ще довго існували такі розсувні лотки для чищення й дрібного ремонту взуття. На довоєнній табличці: «Артель «Чистильщики». Лоток № 158».

Старенька біля своєї оселі.

Осінь 1941 р*.

Нічого не залишено ворогу.

Осінь 1941 р.

Руйнування на залізничній станції «Київ I Пасажирський»: порожні колії, знищений рухомий склад. Повітряними хвилями від бомбардувань зірвано покрівлю на даху, вибито всі шибки у будівлі вокзалу та в конкорсах — розподільчих галереях над коліями.

Протитанковий рів та стрілецькі амбразури на Дегтерьовській вулиці, біля Луцьких казарм.

Осінь 1941 р*.

Барикада з протитанкових «їжаків» та деталей технологічного устаткування, взятого із заводу «Більшовик» (сусіднього) на розі Брест-Литовського шосе і 2-го Дачного провулку (нині — вул. Індустріальна).

Осінь 1941 р*.

На другому плані — продовольчий магазин «Гастроном» та їдальня (на другому поверсі). Ця споруда, зведена у 20-х рр., стояла до побудови транспортної розв'язки біля сучасної станції метро «Шулявська».

Кияни розбирають барикаду на Хрещатику.

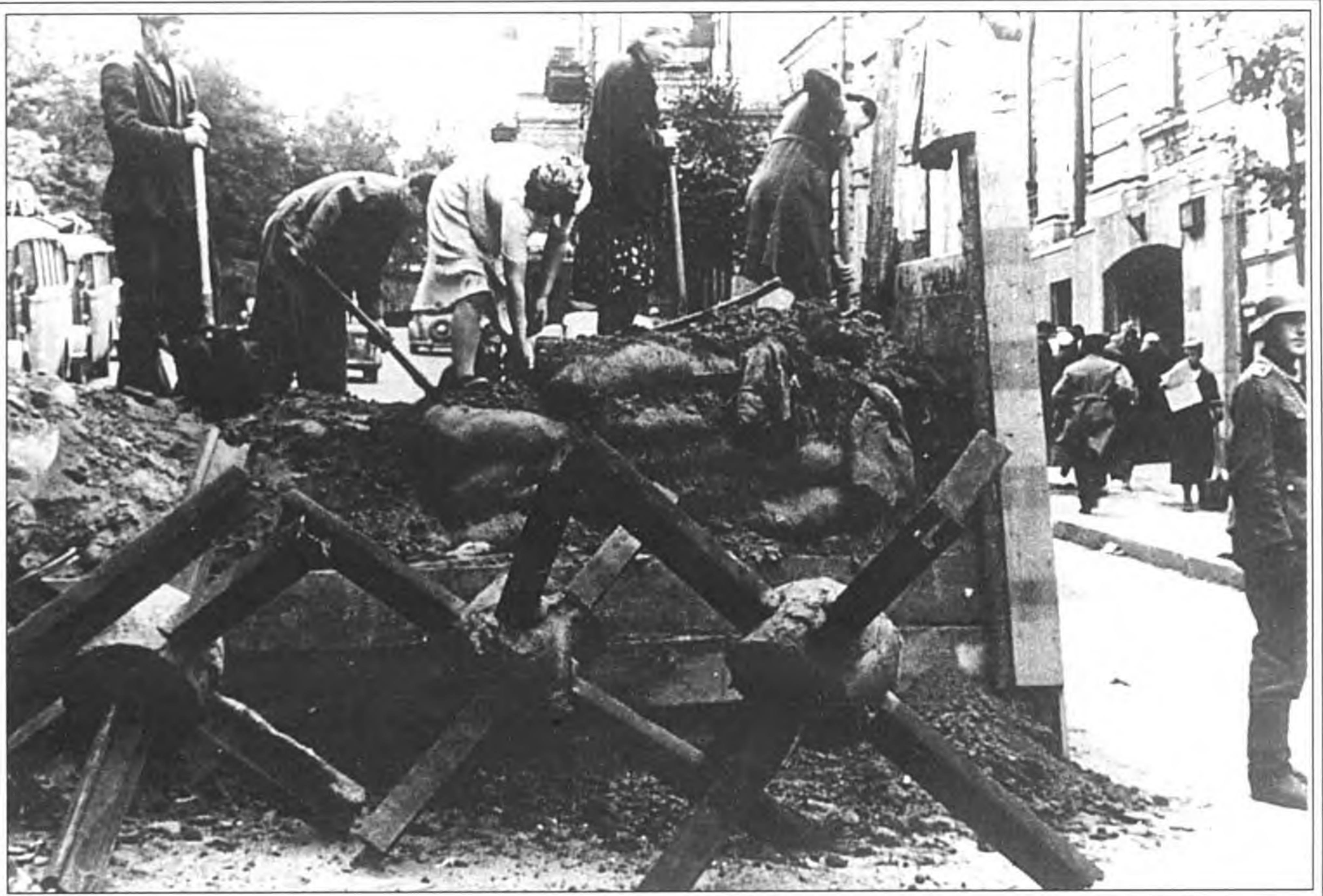
21-23 вересня 1941 р*.

Кияни розбирають барикаду на вулиці Фундуклівській.

Між 21 і 23 вересня 1941 р*.

Внизу — Хрещатик, праворуч — театр російської драми ім. Лесі Українки.

Кияни у присутності німецького фельдшарма розбирають барикаду на Інститутській вулиці, неподалік Хрещатика.

Між 21 та 23 вересня 1941 р*.

Ліворуч — німецькі штабні автобуси. Праворуч — кияни розхапують якісь друковані видання.

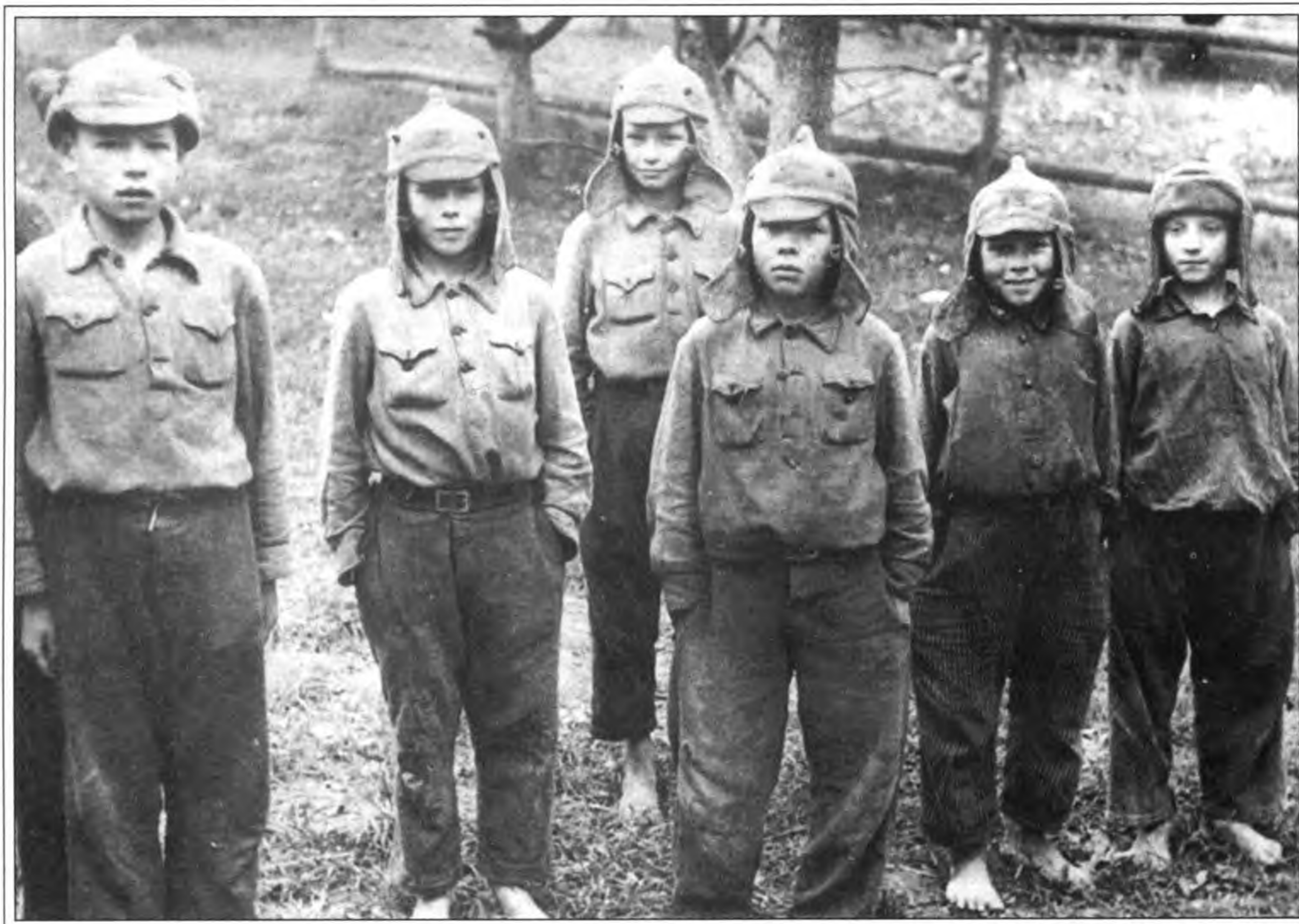
КИЇВ

1941-1943

ПРОПАГАНДА

Перед війною набула популярності повість Аркадія Гайдара «Тимур і його команда», було знято однойменний художній фільм. Більшовицька пропаганда на цьому творі прагнула прищепити дітям засади «животворного радянського патріотизму», виховувала готовність до подвигів у дні випробувань. Коли ж ці дні настали, «тимурівці» допомагали дорослим і таким робом: збирали порожні пляшки, які потім на підводах звозилися до пивзаводів, де їх заправляли вже не пивом, а запалювальною сумішшю. На фронті бійці кидали ті пляшки у ворожі танки й панцерники.

А ось конкретніше, про Київ: «...79120 чоловік молодих патріотів працювали на укріпленні підступів до м. Києва. 59 бригад у складі 410 комсомольців готуються до боротьби з танками противника, вони зібрали 76780 пляшок, з яких 33880 зарядили пальним» (цит. за: Нюрнберзький процес, т. I, док. № 160, Центральний архив ВЛКСМ, ф. I, оп. 47, спр. 2, арк. 122—125, завірена копія. — М., 1952. — С. 219). Тисячі таких пляшок було заготовлено на горищах будинків на Хрещатику: вважалося, що їх кидатимуть з дахів оті комсомольці, коли німецькі танки увійдуть у місто. Втім, як виявилось згодом, то була лише «легенда прикриття» істини.

Вчорашні «тимурівці» позують німецькому фоторепортеру: на головах — «будьоннівки», на плечах — «юнгштурмівки», на ногах ... нічого. А в оченятах — лукава дитяча цікавість: перед ними — німець, ворог, фашист — а не страшно! Поки що...

Вересень 1941 р*.

Кияни слухають німецьку радіоінформацію на Хрещатику, передавану з радіоавтомашини.

Вересень 1941 р*.

Ліворуч — будинки №№ 6 — 12, праворуч — №№ 5 — 7.

Кияни — старі й діти — на початку бульвару Тараса Шевченка.*

Вересень 1941 р.

Ліворуч — готель «Палас» (нині — «Україна»). На трансформаторній будці ще висить радянський плакат часів оборони: «Знищимо гадину!» і довоєнне оголошення про набір на курси рахівників та бухгалтерів.

З часом на цьому місці з'явиться шибениця, на якій окупанти прилюдно страчуватимуть «ворогів рейху», переважно карних злочинців; а 1946 р. — постане пам'ятник Леніну...

Плакат «Гітлер — визволитель» на фасаді оперного театру.

Вересень 1941 р.

Аркуш наклеєно просто на театральні афіші, які ще недавно сповіщали про оперні спектаклі «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-полтавка» та взагалі про «Київ музичний». Обабіч плаката встромлено фашистські прапорці. З часом під словами «Гітлер — визволитель» підпільники дописуватимуть: «від волі».

З початком окупації до Києва прибули Похідні групи Організації українських націоналістів, які організували міську адміністрацію, розбудували громадське, культурне і видавниче життя. То були групи ОУН Андрія Мельника. Передовсім, це практично торкнулося киян розповсюдженням газети «Українське слово», друкованої у Житомирі, а потім у Києві. Були сподівання на відновлення української державності. Ось рядки з «Українського слова» за 7 жовтня 1941 р., підписані «С. Половець»:

«За звільненням українських земель з-під московсько-більшовицької окупації Українській Нації повертається природне право користатися своїми національними символами і святощами.»

Всюди по наших містах і селах піднімаються жовтоблакітні прапори, як прапори Волі, як знаки визволення з-під чужонаціонального ярма, як наочне свідоцтво, що ця Земля йде до світлого майбутнього під гаслом свого національного Пророка — Тараса Шевченка — «в своїй Хаті своя Правда і Сила і Воля!»

Там само, у передовій статті «Україна і Європа», підписаній «Дм. Яко», писалося:

«Своїми жертвами, своєю героїчною боротьбою Україна здобула собі право мати надію, що ввійде до складу нової Європи як великий і вільний нарід, як майбутня Українська Держава.»

17 жовтня 1941 р. газета «Українське слово» подала статтю під назвою «З перших днів «Українського слова»», де між іншим, писалося:

«Українське слово» народилось у Житомирі. Перше справді київське число появилось на третій день по звільненні столиці України. Початки нашої праці були дуже тяжкі. Майже всі машини більшовики ґрунтовно знищили або зробили непридатними. Перше наше київське число, набране ручним набором, вийшло всього в 500 примірників, які по-середньовічному розмножувались ручною корбою. Ці перші 500 примірників були справді великою цінністю для мешканців Києва. На вулицях доходило прямо до бійки за цілий двосторінковий номер «Українського слова». Після випуску першого числа газети почали вибухати міни, і ціла наша середньовічна друкарня вилетіла в повітря...»

А той випуск — 21 вересня 1941 р. — зберігся в архіві, число 15. На першій шпальті було набрано:

«Київ звільнений від большевиків.

Полтава в руках німецьких військ.

Київ в руках німецьких військ.

Головна квартира Фюрера, 20 вересня.

Верховне Командування Німецьких Збройних Сил повідомляє:

(128) Поряд з операціями по оточенню советських армій на сході був розпочатий наступ на столицю України — Київ. Після відважного прориву сильних укріплень на західньому березі Дніпра наші війська увійшли до міста. Над цитаделлю Києва з сьогоднішнього ранку замайорів німецький воєнний прапор».

А на третій сторінці цього числа газети була вміщена велика стаття під заголовком: «Боротьба українського народу», ілюстрована невеличкими малюнками Михайла Михалевича, радше схожими на поштові марки, — портретами Святослава Хороброго, Ольги, Володимира з тризубом, Петра Дорошенка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Лесі Українки та Симона Петлюри.

5 жовтня 1941 р. «Українське слово» надрукувало вірш на 16 рядків, підписаний: Анатоль Вільховець та названий «Ніч у Києві»; останніми були рядки:

«Ще й наче ствердження надії,

Яку плекали ми давно,

Маячить на святій Софії

Жовтоблакітне знамено».

Газета відверто продовжувала наражатись на смертельну небезпеку, насаджуючи високопатріотичні українські думки та явно ігноруючи німецьку присутність і потужність карального апарату нацистів.

26 жовтня редактор газети Іван Рогач передову статтю, названу «Вічний дух української людини», закінчував такими підсумовуючими рядками:

«Надійшов час, щоб ми знову випростували свою українську спину і ступили на дальший наш життєвий шлях твердою українською ногою, в якій відчується стопа і княжих дружинників, і козацьких наших предків, всіх борців за краще українське майбутнє!»

Та не так склалося, як гадалося: з часом окупанти допильнували цих надто прозорих рядків, — у їхні плани Українська держава не входила...

13 грудня 1941 р. вийшло останнє, 81 число газети «Українське слово».

Роздача «Українського слова» на вулицях Києва*.

4 жовтня 1941 р.

У жіночки з косами «короною» на лобі викладено модний «локон страсті».

Роздача «Українського слова» на вулицях Києва*.

5 жовтня 1941 р.

«Европейські» враження: німецький офіцер позує на тлі рафіновано-барокової Андріївської церкви*.

Осінь 1941 р.

Публікується вперше.

Дзвіниця Покровської церкви на Подолі і Андріївська церква*.

Осінь 1941 р.

Публікується вперше.

Контрасти «радянської дійсності».

Осінь 1941 р*.

Безладдя на подвір'ї колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря (вбогість покинутого автогосподарства з рештками вантажівки «ЗИС-5», сміттям та бочками з-під пального) і велич будинку ЦК КП(б)У. І всюди суцї діти...

Те саме подвір'я...

Осінь 1941 р*.

Мине небагато часу, і тут буде влаштовано концтабір для полонених червоноармійців.

Вестибуль будинку кол. Верховної Ради УРСР.

Осінь 1941 р*.

Забігаючи наперед, дамо рядки з газети «Українське слово» за 4 листопада 1941 р.:

«Завдяки героїчним зусиллям та розторопності коменданта української пожежної охорони під час пожежі будинку Верховного Совету (Олександрівська вулиця) було врятовано від загибелі прекрасний бувший царський палац, в якому тепер знаходиться музей Т. Г. Шевченка».

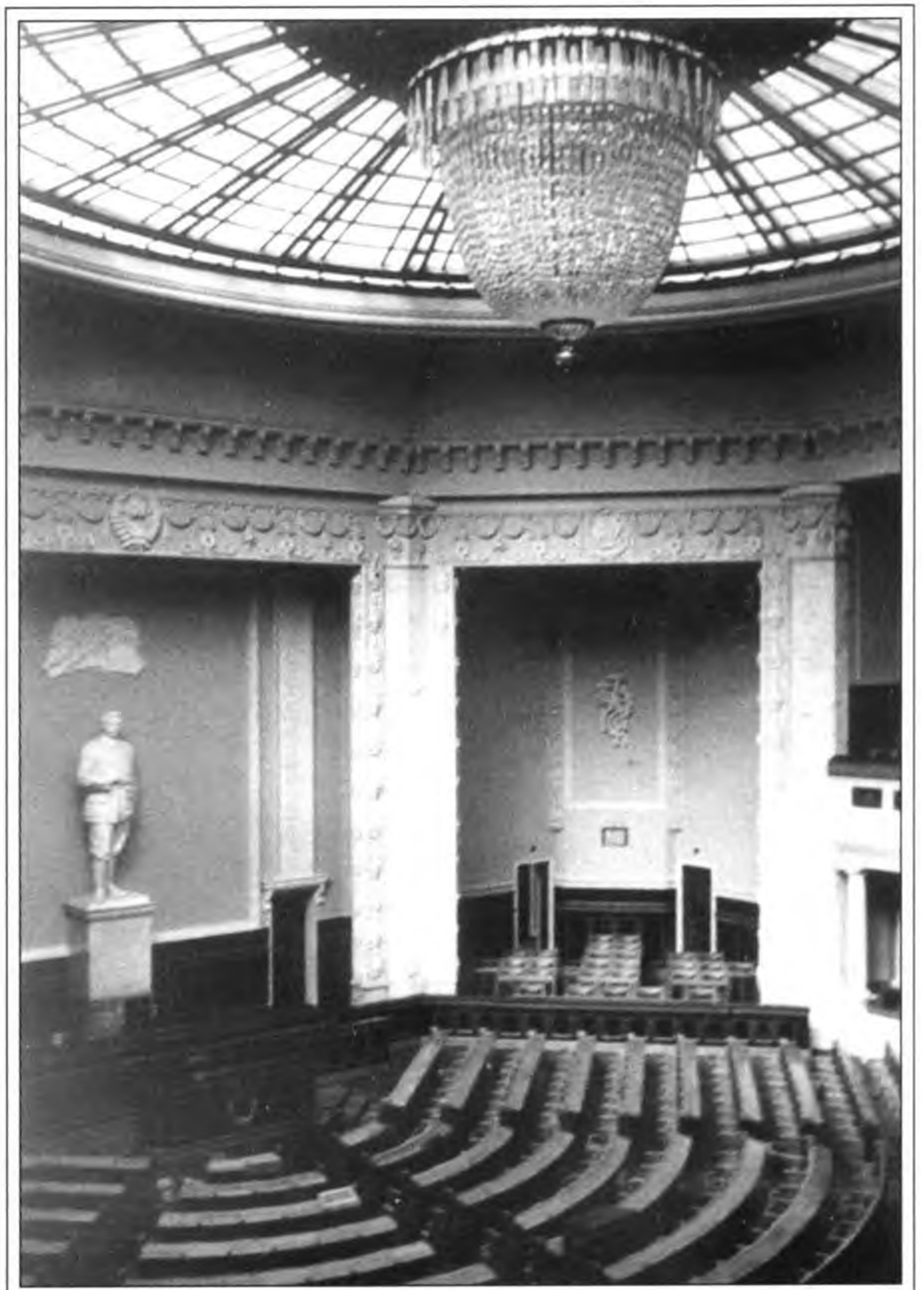
Зверніть увагу на дату публікації: наступний день по вибуху Успенського собору...

Зал засідань кол. Верховної Ради УРСР.

Осінь 1941 р*.

Над президією — скульптура Сталіна на повний зріст, вище — барельєф «класиків» (Маркс, Енгельс, Ленін), у порталі — герб СРСР, праворуч — герб УРСР.

По війні й відбудові будинку ці деталі вже не поновлювали.

Осінь 1941 р*.

Напівзруйнований двоповерховий дерев'яний будинок на одній з київських вулиць (таке можна було побачити ще й у 70-і рр.), ясна річ, вразив уяву німецького офіцера-фотографа не стільки тим, як будівля ще стоїть, скільки тим, що так можуть жити люди в «радянському раю». Він навіть зайшов на подвір'я

і сфотографував цей «будинок» ззаду — з дерев'яною галереєю з вибитими шибками, жінок, дітей та переляканого собаку.

Справді, «советіше вундер».

Одним з перших розпоряджень окупаційної влади вимагалось від киян розібрати так звані відсічні барикади, зведені в дні оборони впоперек основних вуличних магістралей.

Це привернуло увагу німецьких фотографів*.

Рештки барикади на розі вулиць Жиланської та Комінтерна.

На стовпчики барикади глузливо напнуто бюсти Сталіна й Леніна, певно, винесені з приміщень сусіднього заводу «Ленінська кузня». Напис на німецькому покажчику: «Feldgend. Zug Döbert». (Взвод польової жандармерії Доберта)

Далі — залізничний вокзал.

КИЇВ

1941-1943

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ

Київська оборонна операція липня — вересня 1941 р., як вона офіційно називалася в радянській історіографії, тривала 73 дні і значно затримала впевнений наступ армій групи «Центр». Це великою мірою сприяло затримці наступу на Москву, фактично врятувало її від взяття до настання зими. Але ж закінчилася оборона Києва трагічно: німецькі війська форсували Дніпро далеко на північ та на південь од Києва і замкнули величезне кільце оточення, слушно вважаючи це великою своєю перемогою. Коли командувач Південно-західним фронтом генерал-полковник М. Кирпонос запитував Ставку про необхідність відвести війська з київського виступу, не допустити оточення, Сталін дозволу не давав — із суто політичних міркувань: «Київ не здамо нізащо!» А коли дозволив, було вже пізно. І німці переможно зайшли в залишене напризволяще місто.

28 вересня 1941 р. газета «Українське слово» опублікувала повідомлення з головної квартири Фюрера:

«Велика перемога біля Києва: 665000 полонених, 884 бронемашин, 3718 гармат і без ліку воєнних матеріалів здобуто в боях під Києвом».

І ще: «Розпачливі спроби решток оточених у районі на схід від Києва ворожих сил вихопитися з обіймів, відбито з кривавими для противника втратами. При очищуванні побоєвища знайдено труп головнокомандуючого советським південно-західним фронтом генерал-полковника Кирпоноса, який упав у бою. Його штаб як також штаби 5 і 21 советських армій винищено».

Німецькі танкові війська замикають кільце оточення на схід від Києва.

Вересень 1941 р.

Десятки тисяч воїнів Червоної армії загинуло в боях за Київ.

Осінь 1941 р.

*«Кто погиб за Днепр,
Будет жить века...»*

Євген Долматовський,
1941 р.

«26 вересня Київська битва закінчилася. Було захоплено 665212 полонених і відповідні трофеї. В цілому складалося враження, що масштаби поразки росіян неповторні. Були знищені всі чотири армії росіян, що діяли на їхньому південно-західному напрямку, та значна частина ще двох армій. Оборона противника була прорвана на фронті понад 400 км.» (Филиппи А. Припятская проблема. М., 1959. — С. 136.)

Але героїзм окремих, конкретних захисників Києва, про яких завжди згадуватиметься з належною шанобою, виявився неадекватним діям вищого керівництва, передусім — верховного головнокомандувача Сталіна. Про це — нижче.

Червоноармійці здаються в полон неподалік Видубичів.

19 вересня 1941 р*.

Останні захисники Києва, які відійшли до дніпровських мостів, коли ті вже було знищено, сподівались перетнути Дніпро по Дарницькому залізничному мосту, але тут їх перестріли німці. Карабіни ще при собі...

Вдалині — бики недобудованого моста (нині — ім. Є. Патона) та рештки дерев'яного Наводницького моста.

Осінь 1941 р.
Німецький текст:
«Кількість полонених дуже велика».

На передньому плані — сидить німець край столу, на якому поставлено для остраху ручний кулемет «MG-34», а магазинні коробки — окремо.

Військовополонені у Дарницькому концтаборі.

1941 р.

Військовополонені на марші годуються цукровим буряком.

Київщина, осінь 1941 р*.

У Дарницькому концтаборі вони з'їдять всю траву...

Кинуті радянські 85-мм зенітні гармати, 76-мм гармата, зчет-вєрений зенітний кулемет на вантажівці «ГАЗ-ААА» та інша військова техніка.

Київщина, осінь 1941 р.

Щоб не дісталоя ворогу: 152-мм артилерійські системи, виведені з ладу гусеничні трактори, спалені на залізничних платформах вантажівки «ГАЗ-АА».

Київщина, осінь 1941 р*.

Там само: вбиті артилерійські коні, потрощене військове спорядження.

Київщина, осінь 1941 р*.

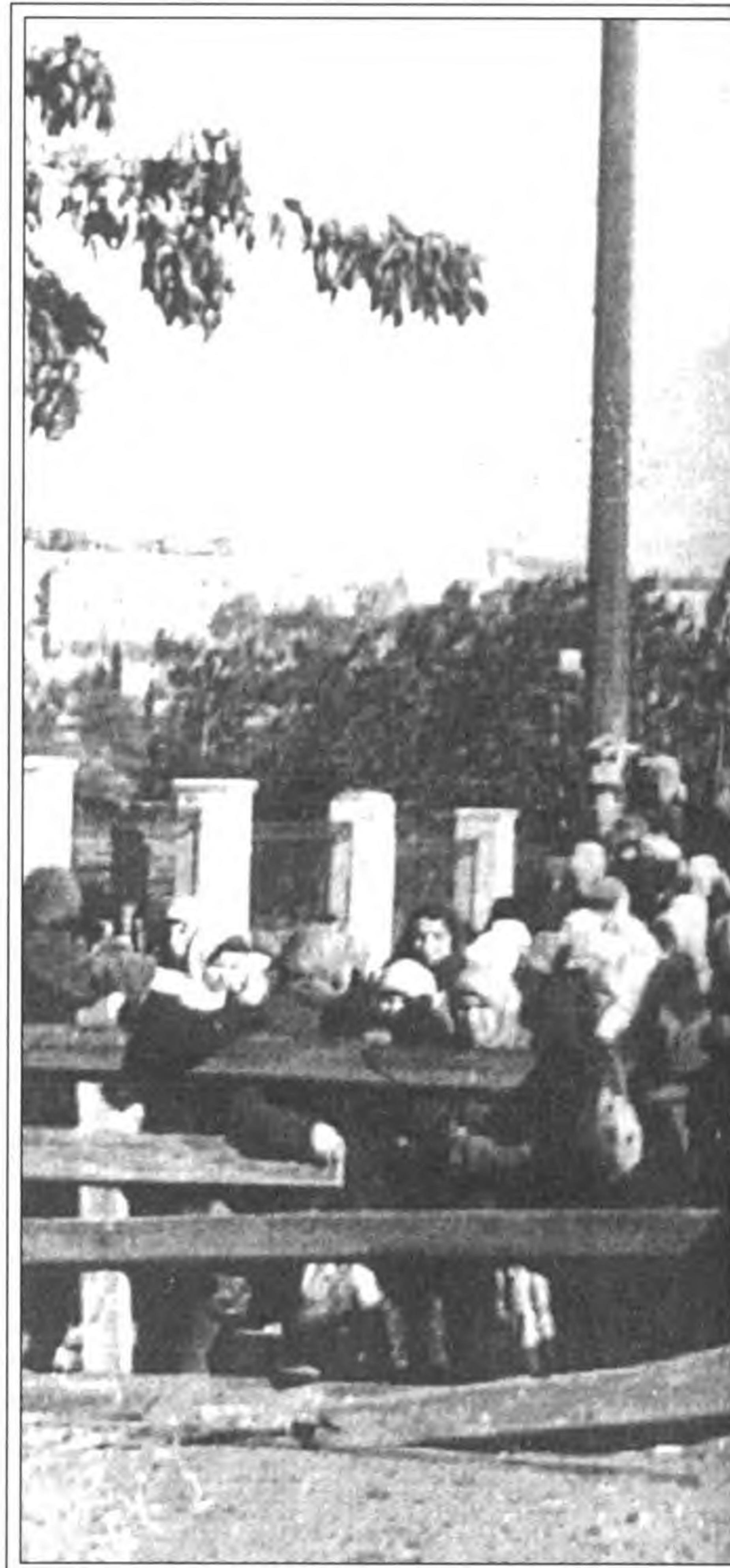
Військовополонені під конвоєм, супроводжувані сповненими сподіваннями побачити рідне обличчя жінками, проходять повз будинок ЦК КП(б)У на Михайлівському майдані.

Осінь 1941 р*.

З відозви «До населення міста Києва» командувача військами (підпис відсутній):

«Хто в себе переховує червоноармійців, або їм допомагає, рахується саботажником проти Німецької Армії і буде розстріляний».

(Опубліковано в газеті «Українське слово», ч. 17, 28 вересня 1941 р.)

Жінки й діти під наглядом українських поліцаїв скупчились на вул. Табірній (нині — Маршала Рибалка), біля огорожі стадіону «Зеніт» (нині «Старт»).

· Осінь 1941 р.

Неподалік, у казармах утримувалися певний час військовополонені з Києва та Київської області. Вони кидали з вікон записки, сподіваючись знайти рідних, хто б допоміг. Місцевих німці відпускали додому. Але решту потім розстріляли.

Там само.

Осінь 1941 р.

Українські поліцаї спершу не мали спеціальних одностроїв, а носили власну червоноармійську форму; лише жовто-блакитна нарукавна пов'язка з відповідним написом свідчила приналежність до української поліції. Зазвичай, то були вчорашні солдати й сержанти.

«Український Червоний Хрест приступив до збирання пожертв для полонених і поранених наших братів-українців серед населення української столиці... Кожен свідомий українець і громадянин повинен пожертвувати все можливе. Ніхто не може залишити без уваги цієї величнійшій справи «БРАТИ-БРАТАМ»...»

(«Українське слово», ч. 44, 30 жовтня 1941 р.)

«Український Червоний Хрест для звільнених військовополонених відкрив одноденний притулок на Кловському узвозі, 2 (біля Олександрівської лікарні)».

(«Українське слово», ч. 48, 4 листопада 1941 р.)

Від 10 грудня 1941 р. діяльність «Взаємодопомоги» (Український Червоний Хрест) окупантами припинено...

КИЇВ

1941-1943

**ВИБУХИ
І ПОЖЕЖІ**

Наступною трагедією Києва 1941 року, після грандіозної військової поразки, стало нищення Хрещатика.

Наведемо рядки з книги київського міського голови доби окупації Леонтія Флоростівського, виданої ним 1952 р. в далекому Буенос-Айресі під назвою «Київ під ворожими окупаціями». Одною з таких окупацій, що передувала німецькій 1941 р., автор вважав більшовицьку окупацію України й Києва 1920—1941 рр. Отож:

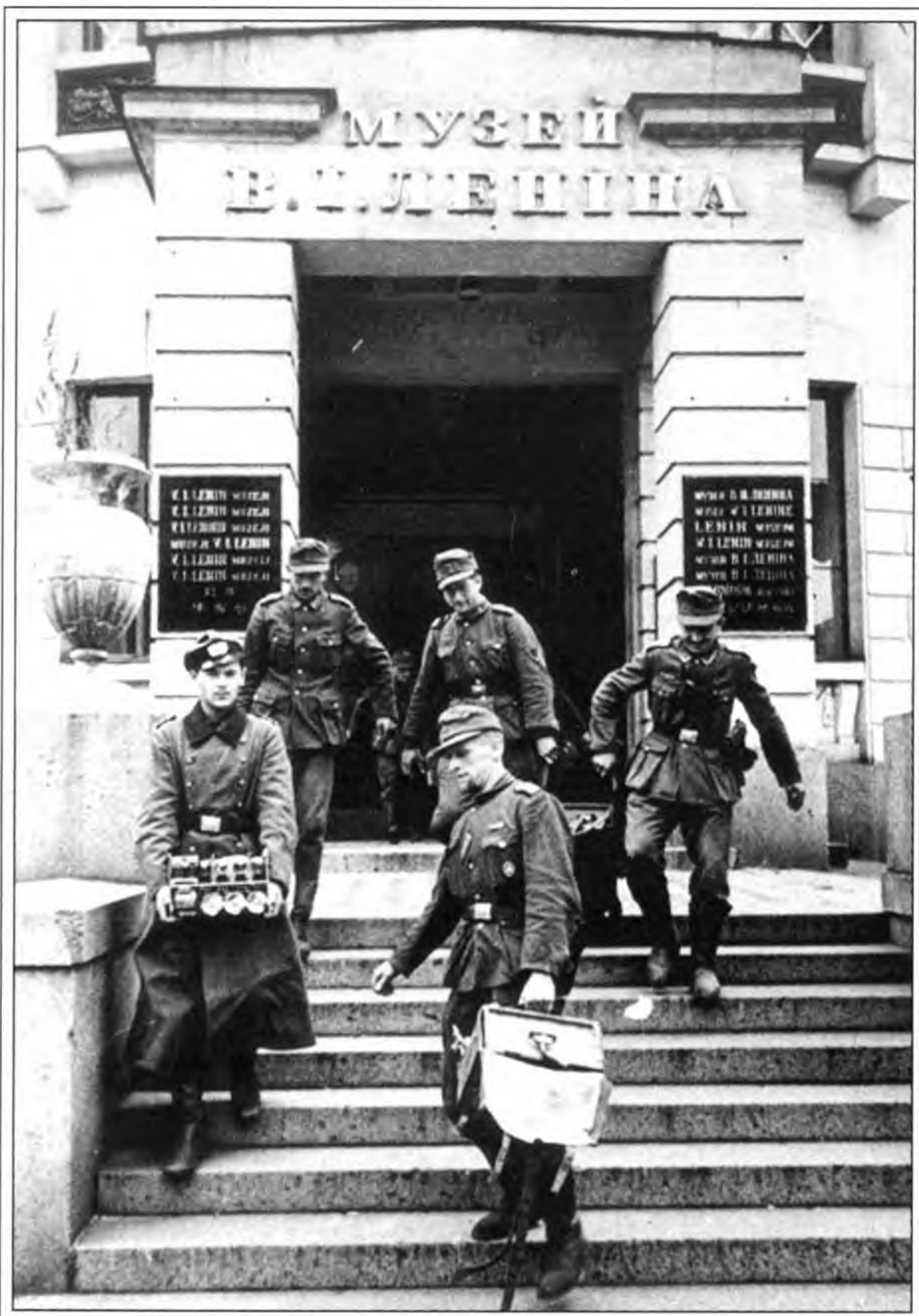
«Большевики встановили міни в таких місцях:

а) в будинку колишнього Педагогічного музею (колишній будинок Центральної Ради, небезпечний для окупанта, хоча й вмістив у ньому свій Музей революції). Сюди були вмуровані найбільшу «порцію» «ТНТ» (тринітротолуол. — прим. упор.) — до 3 тон. Кілька днів ці вибухові речовини стояли на пішоході, коли німці розмінували будинок. Кияни масово оглядали «гостинець», що залишив їм большевицький окупант, покидаючи Київ;

б) з будинку Оперного театру на Володимирській вулиці вийняли «ТНТ» вагою до 1 тони;

в) такі ж міни вийняли з будинків: Держбанку (Інститутська, 9 — прим. упор.) ЦК КП(б)У (Михайлівська пл. — прим. упор), НКВД (Володимирська, 33 — прим. упор.) і низки великих житлових будинків;

г) у Києво-Печерській Лаврі був мінований Успенський собор. Німці, що взяли Лавру під свій контроль, не квапилися Успенський Собор розмінувати, і його висаджено в повітря в листопаді 1941 р.;

Німецькі сапери виносять з будинку Музею Леніна на Володимирській, 57 радянські радіокеровані пристрої, що мали висадити в повітря цей будинок.

Вересень 1941 р*.

На пілонах — назва музею мовами народів світу.

д) Собор св. Софії большевики теж плянували знищити. Вже майже перед втечею з Києва на територію містечка, де міститься Собор, заїхала автомашина з вибуховими речовинами для мінування. Врятуванню нашої національної святині маємо завдячувати героїчній відвазі п. О. Повстенка, який не допустив цього злочину, переконавши «патріота» у військовій шинелі (що мав мінувати Собор) машину з вибуховими речовинами повернути назад. На великий жаль, прізвище цього «патріота» залишилося невідомим».

В останньому абзаці йдеться про Олексю Івановича Повстенка (1902—1973), архітектора й мистецтвознавця, з 1941 р. — директора Софійського заповідника. Наміри мінувати собор св. Софії він відвернув у 1941 р., коли на запитання сапера, який приїхав з вибухівкою, де підвали Софії, цілком слушно відповів, що підвалів у соборі немає. На еміграції у США О. Повстенко видав монографію «Катедра св. Софії в Києві» (1954 р.), був архітектором Капітолію у Вашингтоні, створив там музей цієї унікальної споруди.

Вивівши з ладу електропостачання міста, підпільники пустили поголос, що Київ почне вибухати, щойно знов піде струм, — варто лиш буде

будь-де увімкнути світло. «Окупанти не могли увімкнути електричний струм, — подає «Life» у репортажі з Києва 3 листопада 1941 р., — боячись тисяч мін довкола, які, вони знали, встановлені по всьому місту. Вони знайшли та знешкодили 10000 мін на залізниці, в музеях, готелях, на телеграфі, в складах. В одному лише музеї Леніна було сховано 3,5 тонни динаміту. Тоді вони увімкнули електрику в кварталі тимчасово. Проте Київ вибухнув знову п'ять днів пізніше, ці невиявлені міни спрацювали по радіо або через годинниковий механізм. Нові пожежі тривали п'ять днів, зруйнувавши двадцять кварталів у серці Нового міста».

За дивним, непередбачуваним збігом якраз 24 вересня 1941 р. в газеті «Українське слово» була вміщена стаття німецького військового кореспондента Освальда Ценкера з такими рядками:

«Сталін на початку липня гоноровито хвалився, що з Києва він зробить другу Москву, а всім большевикам, які боронили Київ, дав наказ підпалити місто».

Цікаво, що відчув автор і редактор, коли того ж дня Київ таки запалав...

Німецькі сапери біля винесених з будинку Музея Леніна радянських ящиків з тринітротолуолом.

Вересень 1941 р*.

Радіокеровані пристрої стоять окремо, край бровки, підготовлені для перевезення військовою автомашиною «ауто-уніон-хорх». Ліворуч — вартовий.

На вікнах — паперові хрестики, наклеєні в дні оборони для захисту шибок від ударів повітряної хвилі при бомбардуваннях. Цікаво, що наклеєно тільки на двох нижніх рядах, бо вище, певно, музейному жіноцтву не було змоги дістати.

Знову процитуємо Л. Форостівського:

«У місті залишився «актив», призначений для диверсійної роботи, так звані «підпалювачі», або «партизани». Вони мали завдання організувати пожежі, вибухи в мінованих об'єктах, терористичні акти над місцевим населенням і німецькою адміністрацією, а також вчинити «розгром» тих магазинів, що з рештками товарів залишилися в Києві».

І далі: *«Плянуючи загарбання України для німців, німецьке військо ввійшло до Києва, не заподіявши йому ніяких пошкоджень. Тільки-но по Хрещатику проїхав невеличкий німецький загін, як у будинку ч. 7, де містився Трамвайний трест, сталася пожежа. Перша пожежа в Києві, вчинена «підпалювачами». (Ще перед вступом німців горів будинок міськради, колишня біржа, на розі Хрещатика й Інститутської, але пожежа пошкодила частково будинок і сама собою вщухла. — прим. упор.). На щастя, пожежа далі не пішла, будинок ч. 7 згорів, не зробивши ніякої шкоди іншим об'єктам».*

На Хрещатику: палають будинки № 9 та Трамвайного тресту (№ 7).

Вересень 1941 р*.

Підлітки відходять вбік перед німецьким панцерником. Втім, це трофейний радянський панцерник (броневик) марки «БА-10», — тривісний, озброєний 45-мм гарматою та кулеметом. На борту та на гарматній башті нанесено розпізнавальний знак Вермахту — білий, так званий «балкен-кройц» (балковий хрест).

Ліворуч — будинок держустанов (№ 5) — єдиний, що вцілів по лінії забудови непарної сторони Хрещатика й досі.

Спалений будинок Трамтресту (Хрещатик, 7).

Вересень 1941 р. Фото М. Покришевського.

Л. Форостівський:

«Німецька військова адміністрація (штаб) розташувалася в «Гранд-Готелі» на Хрещатику, а комендатура — в буд. ч. 1 на Прорізній (кол. магазин «Новий Світ») (тут помилка: має бути — 2, «Дитячий Світ» — прим упор.). За наказом німців сюди кияни почали зносити зброю, вибухові матеріали, радіоприймачі, протигази (останні здавали напроти, в колишній кондитерській Абрикосова — Хрещатик, 27.— прим. упор.), а в комендатурі реєстрували установи.

З 20 до 23 вересня все йшло спокійно. 24 вересня приміщення штабу й комендатури вилетіли в повітря: загинуло багато німців, а ще більше киян. Почалися вибухи й пожежі в центральній частині Києва. За кілька днів пожежа набула величезних розмірів, бо для боротьби з нею не було засобів. Німці літаками доставили шланги, якими подавали воду (з Дніпра — прим. упор.) на Хрещатик для боротьби з пожежею. «Партизани» проколювали й різали ці шланги, що лежали на вулиці без охорони. Зловлених на місці злочину підпалювачів й диверсантів тут же німці розстрілювали. Мешканці з будинків центральної частини були виселені й тиждень перебували під відкритим небом на площах, вулицях і на Володимирській гірці. Ці будинки ретельно охороняли німці і вони ж їх майже всі пограбували. Протягом півтора тижня пожежу ліквідували, а Хрещатик і центральна частина Києва перетворилася на суцільні руїни».

Через місяць, 21 жовтня Ф. Гладко надрукував статтю «Наслідки пожежі в Києві» у газеті «Українське слово», редагованій Іваном Рогачем: «...Перший вибух хмарою диму затьмарив ясний день. Полум'я охопило крамницю «Дитячий світ», яка містилася на розі Прорізної вулиці та Хрещатики. З цього почалося. Вибух чергувався за вибухом. Пожежа поширювалася уверх по Прорізній вулиці і перекинулася на обидва боки Хрещатики. Вночі кияни спостерігали велику криваву заграву, яка не вщухала, а невпинно розросталася. Жидо-болшевики зруйнували водогін. Пожежу гасити було

Початок пожежі на Хрещатику.

24 вересня 1941 р.

Вид на Хрещатик від Бессарабської площі.

Ліворуч — крамниця «Хліб» на розі з бульваром Тараса Шевченка, куди завертає німецький легковик.

Горить поки що на розі Прорізної. Перехожі поспішають — одні, та з цікавістю дивляться на хмари диму — інші.

Праворуч — готель «Національний» (Хрещатик, 47). Незабаром горітиме і він та сусідні з ним будинки: на всіх горищах були «протитанкові» пляшки, на кухнях — гас...

неможливо. В той час вогонь був господарем — він жер і знищував будинок за будинком. Згоріло 5 кращих кінотеатрів, театр юного глядача, театр КОВО, радіотеатр, консерваторія та музична школа, центральний поштамт, будинок міськради, 2 найбільших універмаги, 5 найкращих ресторанів та кафе, цирк, міський ломбард, 5 найбільших готелів («Континенталь», «Савой», «Гранд-Готель» та інші), центральна міська залізнична станція (квиткові каси), будинок архітектора та вчених, 2 пасажі, друкарня, 8 взуттєва фабрика, середня школа, понад 100 найкращих крамниць. Загибло багато бібліотек, цікавих документів, коштовних речей. Наприклад, в Київській консерваторії згорів великий орган і щось 200 роялів і піаніно. Навіть важко собі уявити і підрахувати величезні розміри цього нечуваного злочину советів!»

Палають дерев'яні уламки наріжної частини будинку «Дитячий світ» на розі Хрещатика і Прорізної, 28/2.

24 вересня 1941 р*.

Звисають зірвані мідні дроти контактної мережі тролейбуса. З часом хазяйновиті німці заберуть їх як кольоровий металобрухт.

«Пожежа, залишена росіянами, нищить Київ. Німці визначають це, як бульвар Воровського, найширшу та найважливішу київську вулицю...»

(Life, 3.XI.1941.)

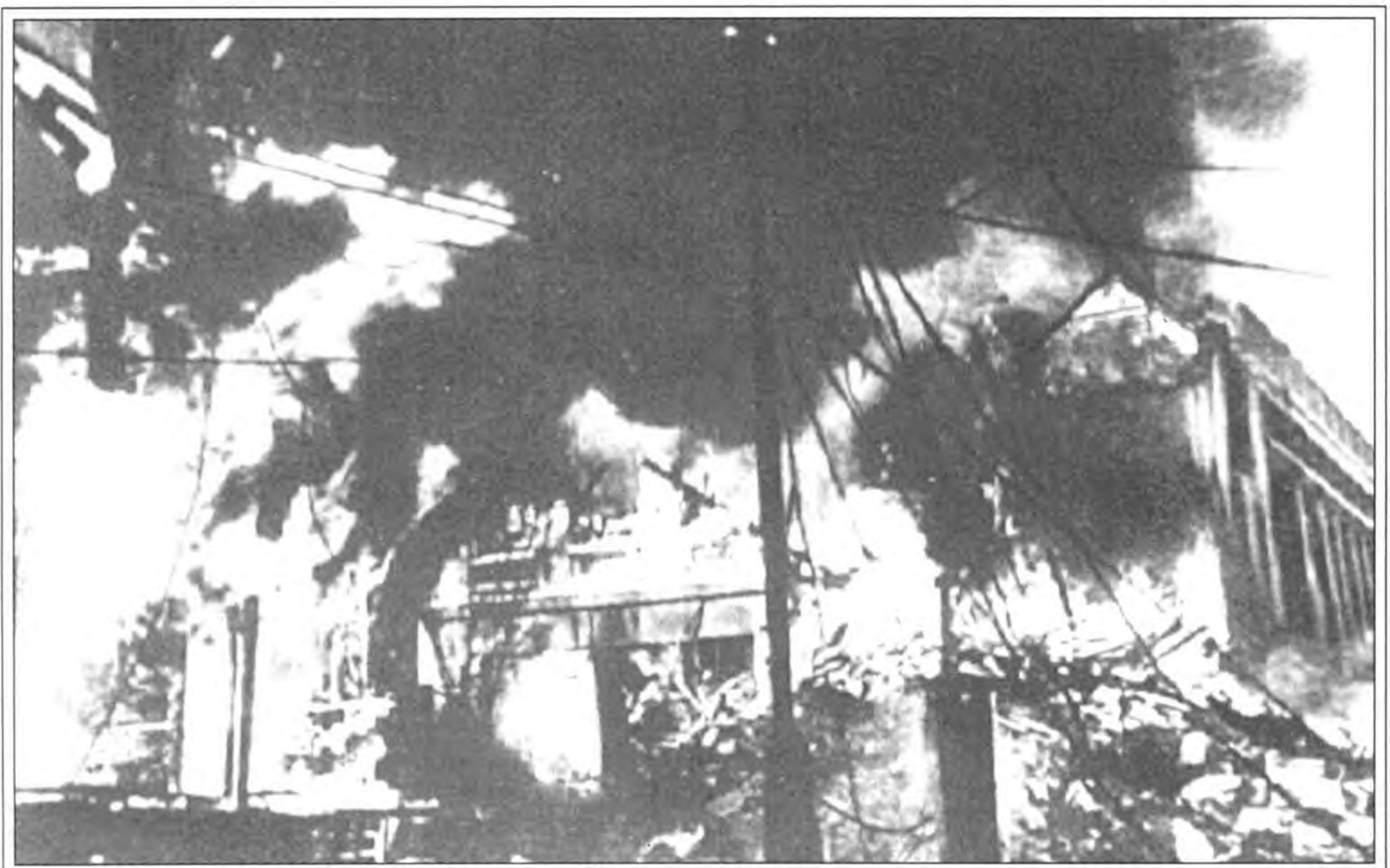
24 вересня 1941 р.

Це — Хрещатик, ріг Прорізної. У 1923—1937 рр., нагадаємо, Хрещатик мав назву вулиці Воровського. На розі висів жовтий світлофор.

Перші хвилини після вибуху в «Дитячому світі».

24 вересня 1941 р*.

Німецькі офіцери, підхопивши валізи та шинелі, демонструючи витримку, спокійно, без паніки, залишають місце вибуху, не підозрюючи, що на черзі якраз оцей, що на знімку, будинок готелю «Спартак» (кол. «Франція») — Хрещатик, 30/1. З балкона ще звисає червоний нацистський прапор. Вітрини «Фотографії» затулено щитами часів оборони — з пришпиленими на них листівками й наказами. Мине кілька годин, і все це теж зникне в полум'ї, що тільки-но розростається.

24 вересня 1941 р.

Те саме місце: червоний прапор з чорною свастикою в білому колі (ліворуч) ще не згорів. Сталевий стовп і сталева телефонна шафа (на передньому плані) простояли всю війну. Праворуч — заретушований фасад наркомату зв'язку.

Погляд з Хрещатика на Прорізну.

24 вересня 1941*.

Праворуч — будинок № 28/2, ліворуч — № 30/1.

**Палають ще одна
«Фотографія» та «Закусочна»
на Хрещатику.**

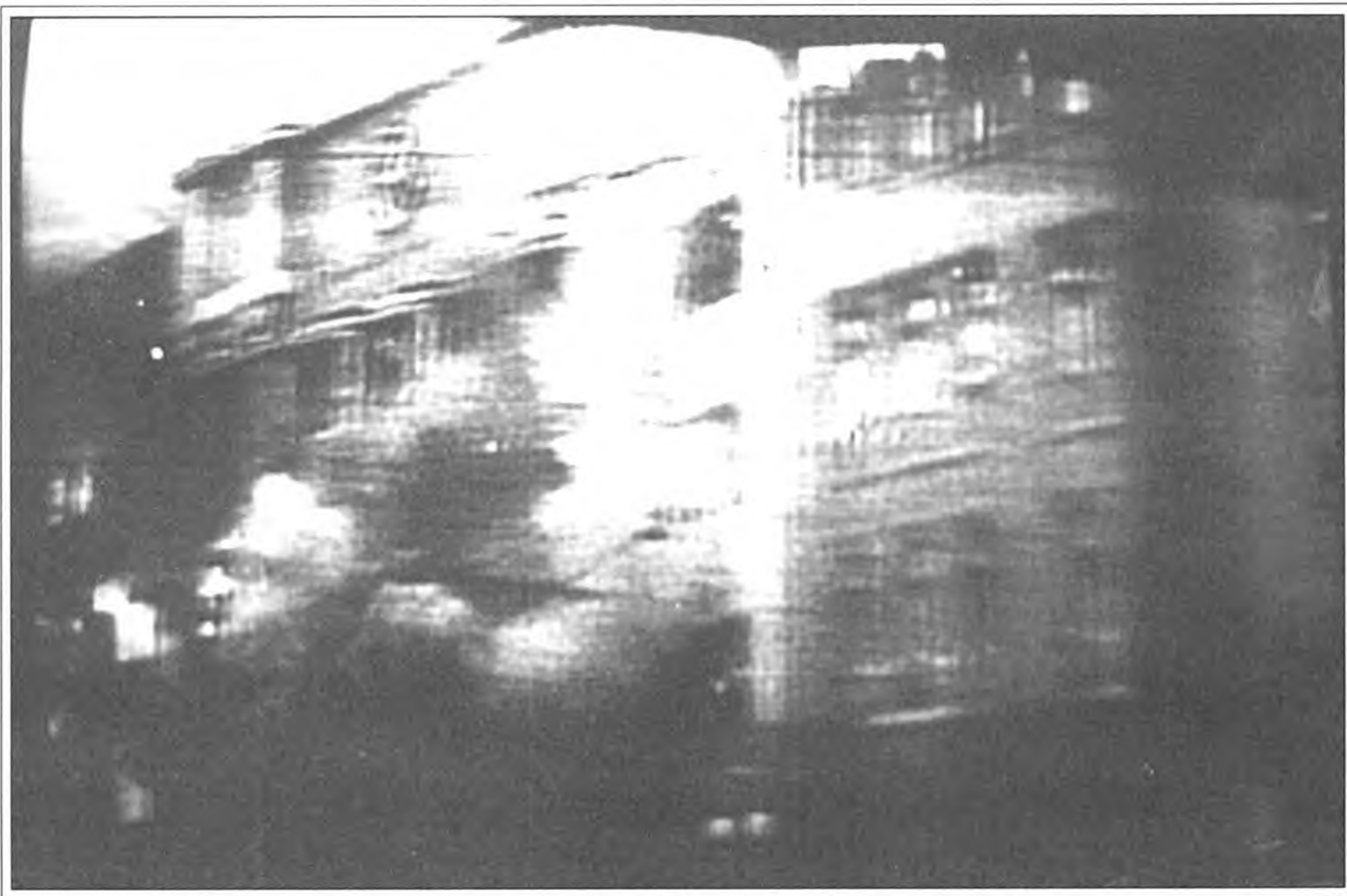
24 вересня 1941 р*.

Підпалено будинок на Хрещатику, 25.

24 вересня 1941 р.

На хіднику валяється догори колесами легковик, перекинутий силою вибуху будинку «Дитячий світ», що напроти. Дорожний знак: «Обережно, пішоходи»...

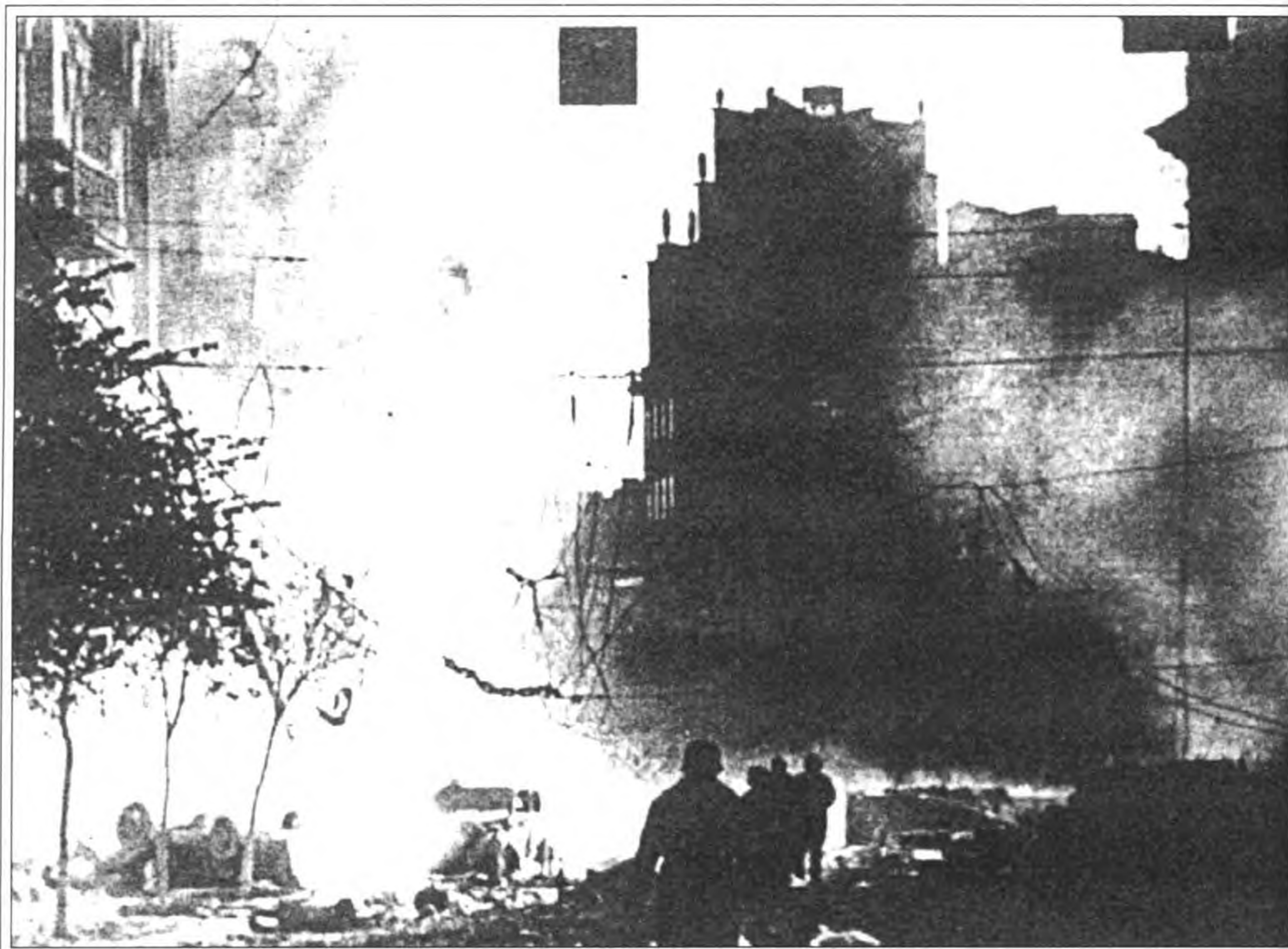

Хрещатик, 22 та 24. Момент вибуху головпоштамту.

24 вересня 1941 р.

Праворуч — «Гранд-Готель». Ці німецькі кінокадри, презняті у 70-х рр. з екрана телевізора, використано в десятках радянських документальних фільмів, але ніколи не коментовано: власне, що це. Вважалося,— ілюстрація «злодіянь фашистів».

Хрещатик у хмарах диму.

24 вересня 1941 р*.

Хрещатик, ріг Прорізної.

24 вересня 1941 р.

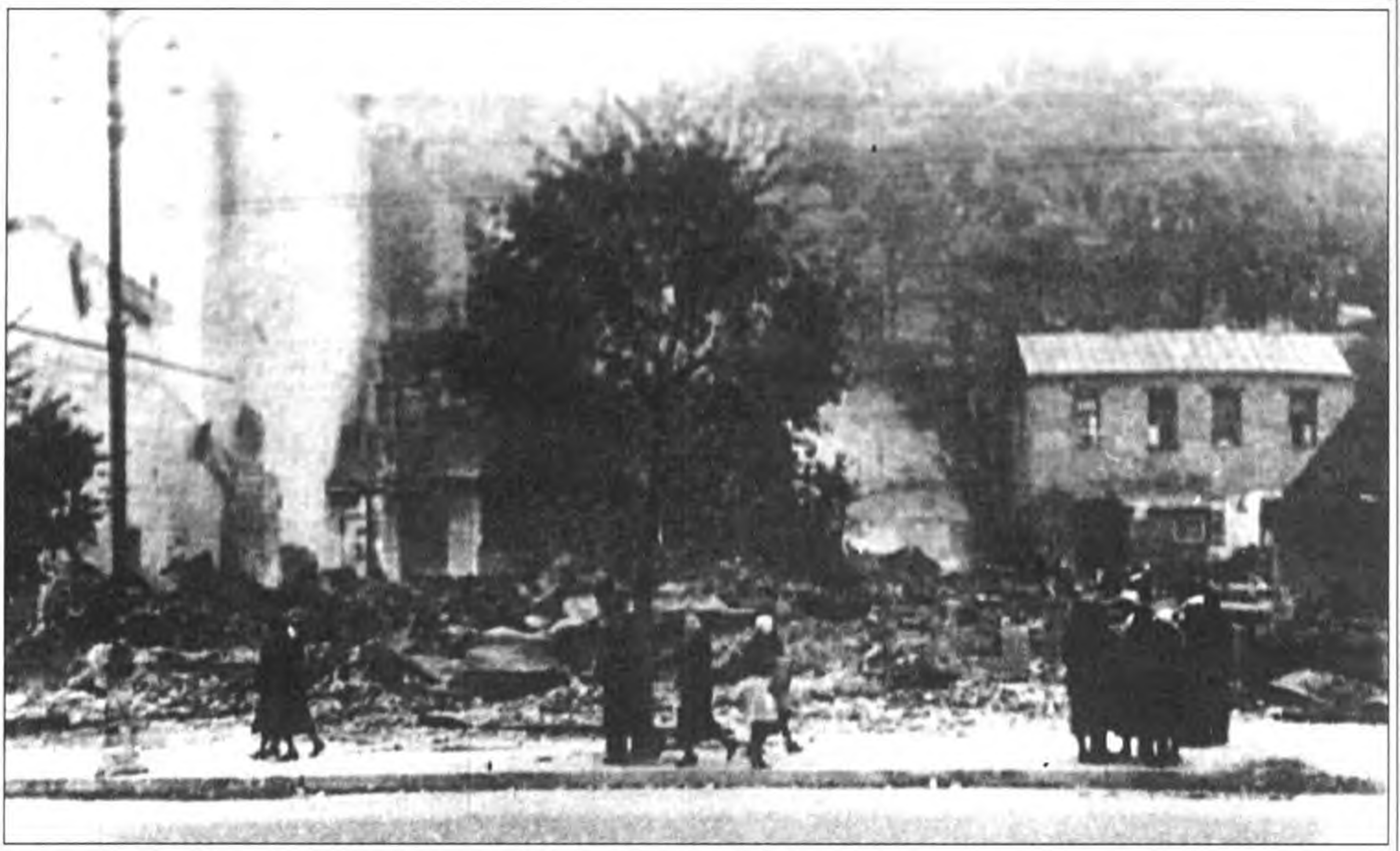
Праворуч — силует будинку № 32 (наркомфін), ліворуч — будинок № 25, у центрі — силует універмагу. І німецькі вояки.

Хвилини розгубленості: горить дедалі дужче.

24 вересня 1941 р*.

Хрещатик, ріг Лютеранської (праворуч), крамниця «Сангігієна». Там, край хідника, темніє діжка з водою, виставлена ще в дні оборони для гасіння запалювальних бомб. Ліворуч — німецька вантажівка «опель-бліц». Над нею будинок наркомфіну (Хрещатик, 32), лівіше — просвіт — «малий пасаж».

Все, що залишилось від будинку № 9 по Хрещатику.

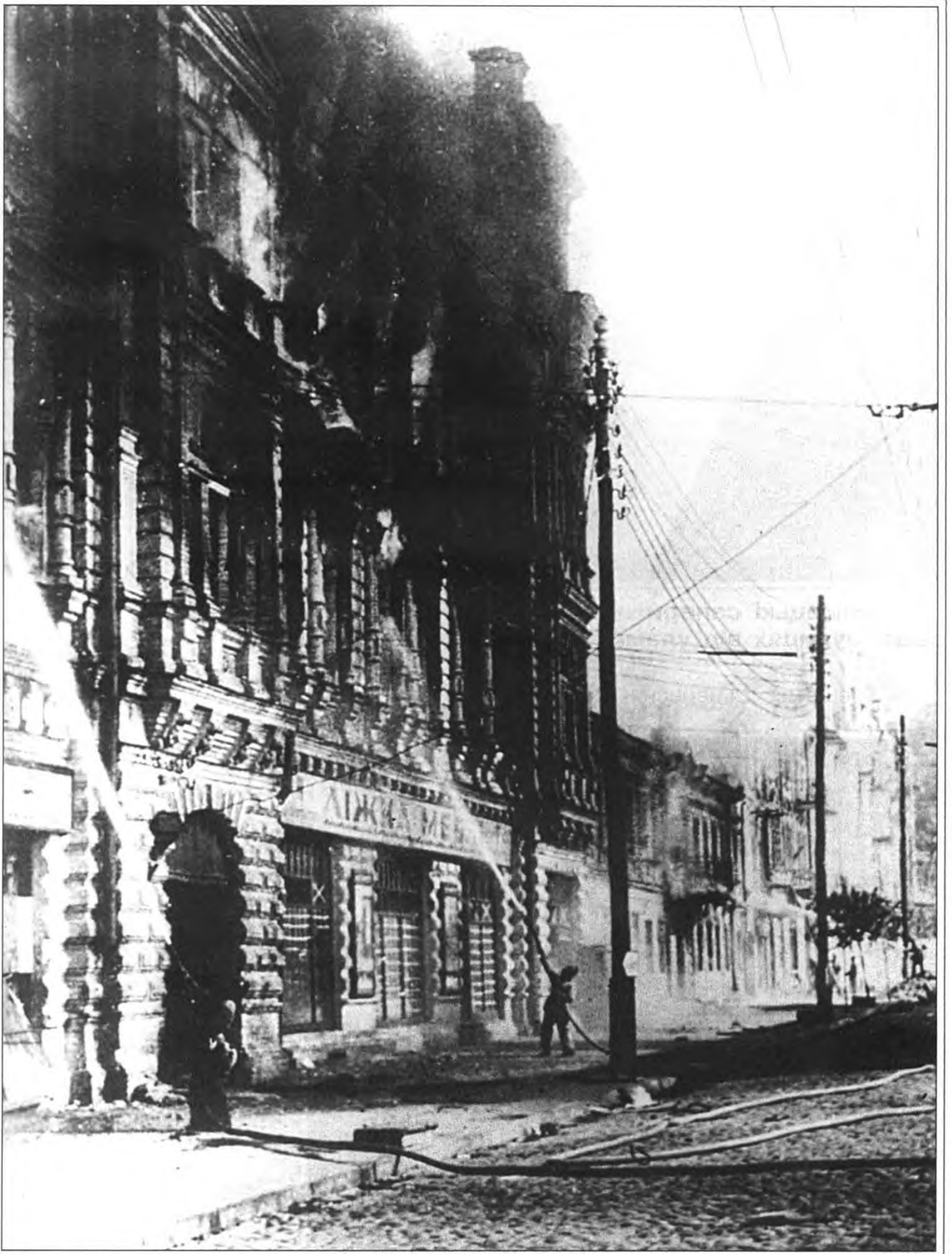
Вересень 1941 р.

Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

Розгублені мешканці перед палаючим будинком на Хрещатику, 11.

24 вересня 1941 р.

Палає будинок колишнього готелю «Національний» на Хрещатику, 47, на розі Бессарабської площі (критий ринок має бути праворуч).

24 вересня 1941 р*.

Попри намагання німецьких пожежних, будинок все одно згорів дощенту. Ніби іронія, вивіска крамниці «Ліжка-меблі».

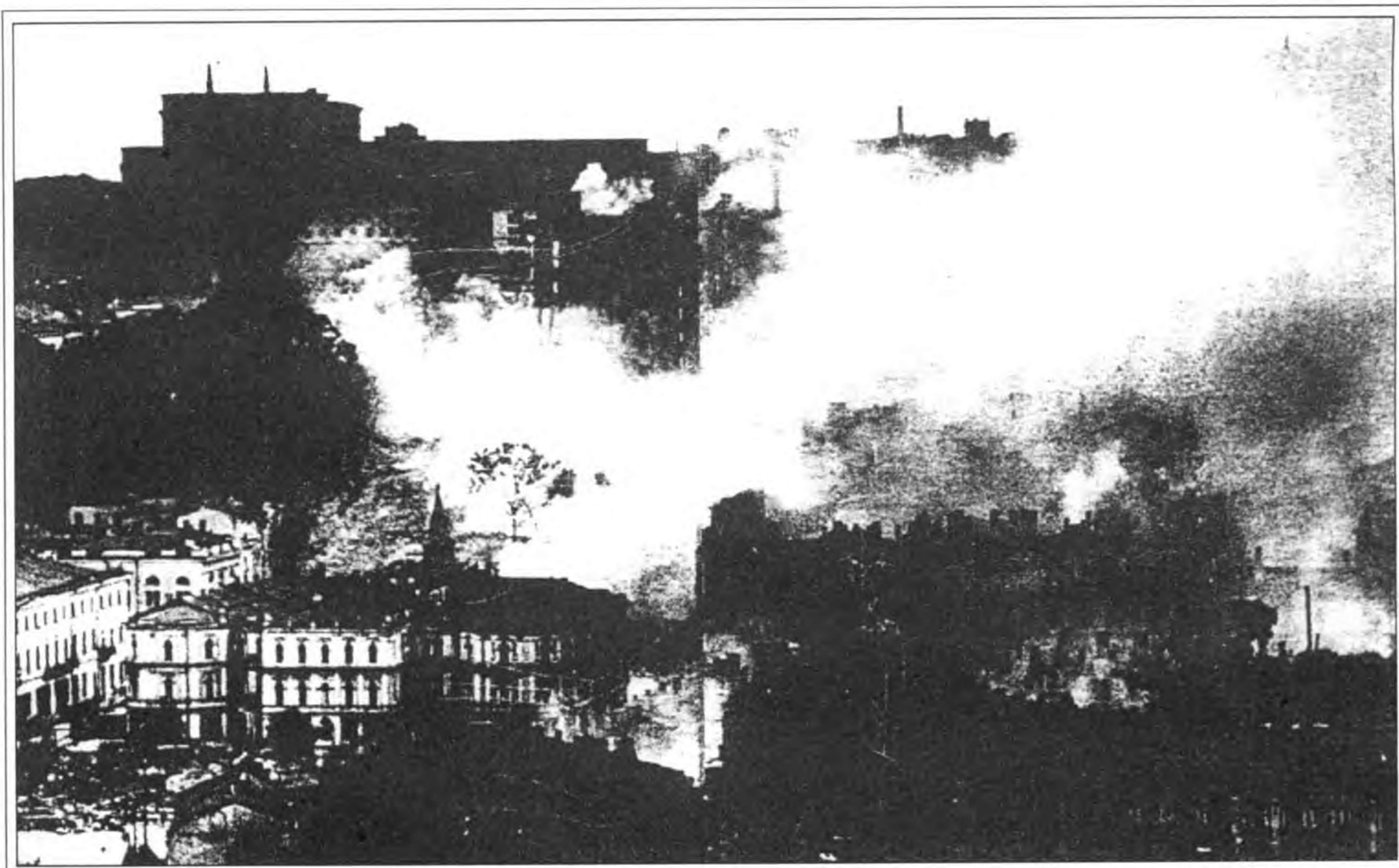
«Німецькі сапери діють стійко, щоб розчистити хідники на київських вулицях від уламків будинків та вогню»

(Life, 3.XI.1941.)

Хрещатик, 24 вересня 1941 р.

Уночі на Хрещатику
24 вересня 1941 р*.

Панорама центру Києва 25 вересня 1941 р.

Знято з дзвіниці Софійського собору. Ліворуч — будинки вчителя, кол. думи, міськради, вище — будинок раднаркому. У центрі — коробка підірваного й спаленого «будинку Гінзбурга». Праворуч — заграва й дими над палаючим Хрещатиком.

Дим від пожеж суне за вітром над містом.

Вересень 1941 р.

Фото зроблено підпільником М. Покришевським з балкона його помешкання по вул. Ново-Павлівській (стара адреса: Гоголівська, 34-а, 4-й корпус, нині — вул. Ю. Коцюбинського, 12). Ліворуч — будинок середньої школи № 38 (нині — № 106) по вул. Некрасовській, праворуч — колишні прибуткові будинки по вул. Некрасовській, 4—6. Ця забудова збереглася.

Дим від пожеж.

Вересень 1941 р.

Фото зроблено тим самим підпільником М. Покришевським з того самого балкона по вул. Ю. Коцюбинського, 12 (сучасна адреса) в бік Хрещатика, до якого звідси по прямій 1,5 км.

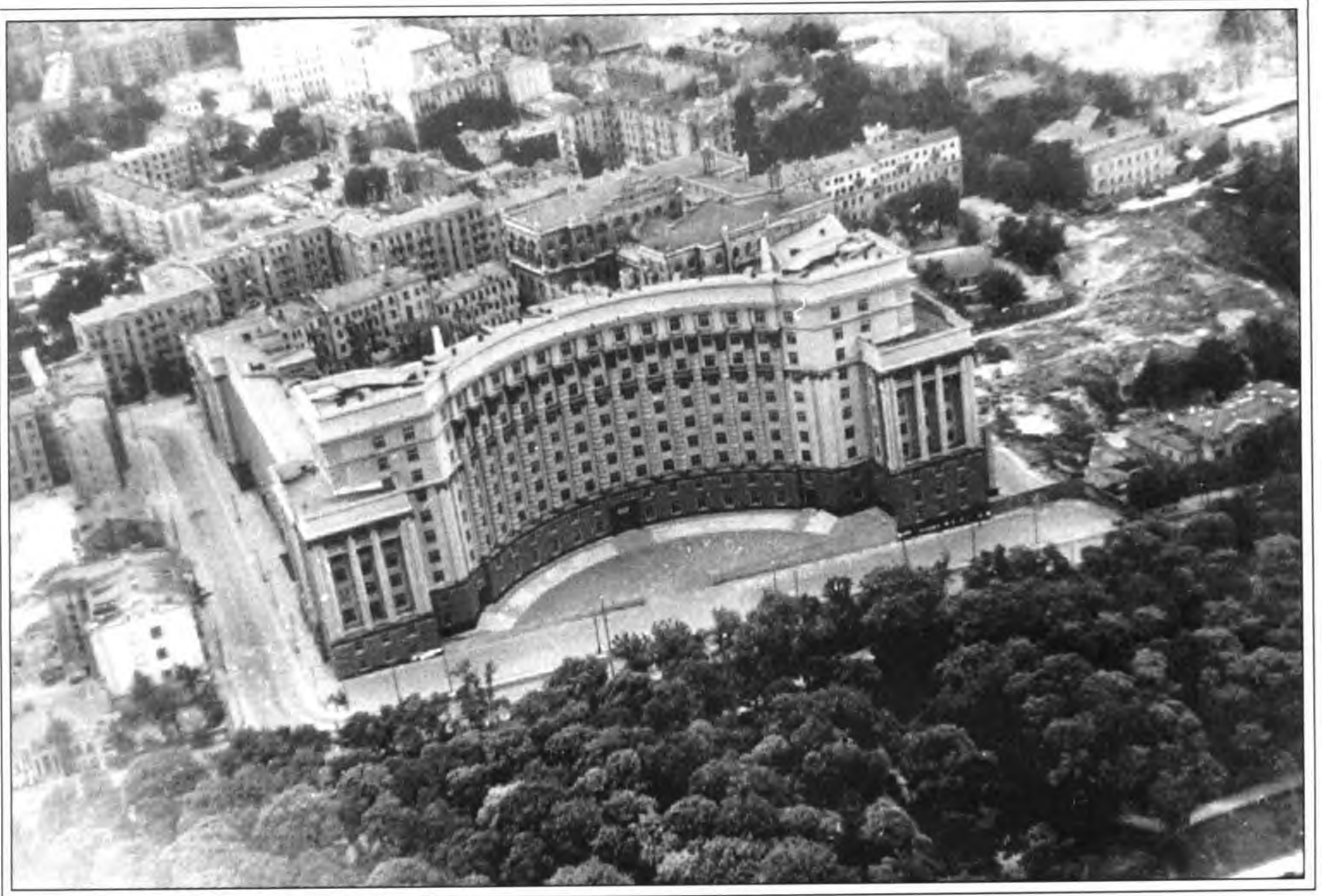
На передньому плані — будинок Санепідемстанції (тоді ще двоповерховий) по вул. Некрасовській, 8; ліворуч — гаражі Раднаркому, за ними — колишня гімназія Жекуліної (середня школа № 138).

Панорама центру Києва наприкінці пожеж: догоряють будинки на Пушкінській вулиці.

Кінець вересня—початок жовтня 1941 р.

Спорожнілий великий пасаж, остов універмагу на тлі димів, руїни на розі Прорізної.

Будинок кол. Раднаркому УРСР, споруджуваний первісно для НКВС, не міг не вразити уяви окупантів своїм масштабом і відстороненістю від решти київської забудови.

Осінь 1941 р*.

На передньому плані — Царський сад, ліворуч — вулиця Садова.

По верхньому правому краю знімка — огорнений димами Хрещатик.

Німецькі пожежні локалізують рештки вогню на руїнах Хрещатика.

Осінь 1941 р*.

Натовп на розі вулиць Володимирської та В. Житомирської: попереду, на Михайлівському майдані,— німецький кордон забороненої зони: там палає Хрещатик.

Вересень 1941 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.
Ліворуч — Старокиївська аптека, праворуч — пожежня Старокиївської частини.

26 вересня 1941 р, німецький генерал-квартирмейстер Вагнер звернувся до начальника генерального штабу сухопутних військ генерал-полковника Ф. Гальдера, вимагаючи для Києва допоміжний поїзд «Баварія», але одержав відмову.

«То був спеціальний поїзд, що призначався для надання допомоги у «внутрішніх районах імперії» під час стихійних лих. Він був укомплектований ще перед війною. Війна викликала у Києві значні руйнування, але Гальдер заборонив використовувати спецпоїзд для рятувальних робіт у Києві, пославшись на необхідність присутності його в іншому місці».

Таку примітку до німецького видання «Військового щоденника» Гальдера пода-ло, не коментуючи, московське видання 1971 р. Звичайно, йшлося про вибухи й пожежі на Хрещатику, і московським видавцям та цензорам не хотілося пояснень та коментарів, оскільки це викликало б небажані запитання.

Цит. за: Гальдер Ф. Военный дневник, т. 3.— М.: Воениздат, 1971.— С. 377, 379.

5 жовтня 1941 р. «Українське слово» надрукувало звернення німецького коменданта Києва генерал-майора Ебергарда, яке починалося такими рядками:

«Увага! Повідомляйте про пожежу!

Українці! Ваш чудовий Київ щоразу може стати жертвою вогню, коли не буде вчасно виявлено пожежу, сповіщено про неї та ліквідовано її».

І далі:

«Негайно сповіщайте також про навмисне або підготоване підпалення. Підпалювачі будуть негайно розстріляні за законом воєнного часу.

Так само буде покарано того, хто не сповістить про підпалення або хто буде переховувати підпалювача чи ховати матеріал для підпалення».

А далі — запровадження інституту заручників.

«Як репресивні заходи, з приводу акту саботажу, сьогодні 100 мешканців міста Києва були розстріляні.

ЦЕ Є ПОПЕРЕДЖЕННЯ.

Кожний мешканець Києва є відповідальним за кожний акт саботажу.

Київ, 22.10.1941 р.

Комендант міста».

Потім — 200, 300, 400 ...

16 жовтня 1941 р., у четвер, газета «Українське слово» вмістила допис під назвою «Закордонні журналісти в Києві». Ось повний текст:

«Американські, словацькі, хорватські, шведські, сербські та багато ін. журналістів, всіх понад 30, прибули до Києва і у вівторок та середу в супроводі сотника професора д-ра Коха оглянули Київ. Журналісти виявили велике зацікавлення славними, старовинними пам'ятками нашої столиці. Вони оглянули Печерську Лавру, Софіївський собор, університет Володимира Великого, музей Шевченка і, нарешті, зруйновану центральну частину Києва — Хрещатик.

Усі прибулі журналісти були прийняті заступником Голови міської управи Багазієм, що поінформував їх про загальний стан у Києві. Всі журналісти були обурені і осуджували знищення жидо-більшовиками прекрасного історичного Хрещатика...

Всі журналісти виявили велике зацікавлення загальноукраїнськими справами і майбутньою долею України».

Зауважимо, на той день ще стояла цілою дума, ще височів Успенський собор...

27 листопада 1941 р. газета «Українське слово» подала таке:

«Постанова № 112 Голови міста Києва, 10 листопада 1941 р.

Про оголошення подяки бранд-майору п. Цапкові та командам пожежників.

Під час пожежі будинку колишньої верховної ради в боротьбі з пожежною стихією велику самовідданість проявили бранд-майор п. ЦАПКО та вся команда пожежників.

В наслідок такої роботи вдалося пожежу швидко ліквідувати, не допустити переходу вогню на сусідній царський палац і таким чином зберегти розташований в цьому палаці музей великого українського поета Тараса Шевченка з безмежно цінними для нашого українського народу експонатами.

За проявлену організаційну здібність оголошую п. ЦАПКОВІ та всім командам пожежників від імені міста подяку.

Цю постанову оголосити в пресі.

Голова міста Києва В. Багазій».

Останній на цей час вже заступив першого міського голову окупованого Києва професора О. Оглоблина.

Пожежа на Хрещатику вщухла.

Жовтень 1941 р*.

Ріг Прорізної (ліворуч), будинки №№ 25, 27 (праворуч), спалені авто і вже зайвий світлофор.

НАСЛІДКИ

Це — фрагмент склейки розміром 30 × 30 см з чотирьох фотографій, виявлених одним радянським офіцером-киянином у напівзруйнованому будинку в Німеччині навесні 1945 року. Ці абсолютно унікальні кадри нарешті дочекалися свого часу бути оприлюдненими

Публікується вперше

ПОЖЕЖІ

Зважаючи на складність репродуціювання світлин, до того ж, ушкодженої в південній частині, дамо її опис.

Аерофотознімок, зроблений, як видно з напису на ньому, «Лагеркомандою Київ» о 10 годині 05 хвилин (за німецьким часом) 5 жовтня 1941 року з висоти 1000 м у мірілі близько 1:5000 «Київського згарища». На звороті оригіналу напис: «Катастрофічна пожежа у Києві 24.9.—2.10.1941 р.». Білою гуашшю пронумеровано постраждалі квартали — римськими цифрами: I—XI. Червоною тушшю під рейсфедер окреслено зону пожежі — реальну та таку, що становила ймовірну небезпеку. Ось ця лінія: Софійська площа, Володимирський проїзд, Михайлівська площа, Володимирська гора,

вулиця Трьохсвятительська, сучасна вул. М. Грушевського, ... (далі не видно через пошкодження оригіналу). Лютеранська, Круглоуніверситетська, Бессарабка, бульвар Т. Шевченка, Володимирська вул., Софійська площа.

Цифрами й літерами в кружечках позначено місця вибухів:

1 — Хрещатик, 28/2 («Дитячий світ»); 1а — Хрещатик, 30/1 («Спартак»), 2а — Прорізна, 5; 2b — Пушкінська, 1 (Будинок вчених); 2с — Пушкінська, 6; 2d — там само, у дворі; 2е — Прорізна, 10; 3 — Шевченківський пров., 1; 3а — Хрещатик, 15 (Радіотеатр); 3b — Інститутська, 14; 3с — Інститутська, 16—18 (будинок Гінзбурга); 3d — Інститутська, 26/7; 3е — Ольгинська, 3; 3f — Миколаївська, 7 (цирк); 3g — пл. Франка, 4 (будинок Дьякова).

Численні місця інших вибухів не мають позначок.

На аерознімку чітко видно, що саме було спалено повністю, які квартали: Хрещатик — непарний бік — від будинку № 5 до Бессарабки, парний бік — від Думської площі до Фундукліївської, Інститутська — весь парний бік до Ольгинської; Ольгинська — весь непарний бік; пл. Франка — вся парна частина; вул. Миколаївська, Мерінгівська (тоді — Фірдоусі, нині — Заньковецької) та Нова (Станіславського) — повністю; Лютеранська — від Хрещатика до Сулимівки — повністю; Прорізна — від Хрещатика до Михайлівського провулку — повністю; Пушкінська — від Прорізної до Фундукліївської — повністю, Музичний провулок — весь; Фундукліївська — від Хрещатика до Пушкінської — весь парний бік. Забудова всередині цих кварталів так само згоріла повністю.

Наступні 13 знімків зроблено з борту німецького літака, що баражував над сонячним Києвом о 13 годині 30 хвилин (за берлінським часом) 25 листопада 1941 р. Оригінали, розміром 12 × 18 см, виконані на фотопапері «Агфа-Лупекс», виявив той самий офіцер-киянин. На звороті стояла дата, час та написи «Катастрофічна пожежа 24.9.—2.10.1941 р.», «Підпал та вибухи по саботажу».

Ріг Хрещатика і Прорізної.

25 листопада 1941 р.
Публікується вперше.

Нижня частина Прорізної вже являє суцільну руїну. Остови будинків, пошкоджених першими вибухами так, що їхні рештки загрожували падінням і безпеці руху, були остаточно підірвані німецькими саперами після припинення пожеж.

На місці першого вибуху радянських радіокерованих фугасів (Хрещатик, 28/2) стоїть позначка кварталу — «IX». Напроти — коробка спаленого будинку по Хрещатику, 27, де на першому поверсі до революції містилася кондитерська Абрикосова, також добре відома старим киянам. Це тут, з наказу німецької окупаційної влади, населення здавало протигази.

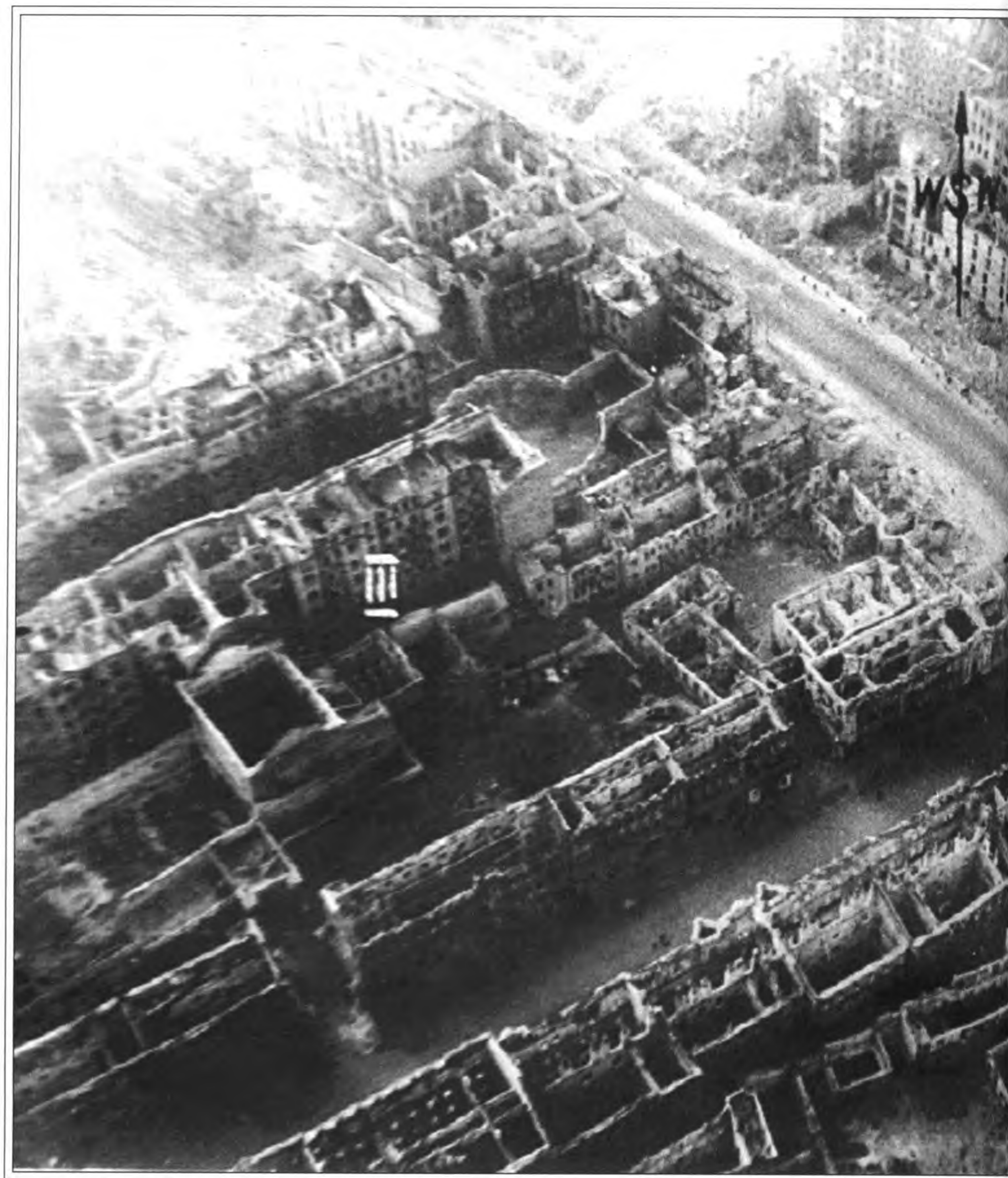
Праворуч — шестиповерховий будинок № 29, споруджений незадовго перед війною для відповідальних працівників так званого «Будівництва № 1» — суворо засекреченого об'єкта стратегічного значення — тунелів під Дніпром (рештки цих споруд збереглися досі — на правому березі — вище Московського моста та в районі Жукова острова). Дах згорів, але залізобетонне перекриття верхнього поверху вціліло.

У правому верхньому куту — універмаг на розі Лютеранської. Напроти — так званий «малий пасаж» (Хрещатик, 34). Поруч — остов наркомфіну (кол. банк). Тут теж залізобетонне перекриття витримало натиск вогню, що знищив дах та внутрішні перегородки. Від фасадного будинку вглиб садиби йде спалений операційний зал, — впираючись у флігель, де також горищне перекриття не завалилося. По війні забудова цієї садиби була відновлена — єдина на всьому спаленому Хрещатику, — завдяки високій міцності. Нині на фасаді будинку можна помітити «злизані» вогнем гранітні маскарони над вікнами та інші деталі декору.

Ділянка, позначена на світлині римським «VII», знищена другим вибухом, що припав на будинок німецької комендатури (Хрещатик, 30/1). Подальші, саперні вибухи залишили від і без того вузької Прорізної фактично стежку.

На правому розі з Хрещатиком темніє чорною цяткою — та сама телефонна шафа.

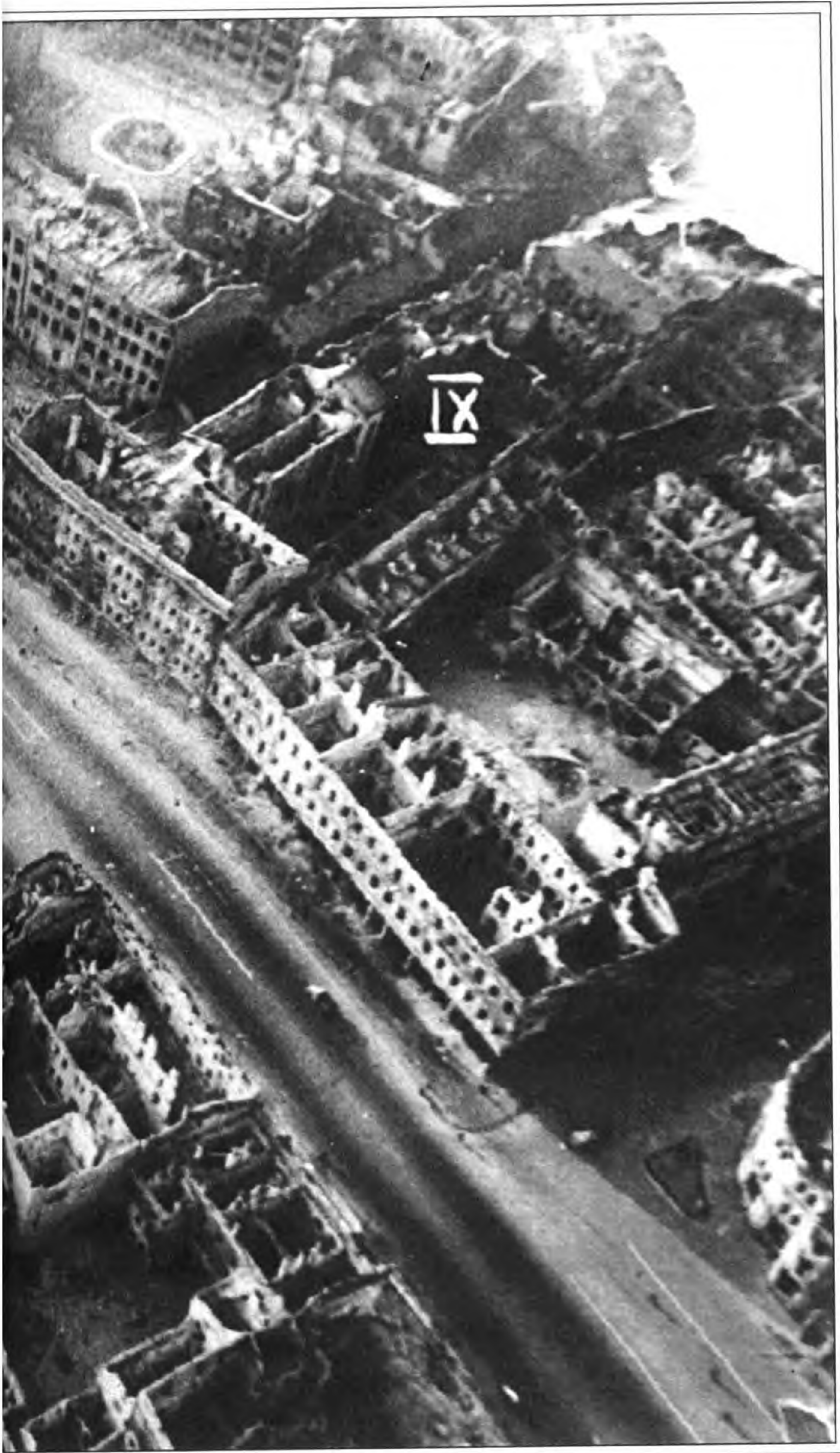

Добре видно характер руйнувань: дію вибухів та пожеж. Ліворуч внизу — вул. Миколаївська: будинки (зліва направо) № 5 (готель «Континенталь»), № 3 та № 1/17 — наріжний з Хрещатиком.

На парному боці Миколаївської, у подвір'ї між будинками № 4 та № 6, темніє великими проваллями сценічна коробка та глядачева зала Дитячого драматичного театру.

Вище та ліворуч — пасаж, сполучуваний через круглий двір та підворіття з Хрещатиком (по війні тут влаштували відкритий в бік Хрещатика курдонер, а пасаж відбудували).

У правому нижньому куту — спалений будинок міськкому та обкому КП(б)У — колишня дума (Хрещатик, 18).

Панорама Хрещатика — від Думської площі до Прорізної.

25 листопада 1941 р.
Публікується вперше.

На парному боці Хрещатика — спалені будинки № 20 (перед війною — комунбанк) та № 22 («Гранд-Готель»); далі, за стрілкою «вест-зюйд-вест» — рештки головної пошти, за ними — чотириповерховий флігель, відновлений по війні і діючий досі — телецентр. За ним, у верхній частині — просторий майданчик перед руїнами консерваторії з навчальним корпусом та концертною залою, а посередині майдану — клумба з пам'ятником композитору М. Глінці. По війні відбудована частина споруд відійшла до телецентру, а концертна зала стала часткою Будинку архітектора. Пам'ятник М. Глінці перенесено в Царський сад.

На проїжджій частині Хрещатика добре проглядає довоєнна розмітка. Кілька перехожих, поодинокі авто. Пустка...

Хрещатик і Думська площа (нині — майдан Незалежності).

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

На передньому плані, на непарному боці Хрещатика, в центрі, — руїна «Радіо-театру», висадженого в повітря 24 вересня.

Праворуч, на протилежному боці Інститутської — будинок міськради (кол. біржа — Хрещатик, 13), частково спалений: пожежа почалася ще 17 вересня, коли в місті були частини Червоної армії, але ніхто пожежу не загасив.

Вище — порожня коробка будинку думи, за нею — сквер з фонтаном.

Праворуч — великий, наріжний з Хрещатиком будинок — кол. Дворянське зібрання, а до війни — Будинок учителя. Тепер тут височить Будинок профспілок.

Поодинокі перехожі, поодинокі авто — німецькі, звичайно.

Хрещатик, ріг Фундукліївської.

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

У нижній частині світлини — квартал, позначений римською «VI» — від Лютеранської (праворуч видно руїну наріжного універмагу) до Бессарабки, — суцільна пустка, спричинена пожежею.

Парний бік Хрещатика видно від будинку № 32 (колишній банк) до № 50 (тепер № 44). Місця вибухів — готель «Савой» і кінотеатр «Комсомолец України» (колишній розкішний «Кіно-Театр» А. Шанцера — Хрещатик, 38) та будинок № 42, поруч з центральним універмагом (пограбованим і спаленим), тоді № 44/2.

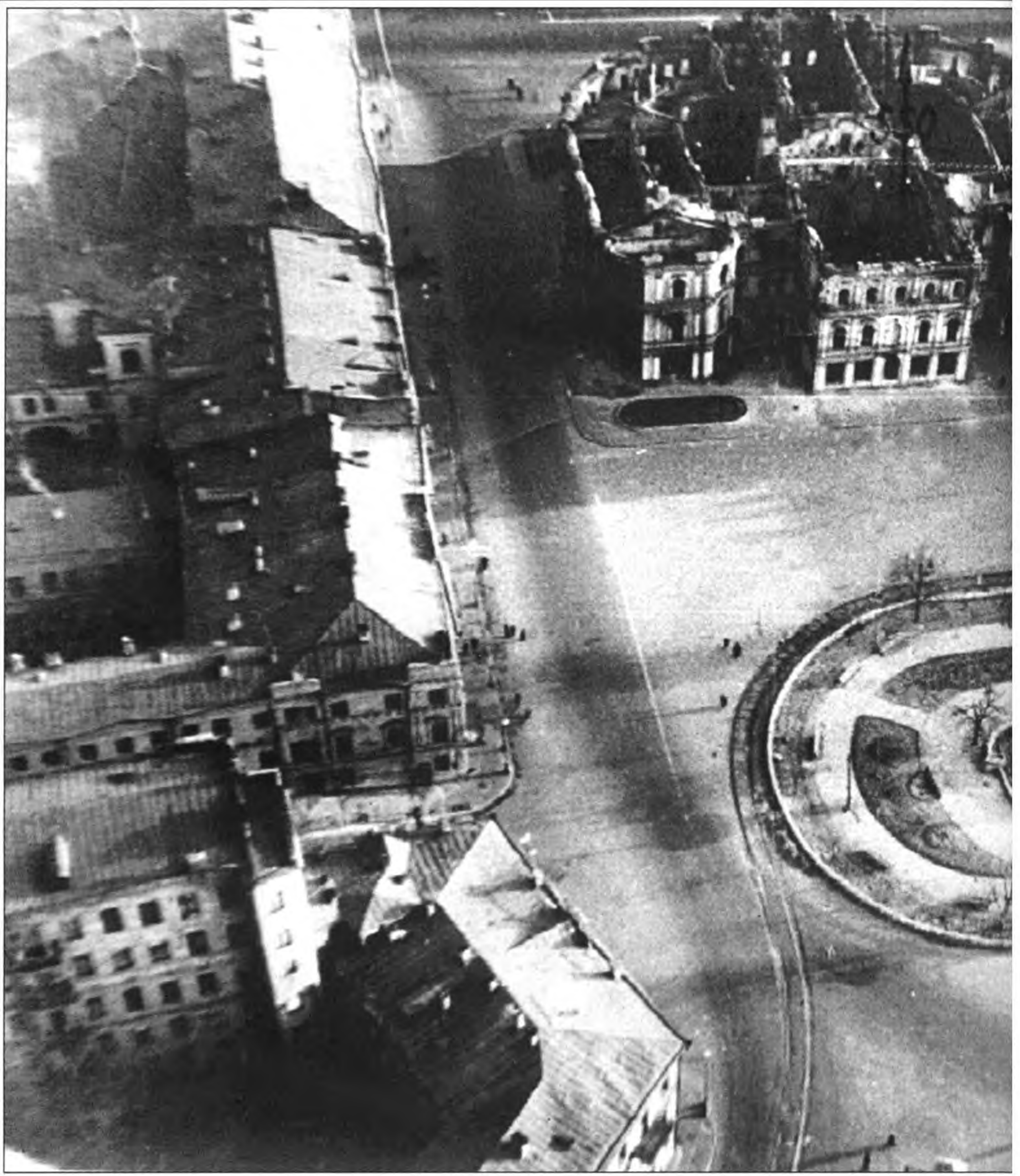
Решта, фактично весь квартал «VII» в межах Хрещатика, Фундукліївської, Пушкінської та Прорізної згорів повністю.

Згоріла також вся забудова обабіч Пушкінської — від Прорізної до Фундукліївської (квартал «VIII»).

Вибухами було знищено будинки по Пушкінській, 1 (будинок вчених) та № 6 (будинок кол. О. Вовка).

Квартал між Хрещатиком, бульваром Т. Шевченка, Пушкінською та Фундукліївською повністю зберігся.

Тильний фасад кол. думи звернено до просторого майдану з овальним сквером і фонтаном. Довкола сквера — трамвайна колія, кінцева зупинка маршрутів №№ 1, 4, А, Б,

Перед війною площа випадково носила більшовицьке ім'я М. Калініна.

1 листопада 1941 р. вночі підпальники спалили будинок думи, який не постраждав 24 вересня, при тотальній пожежі Хрещатика.

2 листопада за цю акцію саботажу окупанти стратили 300 заручників — киян, чоловіків. Ось повний текст:

«Оголошення. Випадки підпалу та саботажу, що поширюються в місті Києві, примушують мене вжити рішучих заходів. Через те сьогодні РОЗСТРІЛЯНО 300 мешканців Києва. За кожен новий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватись значно більша кількість мешканців Києва. Кожен мешканець зобов'язаний про всякий підозрілий випадок негайно повідомити німецькій поліції. Я буду за всяку ціну і всіма способами підтримувати порядок та спокій у Києві.

Ебергард. Генерал-майор та комендант міста.

Київ. 2 листопада 1941 р.»

Думська площа.
25 листопада 1941 р.
Публікується вперше.

Це оголошення було надруковано 4 листопада 1941 р. в газеті «Українське слово». По війні будинок думи не стали відновлювати, посилаючись на нові плани реконструкції цілого Хрещатика.

На знімку, праворуч будинку думи, видніється дерево. Коли по війні впорядковували майдан, розбивши на місці думи просторий сквер з квітниками, але без дерев, на одному із «суботників» присутнього М. Хрущова спитали, що робити з цією липою. На що той відказав, мовляв, пережила війну, хай росте й далі. Липу знищили 1981 р. Здорову. Нові кияни не розумілися на таких сантиментах.

Квартал ліворуч не постраждав 1941 р., але був спалений німцями при відступі, восени 1943 р. — вулиця Костьольна.

Праворуч думи — спалений будинок кол. готелю «Росія».

А 3 листопада 1941 р. загинув Успенський собор лаври.

Ріг вулиць Ольгинської (ліворуч) та Миколаївської (праворуч).

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

У нижній частині знімка — спалена будівля взуттєвої фабрики № 8, споруджена 1897 р. за проектом архітектора В. Городецького для меблевої фабрики Й. Кімаєра (№ 13), — по війні частково збережено фасад, але повністю переплановано.

Вище — коробки будинків по Миколаївській, 15 та 17/1 (по війні відновлено).

У центрі — руїна висадженого в повітря будинку по Ольгинській, 3.

Праворуч — спалені будинки №№ 10-12.

У правому верхньому куту — сквер з фонтаном на площі Спартака (нині — Франка).

Ліворуч вгорі — середня школа № 94.

Будинок на розі Ольгинської та Миколаївської, 19/2 не горів. Стрілка скерована на південь.

Ріг вулиць Інститутської та Ольгинської.

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

У нижній частині знімка, біля спаленого будинку по Інститутській, 20 впоперек вулиці — рештки відсічної барикади, зробленої з лантухів з землею та дощок. У дні оборони проїзд на ніч затуляли протитанковими «їжаками», і поруч чатував міліціонер.

Ліворуч внизу — автогараж НКВС, попід парканом — порожні бочки від бензину. По війні вцілілий гараж з часом перебудували під виставковий зал Спілки художників України.

У центрі — купа битої цегли: все, що лишилось від великого наріжного будинку № 26/7, зведеного у 1932 р. для «шкіряників», та будинку № 22.

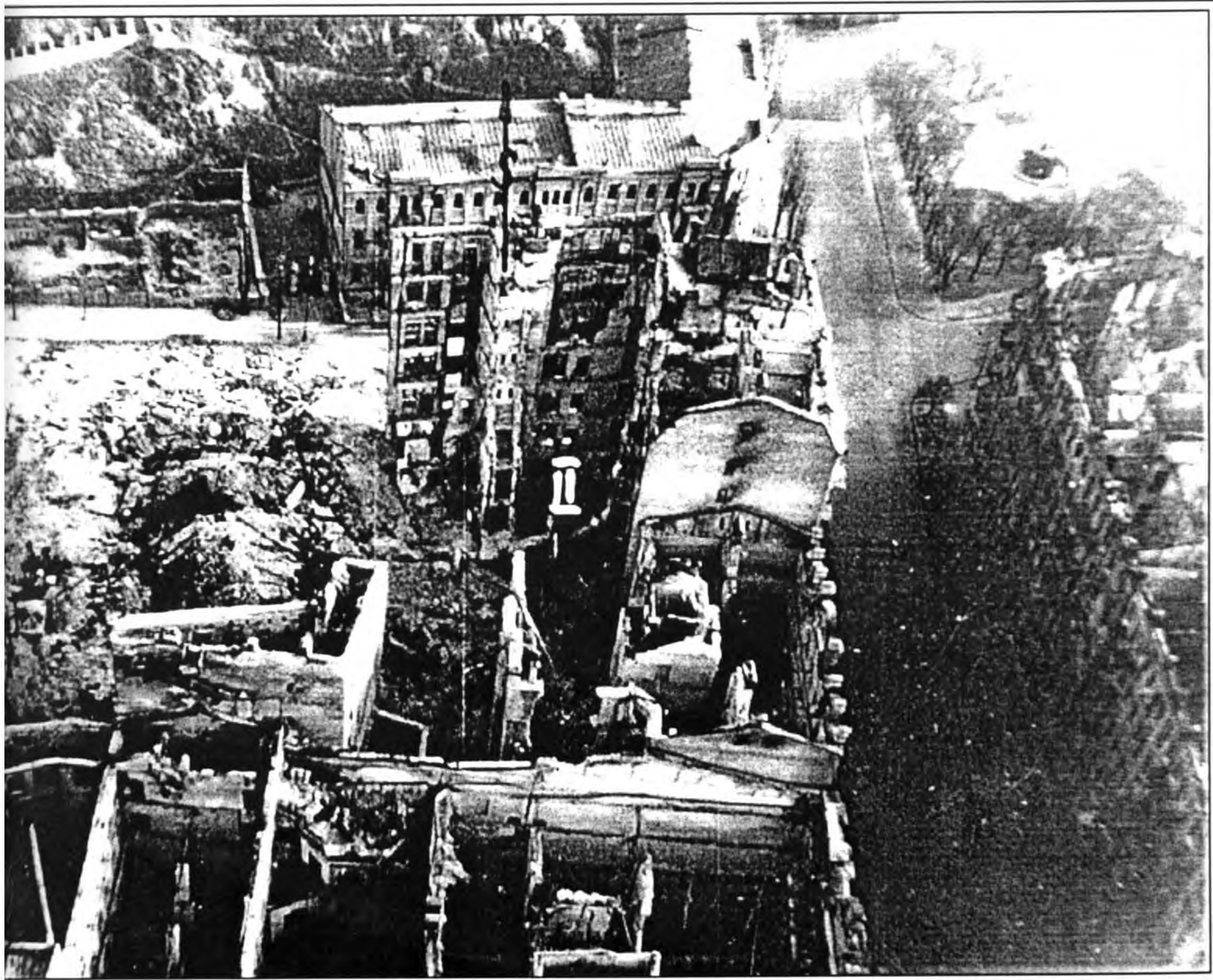
У правому нижньому куту — зруйнована вибухом частина «будинку Гінзбурга» (№ 16—18).

Ще один вибух знищив будинок по Ольгинській, 3. На знімку на тому місці стоїть німецька позначка «SSW» (зюйд-зюйд-вест).

Біла римська «II» — номер кварталу.

Білють памороззю стіни, дерева...

А на місці купи цегли тепер — вестибуль станції метро «Хрещатик».

Як на долоні — колишня «садиба Мерінга».

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

Праворуч вниз — сучасна площа Франка. Від неї вгору йде Ольгинська вулиця — із спаленим будинком № 1/17, вцілілим № 2/19 та висадженими у повітря будинками № 3 та № 26/7 (праворуч вгорі).

Ліворуч вниз — спалений «будинок лікаря № 2» (архітектор П. Альошин) у кварталі «V» та повністю спалений квартал «IV» у межах вулиць Нової, Мерінгівської (Заньковецької) та Миколаївської (Архітектора Городецького).

У кварталі «III» (ліворуч) — спалений пасаж.

Стрілка NNO (норд-норд-ост) лежить на особняку Фабриціуса.

У центрі стирчить з руїн сходові клітина взуттєвої фабрики № 8 по Миколаївській, 13.

Середина кварталу між вулицями Інститутською (ліворуч) та Миколаївською (праворуч).

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

Ліворуч — руїна висадженого в повітря «будинку Гінзбурга» по Інститутській, 16—18: відвалилися крила, лишилася середня частина. Вище — будинок № 20, в куті — автогараж НКВС.

У центрі, поруч з позначкою кварталу «II», — спалений особняк, споруджений 1885 р. для полковника М. П. Фабриціуса у мавританському стилі. Повз особняк пролягав хідник до містка, що сполучав обидві частини садиби кол. Л. Б. Гінзбурга: будинок на Миколаївській, 9 теж належав цьому відомому в старому Києві будівельному підряднику, а місток вів до парадних сходів будинку № 9, мав ліхтарі (по війні будинок цей відновили, але без крил знадвору).

Нижче та посередині — руїна висадженого в повітря цирку на Миколаївській, 7; сталеве склепіння впало на манеж.

Ще нижче — спалений готель «Континенталь».

У правому нижньому куті — сквер з фонтаном.

На місці цирку нині стоїть кінотеатр «Україна», на місці будинку Гінзбурга — готель «Москва».

На розі вулиць Лютеранської та Мерінгівської (Заньковецької).

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

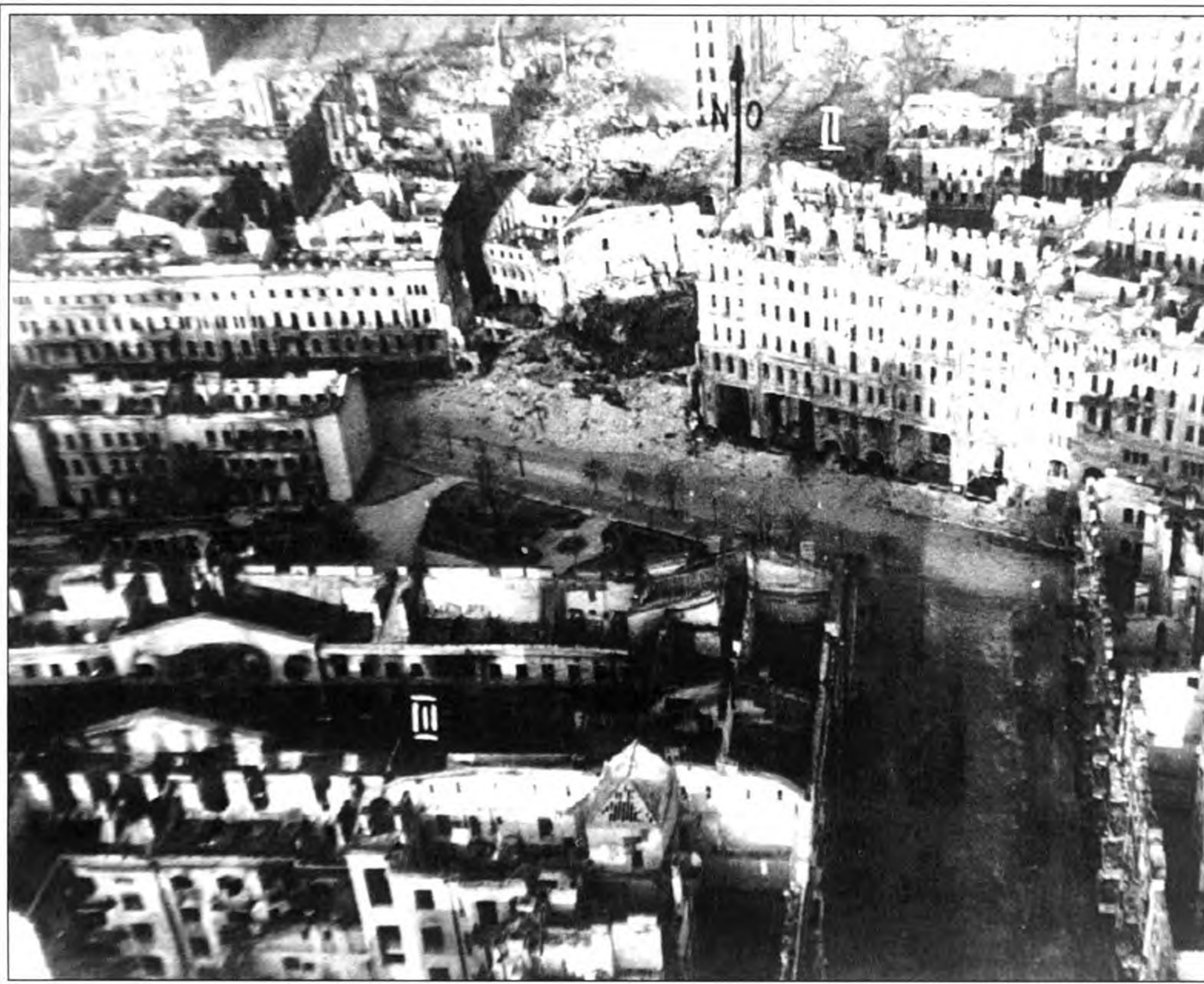
Всі будинки спалено.

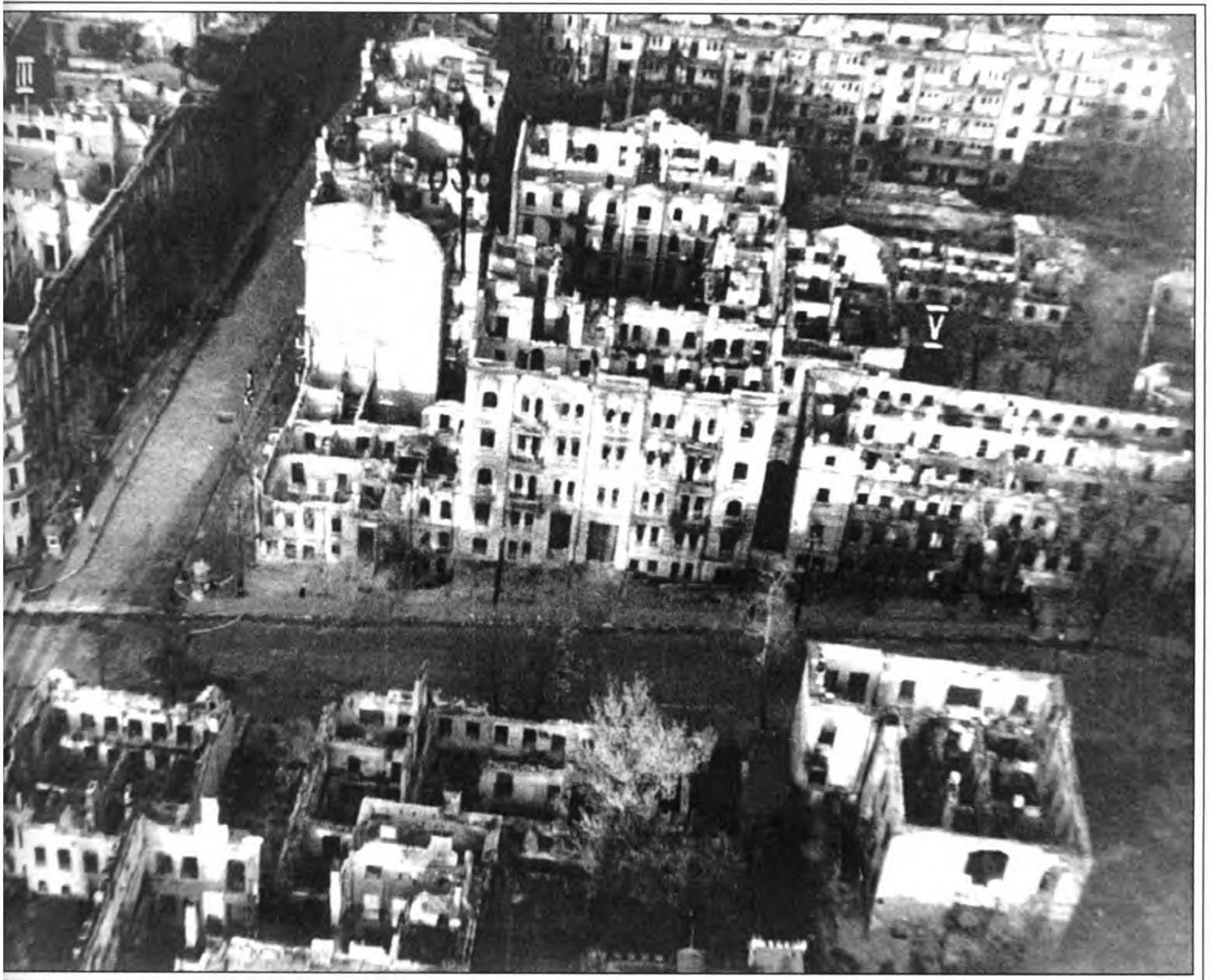
У правому верхньому куті (квартал «V») — «будинок лікаря № 2».

На місці малоповерхової забудови парного боку Лютеранської (внизу) у повоєнний час споруджено тільки школу № 117, а замість двоповерхового наріжного будиночка № 9/9 (у центрі) — великий відомчий будинок.

Усі багатопверхові житлові будинки по війні відновлено.

Жахають тіні фасадів — з порожніми вікнами... І паморозь на деревах. І поодинокі перехожі...

Ріг вулиць Миколаївської та Мерінгівської (внизу).

25 листопада 1941 р. Публікується вперше.

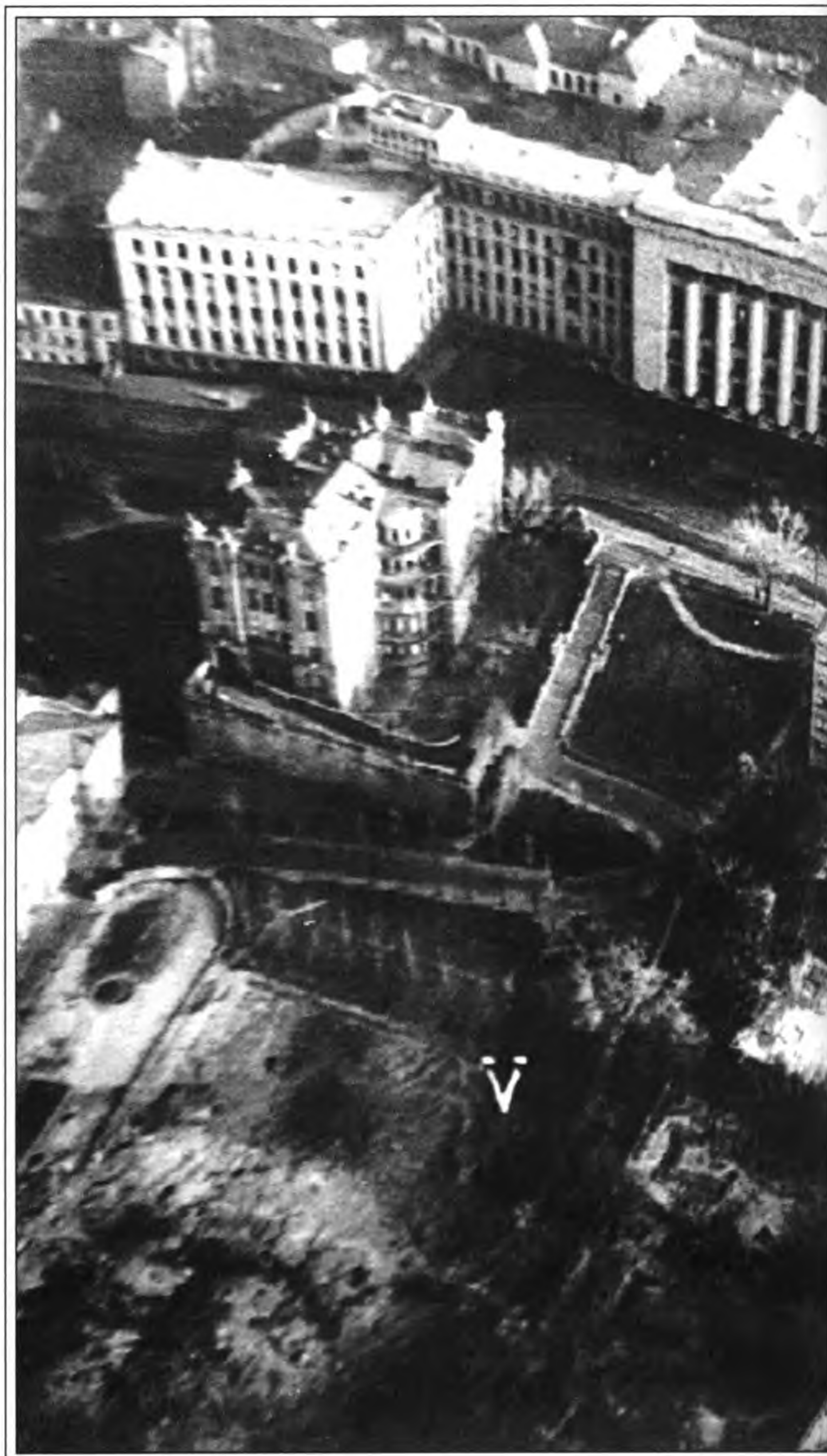
Ліворуч, з позначкою кварталу «III» — спалений пасаж, вище — готель «Континенталь», праворуч нього — руїна висадженого в повітря цирку — зі сталевим куполом на манежі. Над руїною цирку, за стрілкою «норд-ост» — «будинок Гінзбурга». Праворуч цирку — теж будинок Гінзбурга (№ 9) та будинки № 11, 13.

У верхньому лівому куті — будинок по Інститутській, 3, висаджений у повітря при реконструкції Хрещатика вже наприкінці 50-х рр.

Привертають увагу скляні світлові ліхтарі парадних сходів. І впорядкований, нікому тоді не потрібний скверик на розі вулиць.

Вулиця Банківська, ріг Лютеранської та Круглоуніверситетської.

25 листопада 1941 р.
Публікується вперше.

Ліворуч внизу, у кварталі «V» — руїна висадженого в повітря колишнього прибуткового будинку міського голови І. Дьякова (нині на цьому місці — пам'ятник Іванові Франку). Подейкували, що будинок було підміновано через нібито ймовірне повернення з окупантами старого міського голови, який емігрував у роки української революції.

Вище — краєчок уцілілого театру ім. І. Франка та будинок В. Городецького на Банківській, 10. Напроти — будинок довоєнного штабу Київського особливого військового округу (КОВО), під час окупації — Генералкомісаріат (нині — резиденція Президента України).

Решта споруд, зафіксованих на цьому знімку, вціліла: лютеранська євангелістська кірха св. Катерини (сюди в дні оборони Києва населення здавало радіоприймачі, бо заборонялося слухати закордонне радіо). Напроти — будиночок кол. пастора, розібраний вже по війні (Лютеранська, 19)

Стрілка вказує на «зюйд-ост».

На деревах паморозь.

ОГОЛОШЕННЯ

В Києві зловмисне пошкоджено засоби зв'язку (телефон, телеграф, кабель). Через те, що шкідників надалі не можна було терпіти, В МІСТІ БУЛО РОЗСТРІЛЯНО 400 МУЖЧИН, що має бути пересторогою для населення.

Вимагаю ще раз про всякі підозрілі випадки негайно повідомляти німецькі війська або німецьку поліцію для того, щоб злочинці по заслугі були покарані.

Київ, 29.XI.1941.

**Ебергард,
Генерал-майор та
Комендант міста.**

(«Українське слово». — 1941. — 2 грудня. — С. 4.)

Києво-Печерська Успенська лавра.

25 листопада 1941 р.
Публікується вперше.

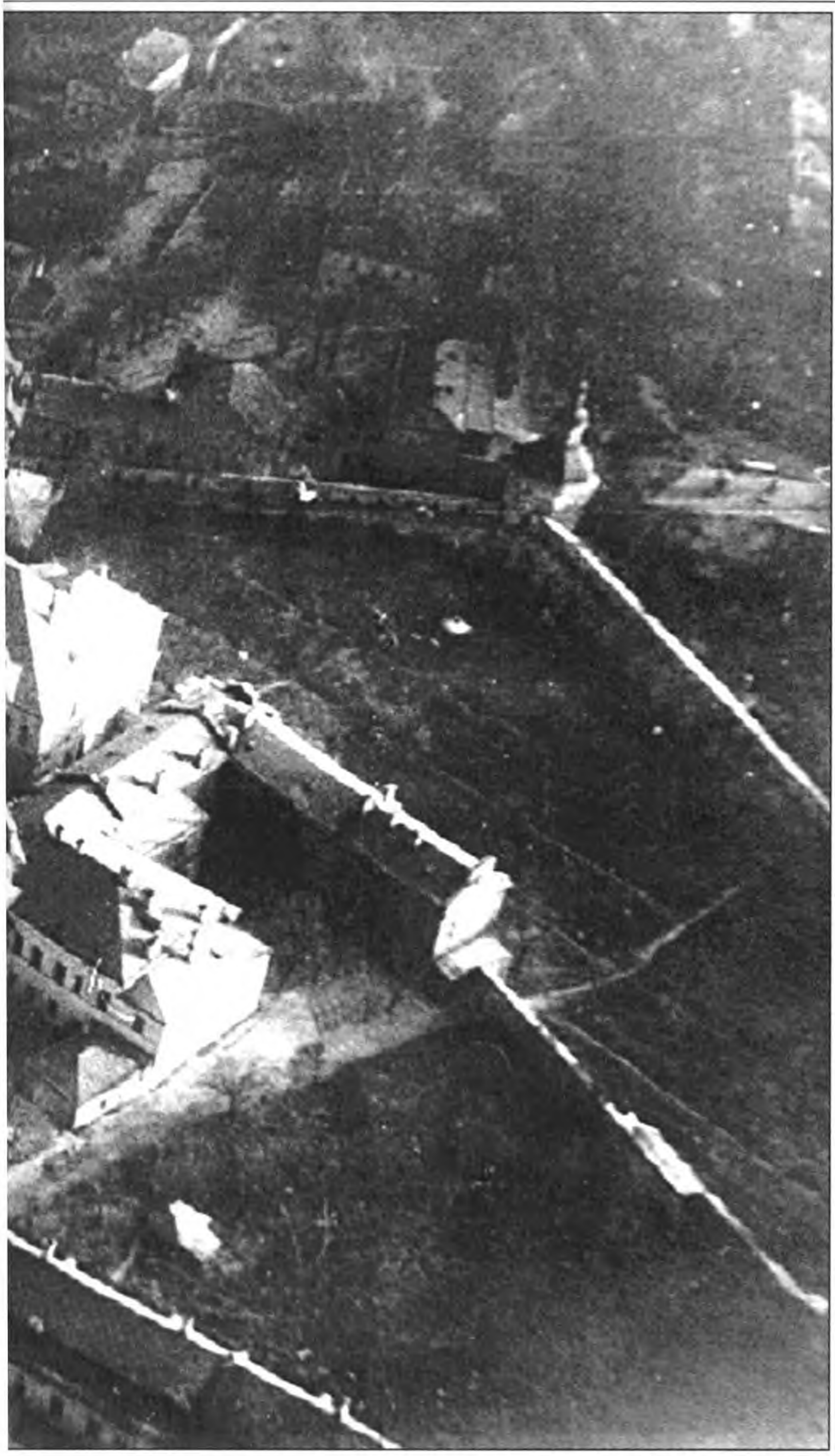
Ліворуч — руїна Успенського собору, висадженого у повітря 3 листопада 1941 р., лише три тижні тому...

Дах сусідньої трапезної церкви рясніє пробоїнами від уламків собору, що розлетілися під час вибуху.

Добре видно, що після вибуху собору решта будівель лаври стоїть під своїми дахами, ніщо не горіло!

Баня Великої дзвіниці вже не золочена, а пофарбована у тьмяно-брунатний колір у дні оборони Києва, щоб не привертала, на думку військових, уваги ворожих льотчиків як орієнтир...

Внизу — знамениті лаврські три каштани, що дожили й до кінця ХХ ст. і побачили стіни відтвореного Успенського собору.

Командування поліції безпеки і служби безпеки в Києві повідомляє:

23.2.1942 р. в Києві прилюдно повішені три злочинці, які намагалися зруйнувати споруди німецьких збройних сил.

З цього часу поліція безпеки буде вживати найжорстокіших заходів проти тих, хто займатиметься подібними спробами.

(«Нове українське слово». — 1942. — 24 лютого. — С. 1.)

А шибениця стояла напроти Бессарабського критого ранку — там, де 1946 р. поставили пам'ятник Леніну.

На розі Хрещатика і Прорізної.

Жовтень 1941 р. Публікується вперше.

Праворуч — рештки наріжного будинку № 28/2.

Невдовзі німецькі сапери підірвали ці стіни, які, на їхню думку, загрожували обвалом і новими жертвами.

Там само.

Листопад 1941 р.

КИЇВ

1941-1943

БАБИН ЯР

У неділю 28 вересня 1941 р. газета «Українське слово» вмістила велику статтю німецького військового кореспондента Віллі Елерса під назвою «Київ зберіг своє українське обличчя». Серед вражень від Києва були й такі рядки:

«Взагалі всі багаті жиди повтікали й полишили сотні тисяч своїх одноплемінників. Вони ходять тепер як духи по вулицях і стараються вчитати на наших лицьках, чи буде для них яке милосердя».

Того ж дня по місту було розклеєно оголошення:

«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника-Доктерівській (коло кладовищ).

Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше.

Хто не підпорядкується цьому розпорядженню буде розстріляний.

Хто займе жидівське мешкання або пограбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний».

Підпису не було.

«Чи буде для них яке милосердя», стало відомо наступного ж дня...

Правда про трагедію Бабиного яру після визволення Києва швидко облетіла світ.

Вже 17 листопада 1943 р. газета «Київська правда» на цілу сторінку подала репортаж «Що сталося в Бабиному Яру», а 20 листопада 1943 р. газета «Красная звезда» вмістила велику кореспонденцію А. Авдєєнка та П. Олендера під назвою «Бабий яр».

22 листопада 1943 р. кореспондент американської газети «Нью-Йорк таймс» В. Лоуренс повідомляв: *«Київські власті заявили сьогодні, що німці розстріляли від 50 000 до 80 000 київських євреїв — чоловіків, жінок та дітей у вересні 1941 р., а двома роками пізніше, коли наближалось взяття назад Києва Червоною армією, змусили російських військовополонених спалити всі трупи, повністю знищивши усі докази злочину. Ця історія розказана Київській комісії (з розслідування злочинів) та групі кореспондентів британських, американських та російських газет після відвідання похмурого Бабиного яру — глибокої улоговини на північному заході Києва, де, як стверджують, відбулася бійня. Розповіли цю історію три російські солдати, які кажуть, що брали участь у спаленні трупів та втікли від німців, та Павло Ф. Альошин, головний архітектор Києва...»*

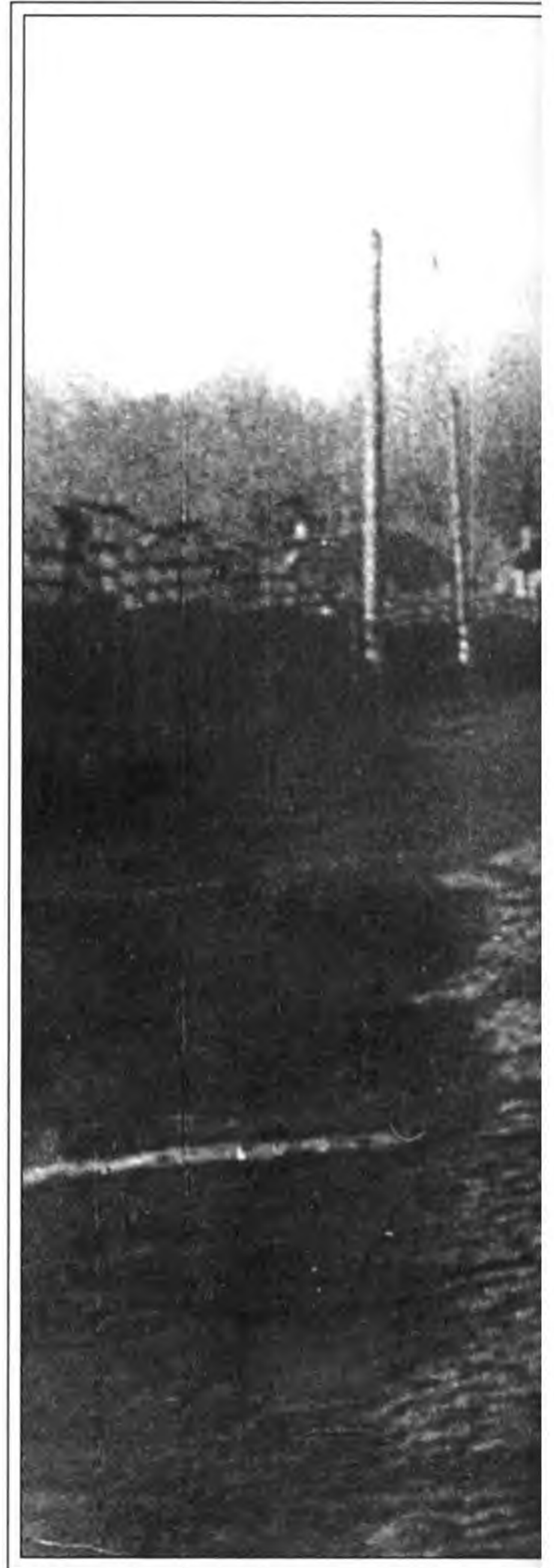
(«The New-York Times». — 1943. — 29 листопада. — С. 3)

У повідомленні Надзвичайної державної комісії по встановленню й розслідуванню злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками, зазначалося, що *«...в Києві закатовано, розстріляно й отруєно в «душогубках» понад 195 тисяч радянських громадян, у тому числі:*

1. У Бабиному яру понад 100 тисяч чоловіків, жінок, дітей і старих.

2. У Дарниці — понад 68 тисяч радянських військовополонених та мирних громадян.

3. У протитанковому рові, біля Сирецького табору та на самому терені табору — понад 25 тисяч радянських мирних громадян та військовополонених.

Вулиця Мельника (Мельникова).

Так виглядав тоді останній шлях жертв Бабиного яру.

Праворуч — перші ворота і мур Лук'янівського єврейського кладовища. Далі, за стовпом, — другі ворота і контора кладовища (Будинок зберігся). За деревами — Бабин яр.

4. На терені Кирилівської лікарні — 800 душевнохворих.

5. На терені Києво-Печерської лаври — близько 500 мирних громадян.

6. На Лук'янівському кладовищі — 400 мирних громадян».

Ці дані оприлюднено 1944 р. у Москві.

29 вересня 1991 року, через півстоліття, Центральне телебачення СРСР підтвердило, що в перші два дні у Бабиному яру загинув 33 771 єврей. Число це ніколи не було меншим, а називалося завжди набагато більше...

Трагедії Бабиного яру присвячено багато видань, але з художніх творів на першому місці стоїть роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабий яр», востаннє виданий у 1991 р. в Києві без цензурних купюр.

Наказ Ч 5

Всім керівникам будинків м. Києва до 24-х годин зголосити всіх жидів, працівників НКВД та членів ВКП(б), що мешкають в їх будинках, — до найближчих районних Комісаріатів та Команди Української поліції м. Києва, по вул. Короленка 15, другий поверх.

Загавення цих людей матиме наслідком смертну кару.

Керівники цих будинків та двірники мають право самі приставляти жидів до жидівського табору, який міститься при таборі полонених по вул. Керосинній.

Командант Української поліції м. Києва
ОРЛИК.

Застрелений чоловік на бульварі Т. Шевченка, біля тютюнової фабрики.

Жовтень 1941 р.

Застрелені чоловіки на бульварі Т. Шевченка, біля Промакадемії.
Жовтень 1941 р.

Перехожі оминають розстріляних на вулиці Жилянській.
Жовтень 1941 р.

Радянські військовополонені під конвоєм німецьких вояків закопують тіла розстріляних у Бабиному яру євреїв.

Поч. жовтня 1941 р.

Бабин яр. Німецький вояк порпається у речах розстріляних євреїв.
1 жовтня 1941 р.

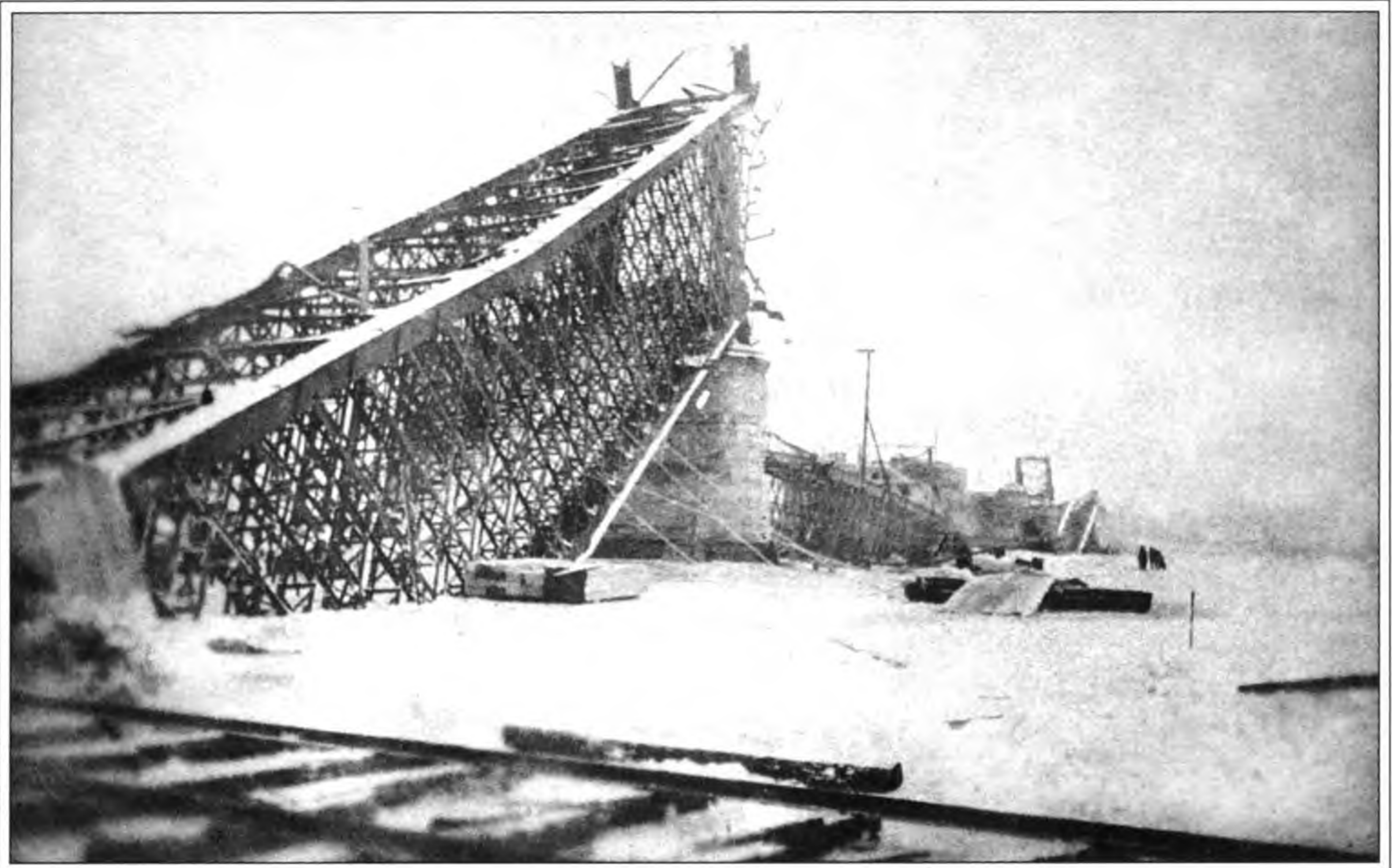
Німці розбирають одяг і клумаки євреїв, розстріляних у Бабиному яру.
1 жовтня 1941 р.

КИЇВ

1941-1943

**НІМЦІ
ДОЛАЮТЬ
ДНІПРО**

Щоб не дати ворогові засобів форсування Дніпра, крім підірваних мостів, були підірвані й потоплені на міліні лівого берега всі плавзасоби, включно з човнами.

Підірваний Дарницький залізничний міст через Дніпро.

Зима 1941/42 рр.

Споруджений 1870 р. за проектом військового інженера А. Струве, цей міст вважався гордістю вітчизняного мостобудування.

Знищені колісні буксирні пароплави «Фультон» і «Стаханов».

Напроти — Києво-Печерська Успенська лавра.

Жовтень 1941 р*.

Київ. Дніпро.

Поштова картка. 1942 р.

Таку дещо оригінальну поштову картку пропонували підприємливі видавці, вважаючи цей сюжет актуальним як згадку про Київ часів війни. Міст ім. Є. Бош виглядав тоді так.

Селяни з Лівобережжя сподіваються на переправу біля зруйнованого моста ім. Є. Бош.

Жовтень 1941 р*.

Німецькі вояки переправляються через Дніпро на поромі-тримарані.

Жовтень 1941 р*.

Позаду — рештки моста ім. Є. Бош. Спереду — потоплений човен.

Німецький пором біля лівого берега, проти лаври.

Жовтень 1941 р*.

Німецькі вояки готуються переправлятися через Дніпро на надувних гумових човнах, нижче моста ім. Є. Бош.

Жовтень 1941 р*.

Німецькі вояки, дотримуючись належної дистанції, форсують Дніпро на гумових надувних човнах.

Жовтень 1941 р*.

Німецькі сапери наводять понтонну переправу на надувних гумових човнах через Дніпро нижче зруйнованого моста ім. Є. Бош.

8 жовтня 1941 р*.

КИЇВ

1941-1943

**НОВИЙ
ПОРЯДОК**

Генералкомісаріат на вул. Банковій, 11 — у колишньому штабі КОВО.

1942 р. Публікується вперше.

На спеціально встановленій консолі — нацистський прапор, а на фронтоні — герб СРСР (демонтовано 1998 р.).

Київський штадткомісаріат на вул. Виноградній, 4 — в Інституті фізіології.

1942 р. Публікується вперше.

Високопоставлені чиновники, офіцери Вермахту та СС на Аскольдовій могилі.

1942 р.

Військове кладовище Вермахту, влаштоване на терасах колишнього кладовища Аскольдова могила.

Листопад 1943.

Тут, на знищеному у 30-х рр. аристократичному київському кладовищі, окупаційна влада ховала молодших офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів Вермахту, які помирали в київських шпиталях від ран або були вбиті партизанами та підпільниками.

За спогадами очевидців, німці прокопували бульдозером подовжні траншеї, а потім ховали труну за труною, щоразу присипаючи.

На горі, біля «павільйону-ротонди», стояв монумент: велика голова німецького вояка в шоломі, звернута поглядом на схід.

І кладовище, і монумент знищені восени 1943 р., після вступу Радянської армії до Києва.

ОГОЛОШЕННЯ:

Валютою на українських землях, звільнених від більшовицької окупації, надалі буде карбованець та остмарка, видана Німецьким державним банком. Хто не прийматиме цієї валюти, буде суворо покараний.

Команда української поліції
Київської області

(«Українське слово», 14 жовтня 1941 р.)

ЗАБОРОНА.

Населенню міста Києва забороняється ходити по вулицях від 18 до 5 години (за німецьким часом).

Всім, хто цього не виконуватиме, загрожує розстріл.

Комендант м. Києва

(«Українське слово», 16 жовтня 1941 р.)

НАКАЗ.

Усіх голубів у місті та приміській смузі треба негайно знищити.

Хто після 26 жовтня триматиме ще голубів, той буде **РОЗСТРІЛЯНИЙ** як саботажник.

Ебергард. Комендант міста

(«Українське слово», 25 жовтня 1941 р.)

Столична хроніка.

В місті організована контора для розбирання зруйнованих та спалених будинків, яка вже розпочала свою роботу. На руїнах зараз працюють робітники, які відбирають і звозять будівельний матеріал. За приблизними підрахунками на згарищах є десятки мільйонів штук корисної цегли і 20-30% придатного заліза, вікон, дверей, ґрат тощо.

(«Українське слово», 29 жовтня 1941 р.)

Увага!

Громадяни німецької національності, що мешкають у м. Києві, віком від 14 років, мають негайно з'явитись для реєстрації до Німецького Реєстраційного Бюро від 9 до 16 год.

Адреса: Київ, Велика Васильківська, 5.

(взяти з собою особові та інші потрібні документи).

Київ, 1 жовтня 1941 р. Німецьке Реєстраційне Бюро.

(«Українське слово», 3 жовтня 1941 р.)

Так з'явилися «фольксдойчі». Для початку вони одержували хліб та картоплю. Далі — пільги тощо.

10 ЗАПОВЕДЕЙ

для украинского полицейского

- 1) Твоя служба состоит в борьбе против советов, насильников, воров, ростовщиков и других нарушителей закона.
- 2) Будь тверд с преступниками, но оказывай помощь тем, которые находятся в нужде и которые ожидают от тебя поддержки.
- 3) Ты должен своею порядочностью и своим хорошим примером воспитать население; помни, что взоры всех обращены на тебя.
- 4) Поэтому будь чист в своих убеждениях, неподкупен и беспристрастен.
- 5) Держи также свое тело и мундир чистыми. Заплаты не срамят, но дыры и грязь: по твоему наружному виду легко заключают о твоем внутреннем состоянии.
- 6) Ты так тяжело вооружен, как никакой полицейский в мире. Старайся, чтобы поскорее достаточно было бы дубинки, чтобы ты мог также и насильникам внушить к себе уваженье.
- 7) Германия освободила вас от большевизма; кровавые жертвы Германии показывают тебе, насколько серьезно ты должен относиться к своим обязанностям.
- 8) Чтобы провести войну до победного конца, нужны лишения и жертвы всех народов Европы, значит, также и твои.
- 9) Восстановление разрушенных во время войны территорий очень тяжелая и сложная работа. Германия проводит ее; при этом ты являешься ее ответственным сотрудником.
- 10) Уменье, верность, послушанье и исполнение долга — гарантии каждого успеха. Делай на своем месте все, чтобы избежать неудач.

СС- и полицейфюрер
в Киеве
ГАЛЬТЕРМАН

ВІДОЗВА

Всі радіоприймачі та їх частини, а особливо лампи, які не знаходяться у посіданні німецьких підданих або німців, треба негайно здати, за винятком трансляторів, котрі приключені до міських гучномовців.

Місця, куди їх треба віддати, знаходяться:

1. Червоноармійська Ч. 16
2. Кірова Ч. 44
3. Б. Шевченка Ч. 66.

Місце знаходження частин до радіоапаратів та радіомайстерні треба там же заявити. Заборонено продавати частини до радіо.

Віддавати радіоприймачі слід в алфавітному порядку імен власників.

Від А до Г на 4 грудня до 7 грудня 41 р. від год. 9—16.

„ Д до М на 8 грудня до 11 грудня 41 р. „ „ 9—16.

„ Н до Я на 12 грудня до 15 грудня 41 р. „ „ 9—16.

Хто після 15 грудня 1941 р. буде ще мати радіоприймачі або частини до радіо, буде покараний. Навмисне пошкодження або знищення радіоприймачів, а головню вибирання ламп, буде також строго покарано.

Комендант міста
ЕБЕРГАРД
Генерал-майор.

Standortarzt
K i e w.

AN DIE UKRAINISCHE ÄRZTESCHAFT VON KIEW!

Am 7 Oktober 1941 11 Uhr Vormittag (Deutsche Zeit) findet im Auditorium der chirurgischen Klinik des ersten med. Institutes—Boulevard Schewtschenko 17—eine Versammlung der ukrainischen Ärzte statt.

Alle abkömmlichen Ukrainischen Ärzte haben an dieser Versammlung teilzunehmen.

DER STANDORTARZT.

Міський лікар
К и ї в.

ДО УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ М. КИЄВА!

7 жовтня 1941 р. об 11 год. ранку (за німецьким часом) в аудиторії хірургічної клініки першого медінституту—Бульвар Шевченка, 17—ВІДБУДУТЬСЯ ЗБОРИ УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ.

Усі українські лікарі, що перебувають нині в Києві, повинні взяти участь у цих зборах.

МІСЬКИЙ ЛІКАР.

ВІДОЗВА

до населення м. Києва.

Як і у Великій Німеччині, маємо й тут провести збір:

міді
бронзи
жовтої міді
цинку
цинку
свинцю

і різних речей з цих металів за час від 20. XII 1941 р. до 15. I 1942 р.

Таким чином населення має нагоду висловити Фюреру Німецької держави і його збройній силі хоч невелику подяку за визволення від большевицького поневолення.

Для проведення збору при районах влаштовано спеціальні пункти, що їх зазначено в об'явах.

Вищезазначені метали приймаються на цих пунктах і видаються квитанції.

Щоб подякувати за таку добровільну допомогу, всім громадянам, що здадуть метали, буде видано додатково продукти харчування, які можна одержати в спеціально зазначених крамницях за квитанціями, що їх одержано на пунктах.

Київ, 18 грудня 1941 року.

Уповноважений м. Києва РОГАУШ
Обербюргермейстер.

Міський комендант ЕБЕРГАРД
Генерал-майор.

Продовольчий магазин для «фольксдойчів» по вул. В. Житомирській, 40 (нині — «Гастроном»).

Листопад 1943 р.

Ліворуч — замкнена будка чистильника взуття. На бруківці — трамвайні рейки маршруту № 4 .

Перші дні по визволенні Києва, але вивіску ще не знято.

«Вчора ранком пішов трамвай».

(«Українське слово», 19 жовтня 1941 р.)

Німецький текст до фото: «По дорозі на роботу. Переповнений трамвай»*.

Оті троє хлопців, що стоять ліворуч, їдуть «на ковбасі» — так називався безоплатний проїзд у такий спосіб.

**ОКУПАЦІЙНІ ГРОШОВІ ЗНАКИ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ЕМІСІЙНОГО БАНКУ УКРАЇНИ
(М. РІВНЕ). 1942 р.**

Десять карбованців («селянка»)

П'ятдесят карбованців («гірник»)

Проте в обігу були також рейхсмарки та радянські карбованці (десять за одну рейхсмарку). Кількість грошової маси кожної з валют коливалася залежно від подій на фронті.

Сто
карбованців
(«шкіпер»)

П'ятсот
карбованців
(«хімік»)

Товкучка на Євбазі.

Осінь 1941 р*.

Ліворуч — за рогом — продовження Дмитрівської вулиці, праворуч пішла вгору Бульварно-Кудрявська.

На Євбазі було все, крім самих євреїв...

Коли 18-19 вересня, у дні безвладдя, кияни грабували крамниці й універмаги, найспритніші й завбачливі набрали силу-силенну дрібного краму (голки, нитки, панчохи, шкарпетки, гудзики тощо), який потім миттєво став дефіцитом. За будь-яких обставин є люди, які «вміють жити», вміють зручно вмоцуватись у цьому житті, хоч би й під окупантом.

На Нюрнберзькому процесі, по війні був оприлюднений документ, датований 2 грудня 1941 р., в якому пропонувалося довести норми споживання продовольства населення окупованої України

«...наступними заходами:

- 1) Знищенням зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст, котрі, як Київ, взагалі не одержують ніякого продовольства).
- 2) Шляхом крайнього скорочення продовольчої норми українців — жителів міст.
- 3) Зменшенням продовольчого споживання селянського населення...»

(Нюрнберзький процес, т. 1.— М., 1952.— С. 714).

Звіт 4.142 шефа поліції безпеки і служби безпеки з 5 грудня 1941 року:

«Настрої українців у Києві значно гірші. Початкове захоплення перейшло у байдужість, зокрема через надзвичайно поганий стан господарства. Брак розуміння технічних труднощів. Вже відомий намір Німеччини дати Україні іншу політичну структуру, ніж народ бажає, і також ставлення німців до українців викликає пригнічення. Вони думали, що німці визволили їх як своїх приятелів, а не ворогів. Німці поводяться з ними як з меншовартісними людьми, і вони непевні, чи це тимчасово, чи постійно. Погolosка, що подружжя з німцями недозволені, їм незрозуміла й образлива. Невдоволені вони й обмеженням їх політичної дії. В усьому поліція й армія їх ображає та їм перешкоджає...»

Зі звіту 4.143 шефа поліції безпеки і служби безпеки з 8 грудня 1941 року:

«...члени ОУН мають вишукувати в лісах російські гвинтівки й амуніцію та ховати від армії. У слушний час готові партизанські групи вдарять на німецьких окупантів. Німецька армія — найбільший ворог України. Провідники ОУН не вірять у німецьку

перемогу. Після перемоги над Росією Німеччина буде така ослаблена, що не зможе воювати. Тоді українська армія вдарить на німців і створить незалежну державу, а знекровлена Росія не зможе цьому перешкодити."

(Літопис Української повстанської армії, том 21. УПА у світлі німецьких документів. Книга третя.— Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1991.— С. 186)

У неділю 14 грудня 1941 р. вийшло друком перше число газети «Нове українське слово», яке замінило вчорашнє «Українське слово» з таким мотивуванням:

До нашого читача!

З сьогоднішнього дня українська газета виходитиме в новому вигляді під назвою «Нове українське слово». Крайні націоналісти, разом з большевицьки настроєними елементами зробили спробу перетворити національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей. Всі застереження німецької цивільної влади про те, що газета має бути нейтральною і служити лише на користь українському народові, не були взяті до уваги. Була зроблена спроба підірвати довір'я, яке існує між нашими німецькими визволителями і українським народом.

Щоб запобігти загрози закриття газети і зберегти для народу цінний інформаційний орган, було проведено очищення редакції від зрадницьких елементів. Щоб популяризувати газету в дусі німецької дружби, ректор київського університету проф. Штепа погодився стати головним редактором часопису і покликати до співпраці справжніх друзів народу, які мають здорове політичне мислення.

Таким чином газета буде врятована від занепаду. В той же час ці видатні українці піднімуть ідеологічний рівень газети.

Редакція «Нового українського слова»

А «очищення редакції від зрадницьких елементів» на практиці означало арешт, допити, тортури й розстріл у Бабиному яру. Так загинули редактор «Українського слова» Іван Рогач, його сестра Анна, а також — Олена Теліга, її чоловік Михайло Теліга, Іван Ірлявський та інші свідомі українці, щирі патріоти, які дещо романтично вірили у можливість створити за тих умов незалежну Українську державу.

Але німецькі нацисти мали на це інші погляди...

У тому ж першому числі газета «Нове українське слово» вмістила «Відозву» генерал-комісара Києва, доктора Аккманна, який оголосив, що «територія колишньої Київської області, оскільки вона лежить на захід від Дніпра, і місто Київ передані цивільному німецькому управлінню».

Так скінчилася коротка доба національного романтизму і сподівань.

Крім відверто колабораціоністського «Нового українського слова», стала видаватися така ж угодницька російська газета «Последние новости».

Зима 1941/42 рр. була навдивовижу лютою, тож від морозів потерпали і кияни, і окупанти. 30 грудня 1941 р. «Нове українське слово» дало:

«Відозва.

Переможна Німецька Армія звільнила Україну від жидівсько-большевицького панування.

Зараз на Сході під час суворої російської зими тривають жорстокі, запеклі бої, й хоробрі німецькі вояки, не жалкуючи свого життя, б'ються за звільнення народів від ярма большевизму, за наше світле майбутнє, за майбутнє нової Європи.

Населення міста Києва!

Звертаюся до Вас з закликом допомогти німецьким воякам теплою одежею та взуттям (кожухами, полушубками, ватними куртками, ватними штанами, безрукавками, шапками, кашне, рукавицями та валянками).

Я певний в тому, що населення міста Києва, яке завдяки Німецькій Армії вже не відчуває зараз жаху війни, всебічно допоможе збору теплих речей і тим самим доведе свою вдячність визволителям — німецьким воякам.

Платню за ті речі, що будуть здані згідно існуючих цін, буде видаватись на пунктах прийому одягу, а саме (дано адреси 14 базарів).

Голова міста Києва В. Багазій».

(Володимир Багазій, аспірант, згодом теж був розстріляний).

ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ВУЛИЦЬ (на 19.ХІ.1941.)*

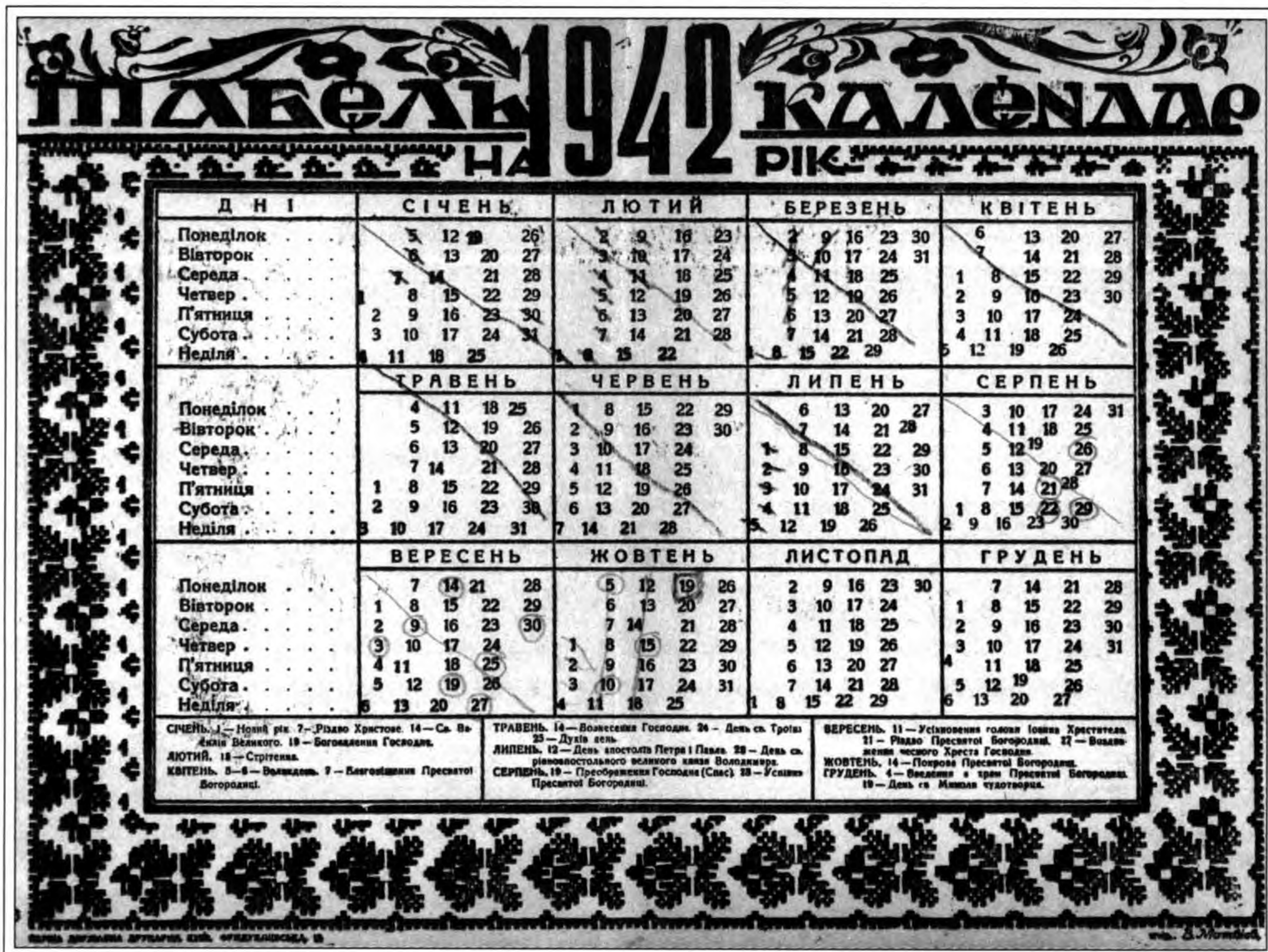
Сучасна назва	Назва до 1919 р.	Назва до ІХ. 1941 р.	Офіційна назва у ХІ.1941—Х.1943
Артема	Львівська	Артема	Лембергштрассе (Львівська)
Банківська	Банківська	Орджонікідзе	Бісмаркштрассе
Богомольця	Виноградна	Виноградна	Варігерштрассе (Варязька)
Володимирська	Володимирська	Короленка	Короленка
О. Гончара	Столипінська	Чкалова	Володимира Леонтовича
М. Грушевського	Олександрівська	Кірова	Тодтштрассе**
Комінтерна	Безаківська	Комінтерна	Банхофштрассе (Вокзальна)
Липська	Катерининська	Р. Люксембург	Німецька
Лютеранська	Лютеранська	Енгельса	Лютерштрассе
П. Орлика	Єлизаветинська	Чекістів	Готенштрассе (Готська)
Толстого	Караваєвська	Толстого	Шевченкоштрассе
Б. Хмельницького	Фундукліївська	Леніна	Театрштрассе
Хрещатик	Хрещатик	Хрещатик	Айхгорнштрассе***
Т. Шевченка б-р	Бібіковський б.	Т. Шевченка б.	Ровноверштрассе (Рівненська)
Шовковична	Левашовська	К. Лібкнехта	Горст Вессельштрассе****

Примітки: * ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, од. зб. 50.

** Тодт Фріц (1891—1942), інженер, нацист, будівничий німецьких автобанів, засновник Організації Тодта, яка широко використовувала працю військовополонених.

*** Айхгорн Герман (1848—1918), фельдмаршал, командувач німецьких окупаційних військ в Україні 1918 р., вбитий у Києві російським есером Донським 1918 р.

**** Вессель Горст (1907—1930), нацист, його ім'я носив партійний гімн нацистів.

Табель-календар на 1942 р. Київ. Художник В. Матвіїв.

Зруйнований Хрещатик.

Зима 1941/42 рр. Публікується вперше.

Праворуч — спалений «Гранд-Готель», у центрі — руїна головпоштамту, в глибині — будинок № 26, по війні відбудований під телецентр, що діє й досі у складі єдиного комплексу.

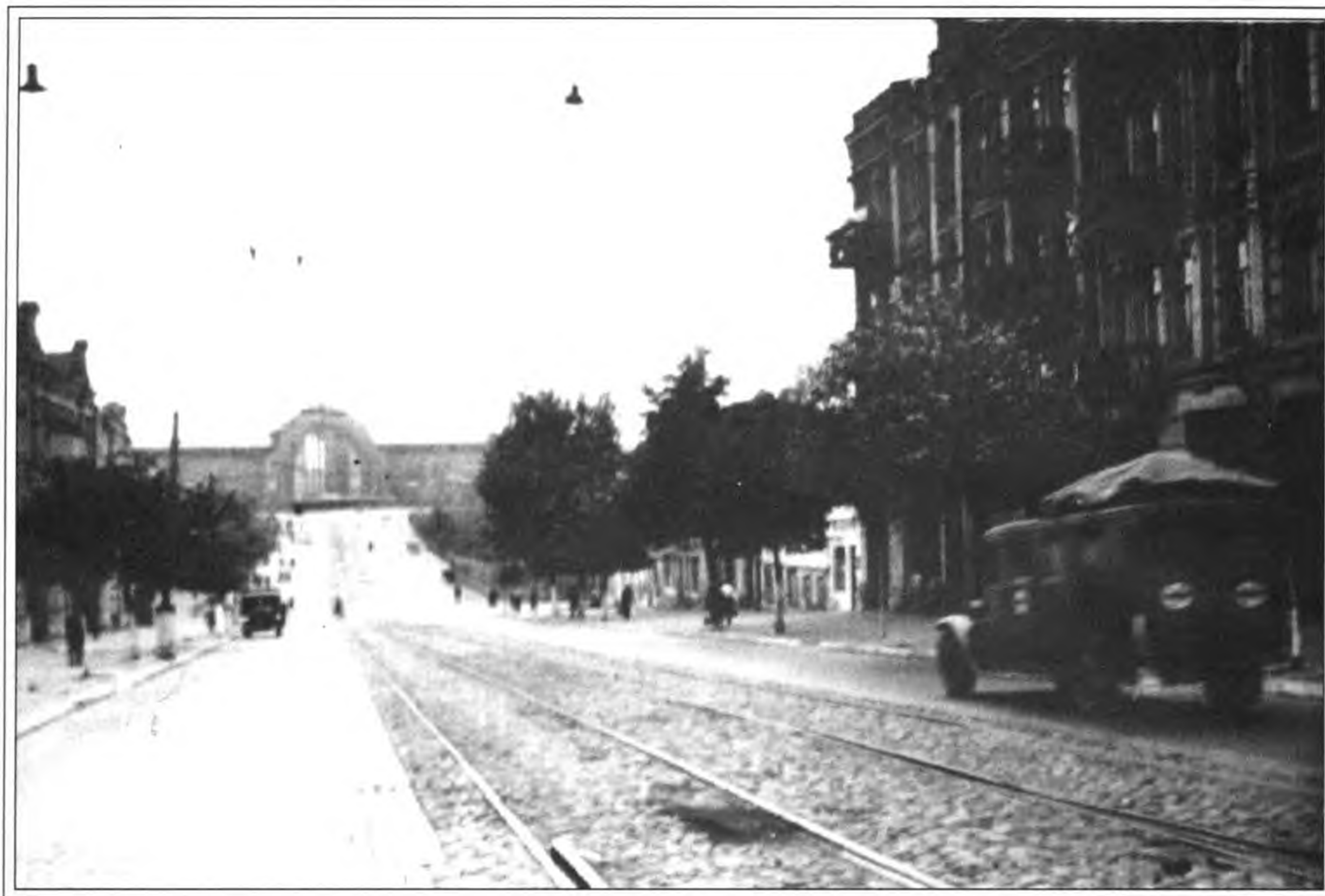
Пішоходи йдуть вздовж заваленого битою цеглою хідника. У центрі — легковик «штайєр», далі — німецька вантажівка «форд».

Ріг Хрещатика і Миколаївської.

Зима 1941/42 рр.

Ліворуч, біля спаленого наріжного будинку № 19/2, стоять двоє офіцерів військ «СС». Впоперек вулиці — протитанкові «їжаки». Хрещатиком крокує німецький підрозділ.

Вулиця Безаківська (тоді — Банхофштрассе, тобто — Вокзальна).
1942 р. Публікується вперше.

Оголошення.

Згідно з наказом Рейхскомісара України з 4 грудня 1941 р.— 11 с. 4 п.— шляхи сполучення у межах Комісаріату не підлягають будь-якому обмеженню тощо, але користування залізницею особам не німецького підданства заборонено...

**Уповноважений міста Києва РОГАУШ
обербургомейстер.
Київ, 8 січня 1942 р.**

(«Нове українське слово».— 1942.— 13 січня.— С. 4.)

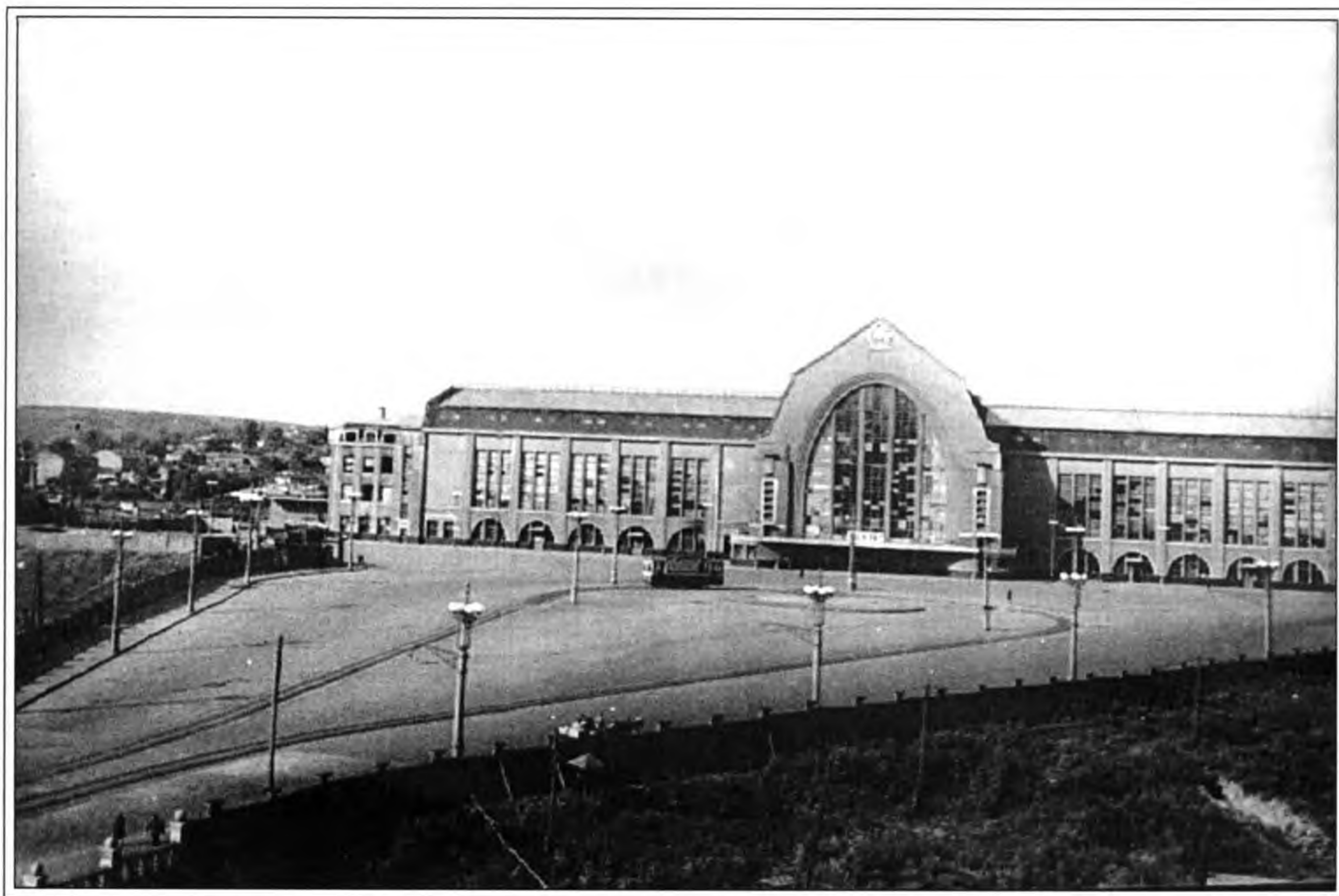
Оголошення.

З огляду на труднощі струмопостачання, Київський трамвай припиняє з 21 січня перевезення пасажирів. Цивільним особам забороняється їздити у вантажних вагонах.

Встановлюється рух спеціальних вагонів для перевезення на працю і з праці. Користуватися з них можуть службовці та робітники німецьких установ за наявності відповідного посвідчення.

**Відділ III Ванк — ад'ютант
і начальник внутрішньої служби.**

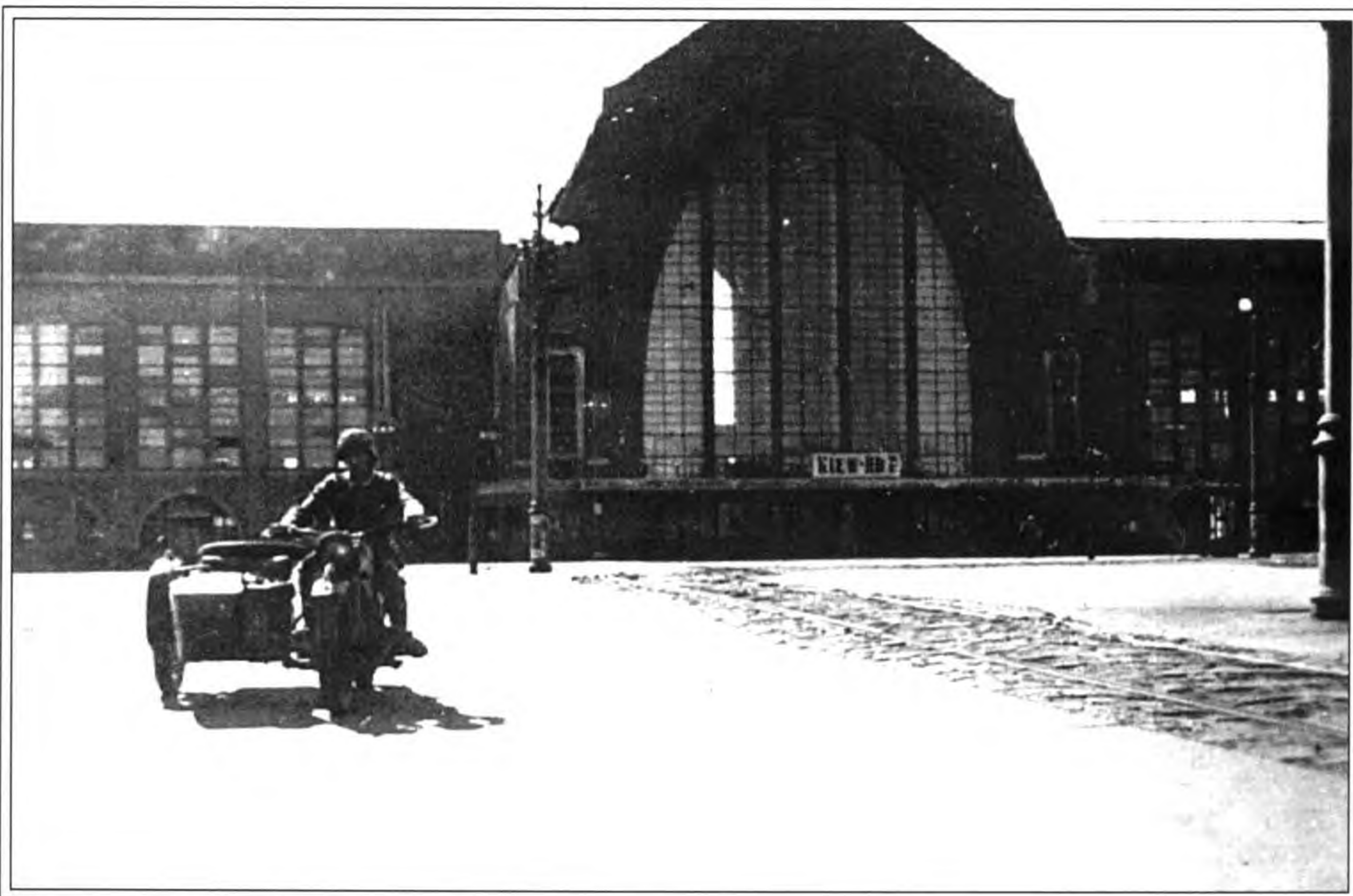
(«Нове українське слово».— 1942.— 21 січня.— С. 4.)

Привокзальна площа.

1942 р. Публікується вперше.

Вранішнє безлюддя: тільки самотній трамвай чекає на прихід потяга, кілька перехожих і ломовик за парканом. Шибки вибито повітряною хвилею при вибухах авіабомб.

Німецький вояк на мотоциклі «цундап» на Привокзальній площі.

1942 р. Публікується вперше.

Порожньо...

«Дойче Хауз».

1942 р. Публікується вперше.

Таку назву мав під час окупації будинок колишнього Купецького зібрання (перед війною — Палац піонерів та жовтенят). Нині — Національна філармонія.

Стадіон «Динамо» перейменовано на «Дойче стадіон» (німецький). Над колонадою — гучномовці.

1942 р.

Публікується вперше.

Одною з романтично забарвлених історій, до чого, певною мірою, долучилася радянська пропаганда, була легенда про київських футболістів команди НКВС «Динамо». Колишні гравці, вийшовши з оточення, влаштувалися працювати на хлібозаводі № 4, що на Дегтерьовській, 19.

У дев'яти матчах, зіграних командою «Старт» (так вона тоді називалася), нею було здобуто дев'ять перемог, забито 56 м'ячів і пропущено 11. То був патріотичний подвиг, повторений дев'ять разів. Слушно вбачаючи в цьому «більшовицьку пропаганду», хоч то була й суто спортивна гідність, окупанти заборонили команді виступати і заточили гравців у Сирецький концтабір влітку 1942 р. (офіційна версія).

Афіша футбольного матчу-реваншу між командами «Старт» (хлібозавод) та «Флякельф» (команда зенітної частини Вермахту), що відбувся 9 серпня 1942 р. на стадіоні «Зеніт» (нині — «Старт») по вул. Керосинній, 24, стала передостанньою.

А в переддень 23 лютого 1943 р.— до 25-х роковин Червоної армії підпільники спалили механічний завод «Спорт», куди німці привезли сто саней на оковування.

Наступного дня, 24 лютого 1943 р. було проведено у відповідь масову езекуцію — розстріл заручників у Сирецькому концтаборі. Серед приречених опинилися й футболісти «Динамо» Микола Трусевич, Олексій Клименко та Іван Кузьменко. Як заручники за дії підпільників, а не як футболісти...

Але з трагедії виникла легенда, було написано чимало «спогадів», знято художній фільм. Хоча збереглося фото, на якому весело всміхаються після матчу «динамівці» й німецькі футболісти — всі разом. Але це фото було опубліковано вже в незалежній Україні. (Кузьмін Г. Правда о «матче смерті» // Киевские новости.— 1992.— № 43.— С. 9)

Та лишилася легенда, і відтоді київське «Динамо» прагне не програвати жодної зустрічі німецьким футбольним командам: кияни болісно переживають поразку.

НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ

СТАДІОН „ЗЕНІТ“
КЕРОСИННА, 24.

НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ

ФУТБОЛ
РЕВАНШ

СТАРТ | **FLAKELF**

(ХЛІБОЗАОУ) | (НІМЕЦЬКА ЧАСТ.)

Трусевич	Чернега
Клименко	Кожаров
Свиридовський	Коротких
Сухарев	Путистин
Балакин	Мельник
Гундарев	Тимофеев
Гончаренко	Тютчев

В ПОСИЛЕНОМУ
СКЛАДІ

STADION „ZENIT“

FUSSBALL SPIEL

REVANCHE

ПОЧАТОК МАТЧУ О 5^а ГОД.
ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.

Довкола клумби на теперішній Європейській площі — численні дороговкази німецьких військових частин, штабів та установ.

1942 р. Публікується вперше.

Ліворуч — колишній готель «Європейський».

На розі Хрещатика й Олександрівської вулиці — сучасна Європейська площа.

1942 р. Публікується вперше.

На передньому плані — протитанкові їжаки перетинають вулицю Трьохсвятительську. Далі — бібліотека (ліворуч), Музей українського мистецтва та, на горі, — будинок кол. раднаркому. На вулицях — кияни та німці.

Сучасна Європейська площа, перед війною — ім. III Інтернаціоналу.

1942 р. Публікується вперше.

Праворуч — колишній готель «Європейський», далі — вцілілий квартал Хрещатика. У глибині — спалений Хрещатик. На площі стоять протитанкові «їжаки».

Київ. Німецький стадіон.

1942 р. Поштова картка.

Вгорі — будинки раднаркому, державного банку, художнього музею. На передньому плані — довоєнна паркова скульптура. Праворуч неї перед війною стояв літак «И-16» («ястребок»), далі, на газоні по той бік вулиці — трофейний танк часів громадянської війни «М-IV» «Рікардо».

Проїзд на Думській площі між спаленим будинком думи (праворуч) та Будинком учителя (ліворуч).

1942 р. Публікується вперше.

На другому плані — рештки висадженого в повітря «будинку Гінзбурга» на Інститутській, 16—18.

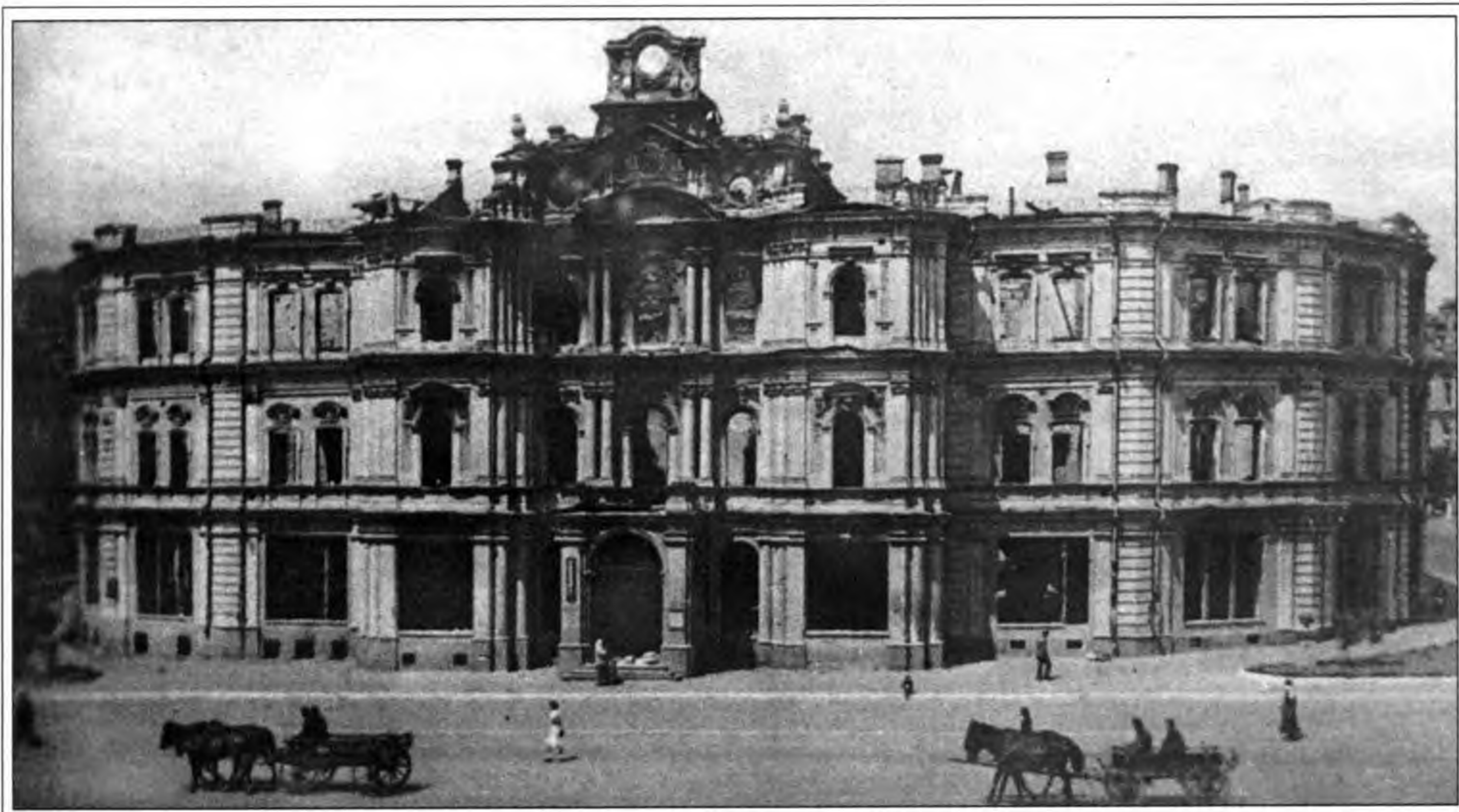

На Інститутській вулиці.

1942 р. Публікується вперше.

На передньому плані — остов радянського легковика «Л-1», кинутий впоперек хідника біля будинку по Інститутській, 3 (кол. Київська спілка закладів дрібного кредиту).

Праворуч — остови спалених будинків і найбільший — кол. «будинку Гінзбурга».

Хрещатик, 18.

1942 р.

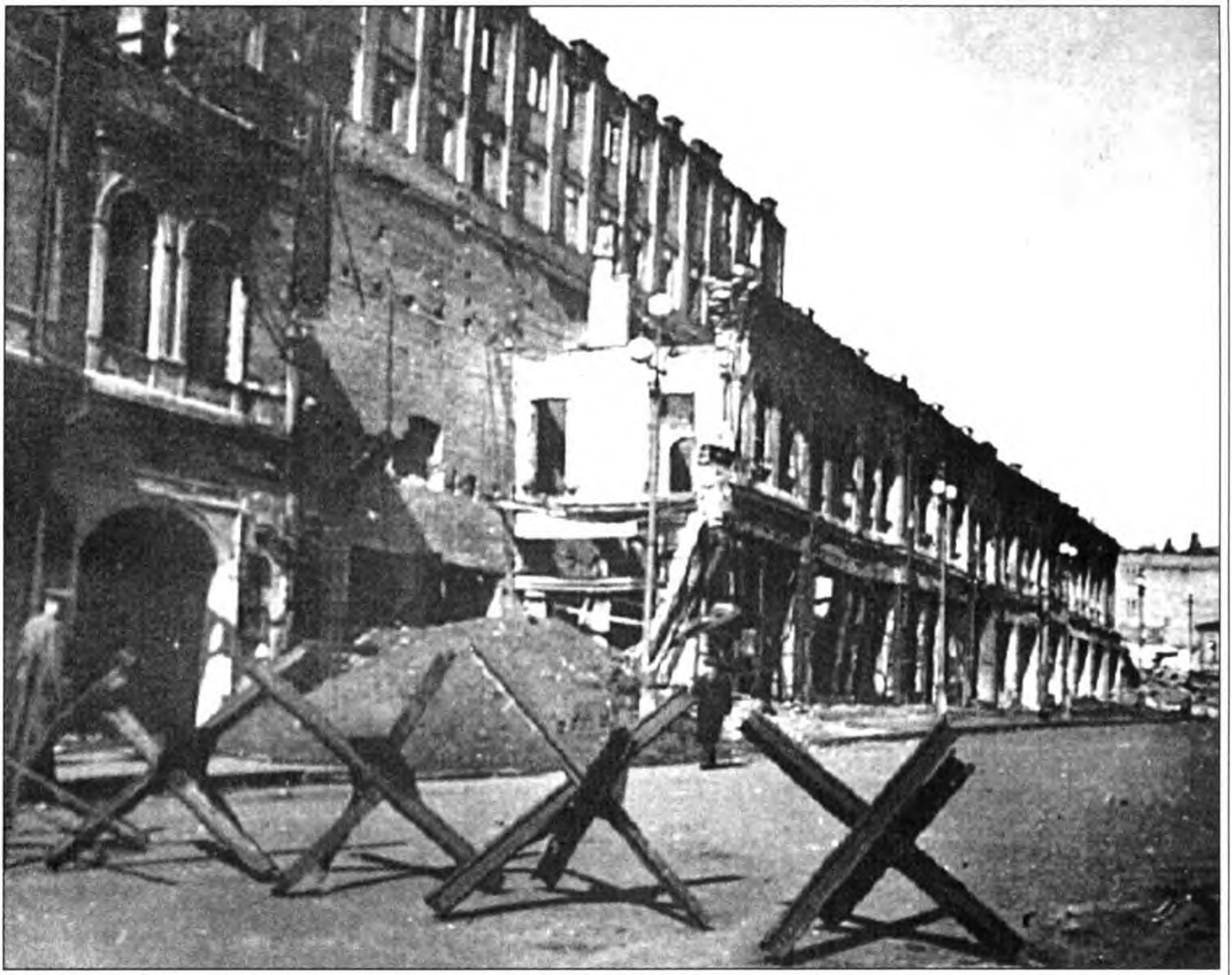
Спалений будинок кол. думи (перед війною — міськком та обком КП(б)У).

Руїни на Думській площі.

1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

Ліворуч — будинок кол. Київської спілки закладів дрібного кредиту (Інститутська, 3), зруйнований вже по війні заради реконструкції Хрещатика. Вище кол. Інститут шляхетних дівчат, у міжвоєнний час — НКВС, де у підвалах виконувалися смертні вироки «ворогам народу». Попереду — руїни Радіо-Театру.

Проїзд на Думській площі ліворуч будинку думи — від Хрещатика.

1942 р. Публікується вперше.

Це — руїни колишнього готелю «Росія».

Протитанкові «їжаки» виготовлено електрозварюванням.

На цьому місці тепер — Головпоштамт.

1942 р. Публікується вперше.

Той самий будинок кол. готелю «Росія» — на розі з Шевченківським провулком. І цю частину знищено вибухом.

Нині тут — ріг вул. Б. Грінченка.

Руїни на початку провулку Шевченка.

Осінь 1941 р. Публікується вперше.

Ліворуч — висаджений у повітря будинок № 1, праворуч — спалений № 2.

Руїни на місці будинку по Хрещатику, 20.

1942 р. Публікується вперше.

Нині на цьому місці — будинок поштамту. Ліворуч — будинки на розі Хрещатика і Миколаївської (нині — Архітектора Городецького), теж спалені. На розі — сталева трансформаторна будка, «іжаки». Вдалині — силует Центрального універмагу.

Ріг Хрещатика і Миколаївської вулиці. Будинки №№ 1, 3, 5.

1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

По війні перші два будинки не стали відбудовувати, а розібрали заради реконструкції Хрещатика. Натомість виросла прибудова з колонадою.

Протитанкові «іжаки» не прибрано, оскільки до Ольгинської вся вулиця являла суцільне згарище.

Спалений будинок готелю «Континенталь» по вул. Миколаївській, 5.

1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

Ще тримаються літери «ресторан»... Віконне й вітринне скло сипалося на розпечений асфальт, розбиваючись на друзки, і застигло скляною мозаїкою. Кілька лип із закрученою з боку палаючого будинку корою стовбурів і досі березуть страшну згадку про ту пожежу. По війні будинок відновлено вже як консерваторію.

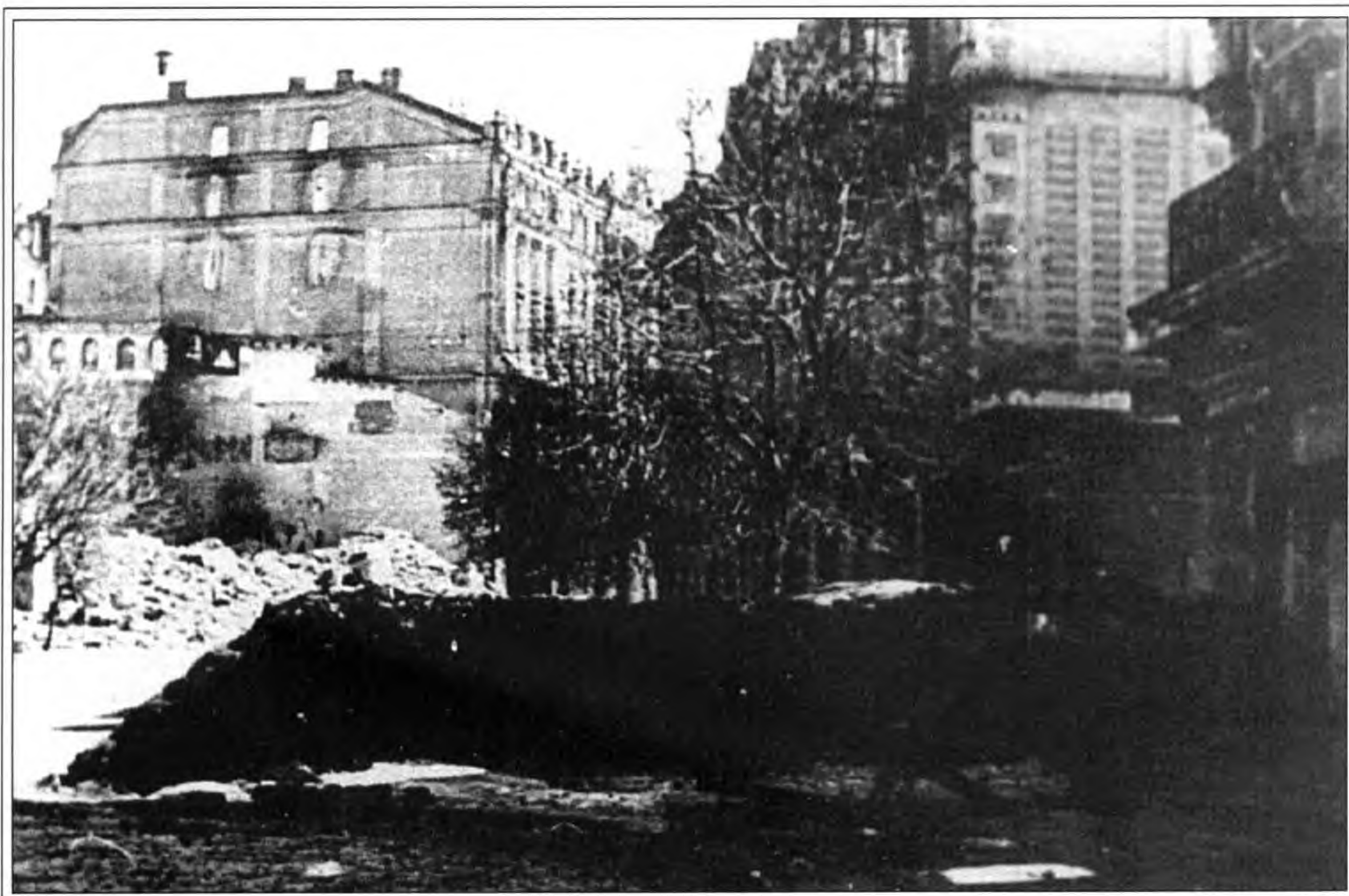
Вулиця Миколаївська.

1942 р.

Фото М. Покришевського.

Публікується вперше.

Ліворуч — спалений готель «Континенталь» (Миколаївська, 5), праворуч — руїна цирку (Миколаївська, 7).

Вулиця Миколаївська.

1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

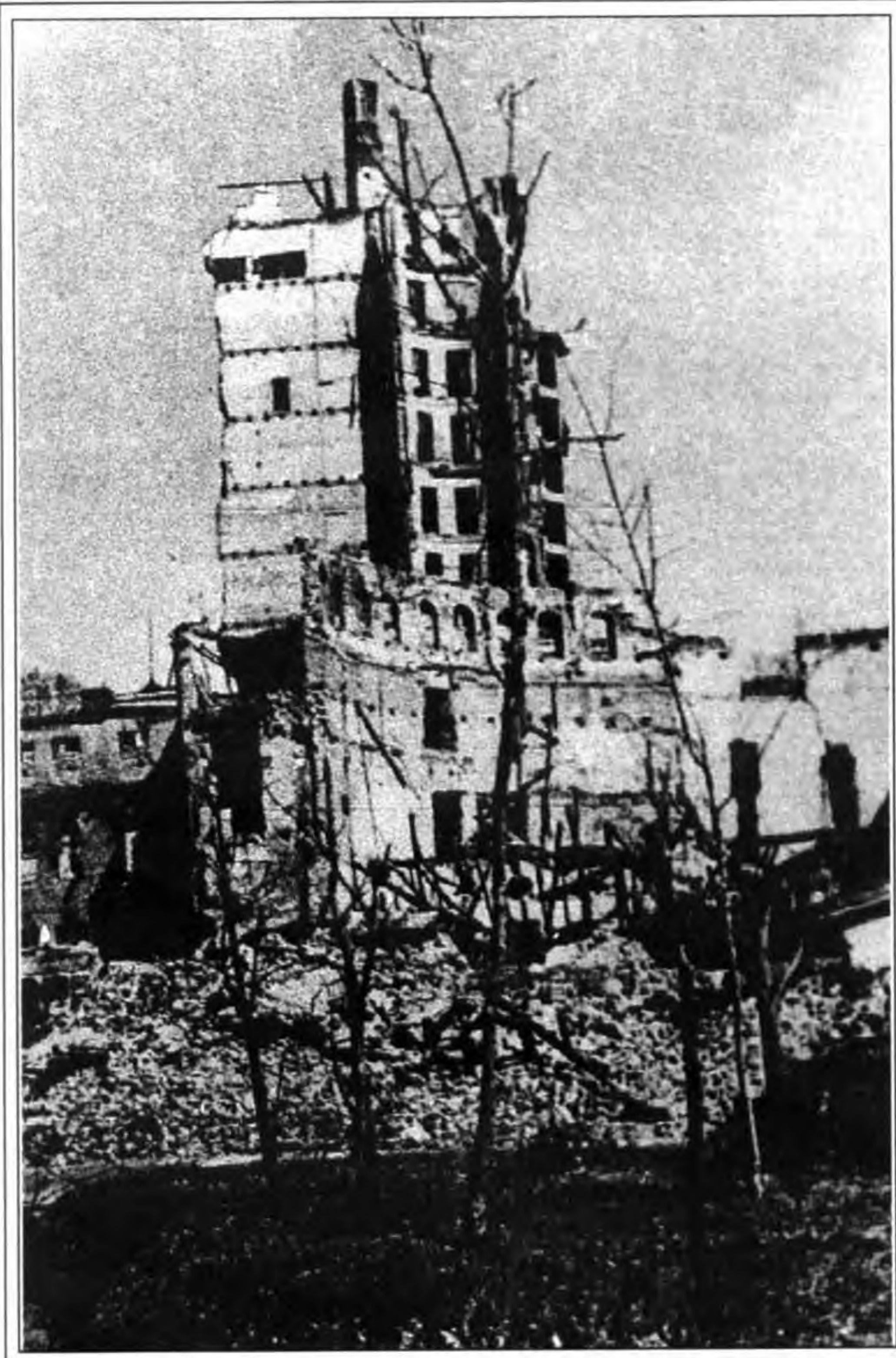
Ліворуч — руїна цирку та торець кол. прибуткового будинку Л. Гінзбурга (Миколаївська, 9), праворуч — торець будинку № 8 та вхід до Дитячого театру.

Руїна висадженого в повітря цирку по вул. Миколаївській, 7.
1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

Спалені будинки по вул. Миколаївській, 9 та 11.
1942 р. Публікується вперше.

Руїни висаджених у повітря цирку та будинку Л. Гінзбурга (Інститутська, 16—18).

1942 р.

Фото М. Покришевського.

Публікується вперше.

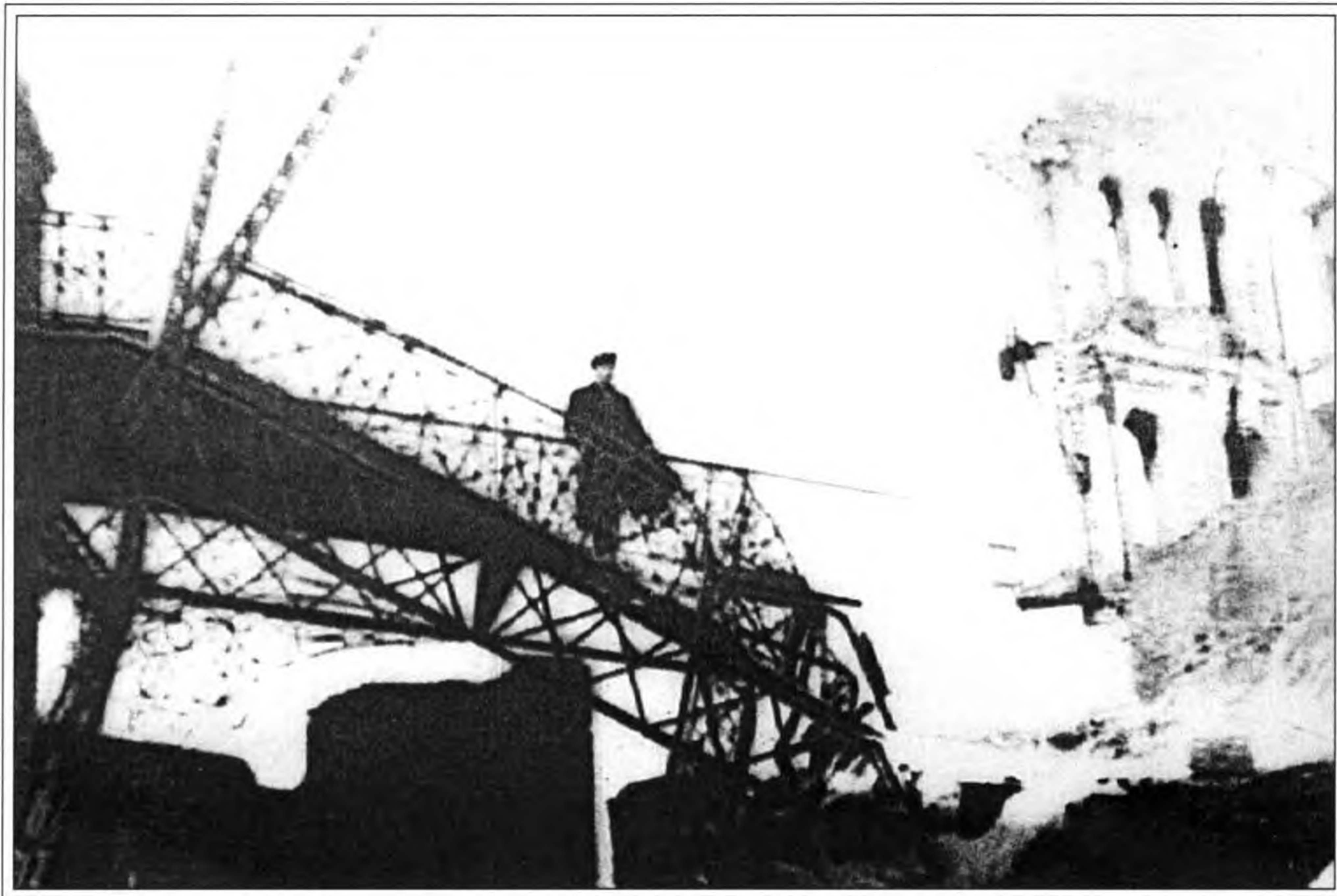

Вулиця Миколаївська.

1942 р. Фото Г. Зайцева.

Публікується вперше.

На передньому плані, праворуч, — вцілий будинок № 17/2.

Зруйнований місток на подвір'ї кол. будинку Гінзбурга по вул. Миколаївській, 9.

1946 р. Фото Р. Абрамовича. Публікується вперше.

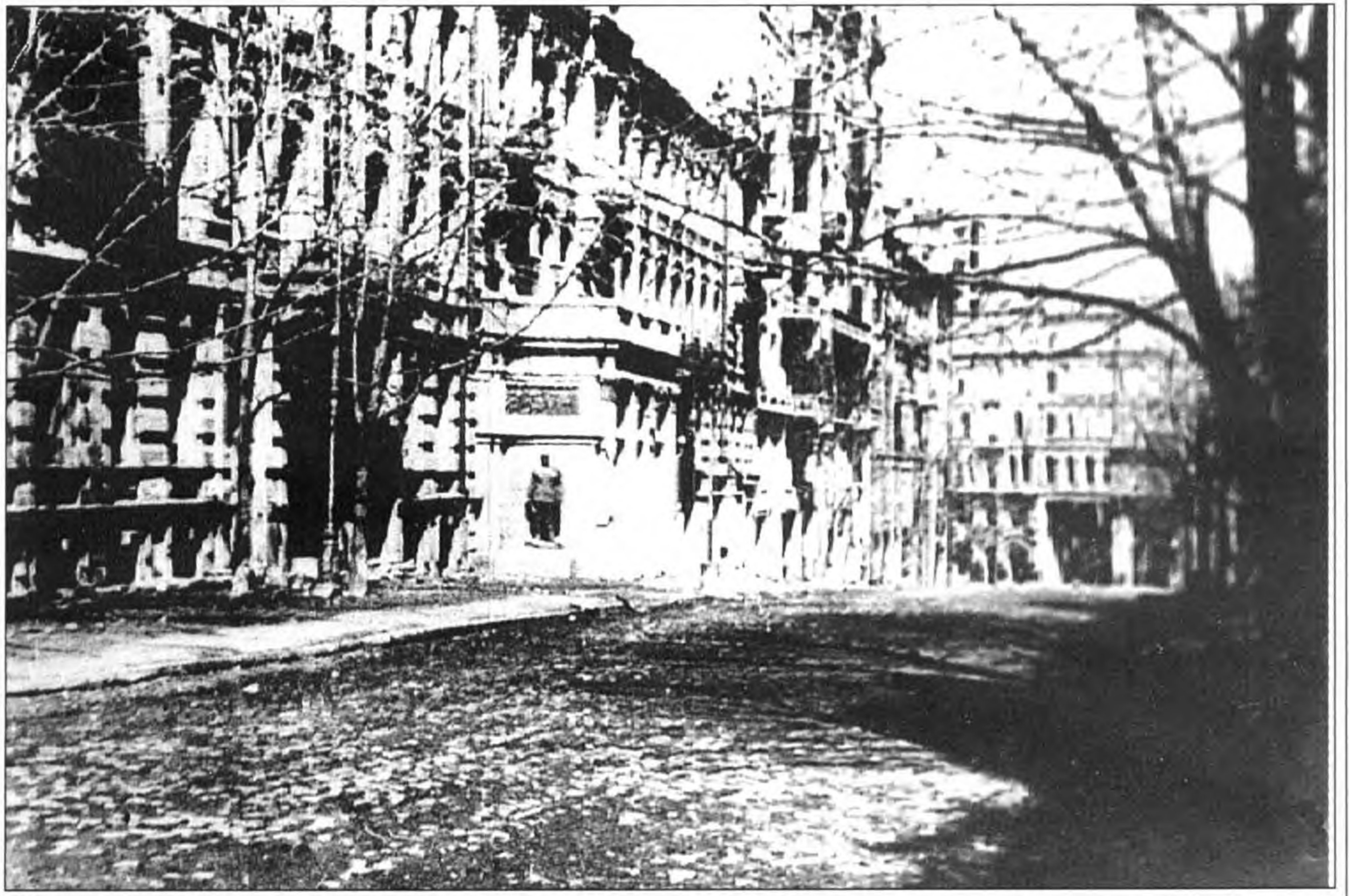
Праворуч — руїни кол. особняка Фабриціуса. На містку — Георгій Малаков.

Ріг вулиць Лютеранської та Заньковецької (кол. Мерінгівська, а перед війною — Фірдоусі).

1942 р. Фото М. Покришевського.

Публікується вперше.

Вул. Мерінгівська.

1942 р. Фото М. Покришевського. Публікується вперше.

Ліворуч — портал входу до театру Червоної армії (кол. театр «Аполло»). По війні театр не відбудували, а решта споруд зазнала відновлення із переплануванням. У глибині — будинок кол. Л. Гінзбурга по вул. Миколаївській, 9.

Хрещатик, ріг Прорізної вулиці.

1942 р. Публікується вперше.

На цьому місці стояв готель «Спартак». На розі — та сама телефонна шафа. Хідники поволі розчищають, але пішоходи так і ходили край бордюру всю війну.

Німці залюбки фотографувалися на тлі руїн Хрещатика: певно, це додавало відчуття війни, особливо — тиловикам, які перебували в Києві.

1942 р. Публікується вперше.

Ось і цей вояк позує на руїнах колишнього «малого пасажу» на Хрещатику, 34.

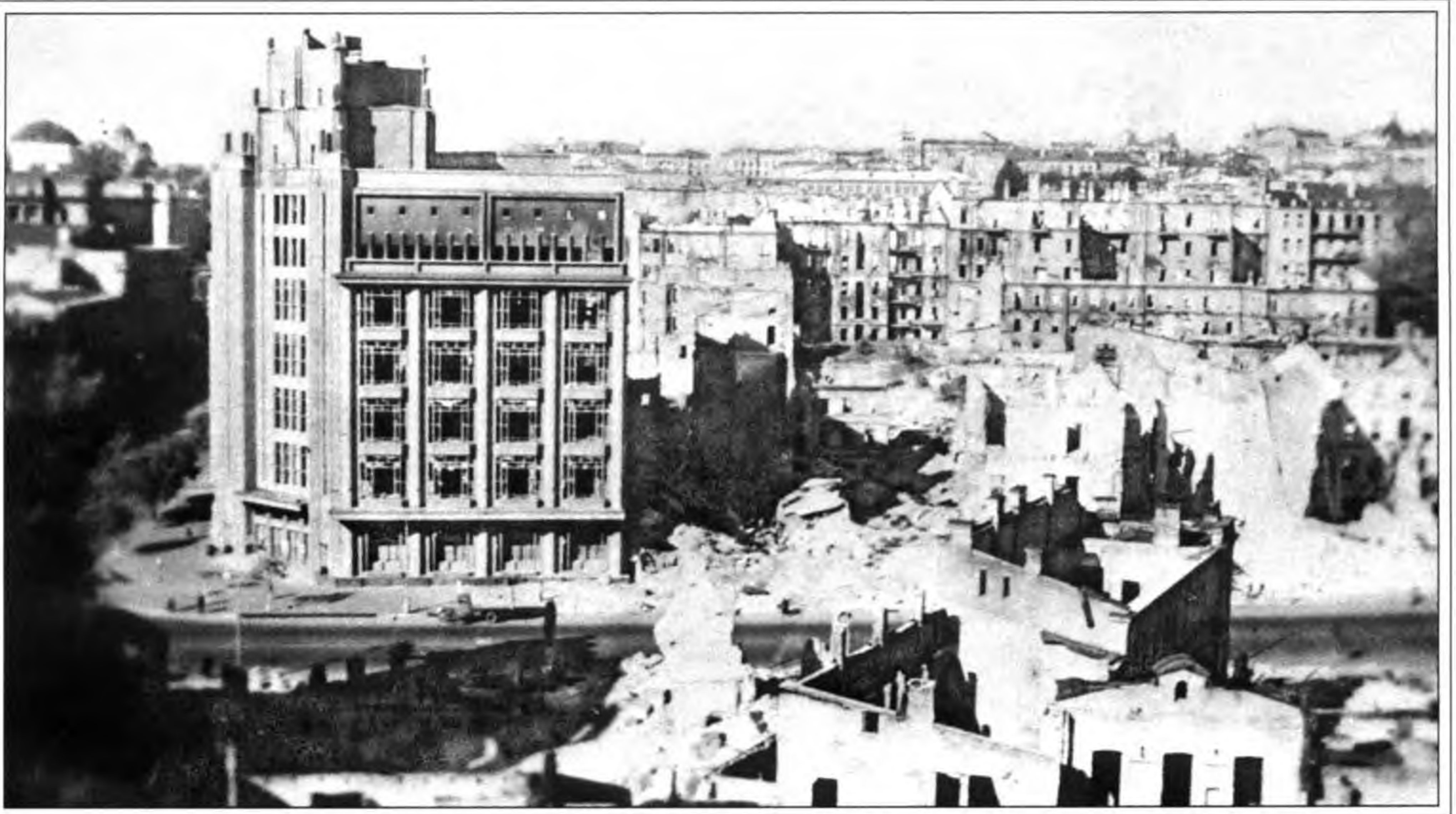
Праворуч — витяжна труба з кухні «Столовой национальных блюд», що була тут до війни.

Спалений універмаг на розі Хрещатика і Лютеранської.

1942 р. Публікується вперше.

На передньому плані — «тютюновий» кіоск, оздоблений за дизайном архітектора В. Г. Кричевського в українському народному стилі.

На розі Хрещатика і Фундуклівської.

1942 р. Публікується вперше.

Центральний Універмаг, спалений у вересні 1941 р., по війні, при реконструкції вулиці, добудували праворуч. Далі — спалені будинки по Пушкінській вулиці.

Хрещатик, 38.

1943 р. Публікується вперше.

Контора по розбиранню руїн діє: штабельована цегла з будинків пішла в друге життя. У глибині — характерний орієнтир: карниз великого виносу на будинку № 32.

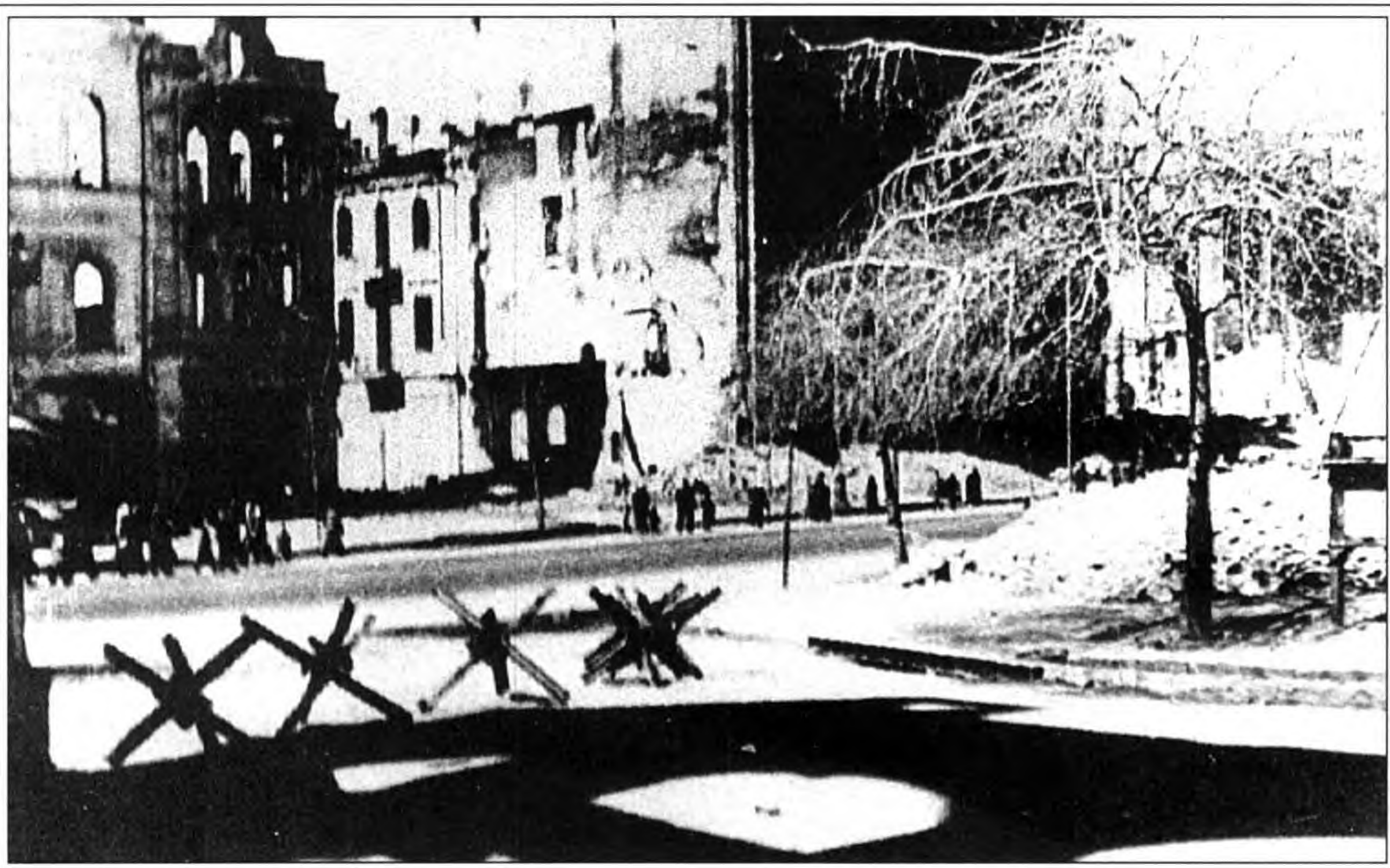

Хрещатик.

1942 р. Публікується вперше.

Ліворуч — будинок № 32, один з кількох, що вцілів і був відновлений по війні.
Праворуч — будинок № 29.

У глибині — остов «Гранд-Готелю», бані Олександрівського костьолу.

Хрещатик, ріг Лютеранської.

1942 р. Фото М. Покришевського.

Публікується вперше.

На передньому плані — зловісна тінь з порожніми вікнами від універмагу на розі Лютеранської. По той бік Хрещатика — «малий пасаж», праворуч — будинок № 32.

Хрещатик.

1942 р. Публікується вперше.

Ліворуч — спалений Центральний універмаг. Малюки з возиком сподіваються щось роздобути — може, дрова.

У центрі — виведена з ладу трансформаторна будка.

Ріг Хрещатика і Фундуклівської.

1942 р. Фото М. Покришевського.

Публікується вперше.

Ліворуч — будинок Центрального універмагу.

Загальноміський мітинг перед будинком університету з нагоди відзначення Міжнародного дня 1 травня.

1 травня 1942 р.

Фото М. Покришевського.

На портику — імперський орел — герб нацистської Німеччини.

Правляча в нацистській Німеччині націонал-соціалістична робітничка партія теж святкувала цей день, як і Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) в СРСР.

На флагштоках — червоні прапори зі свастикою.

Першотравневий мітинг біля університету.

1 травня 1942 р. Фото М.Покришевського.

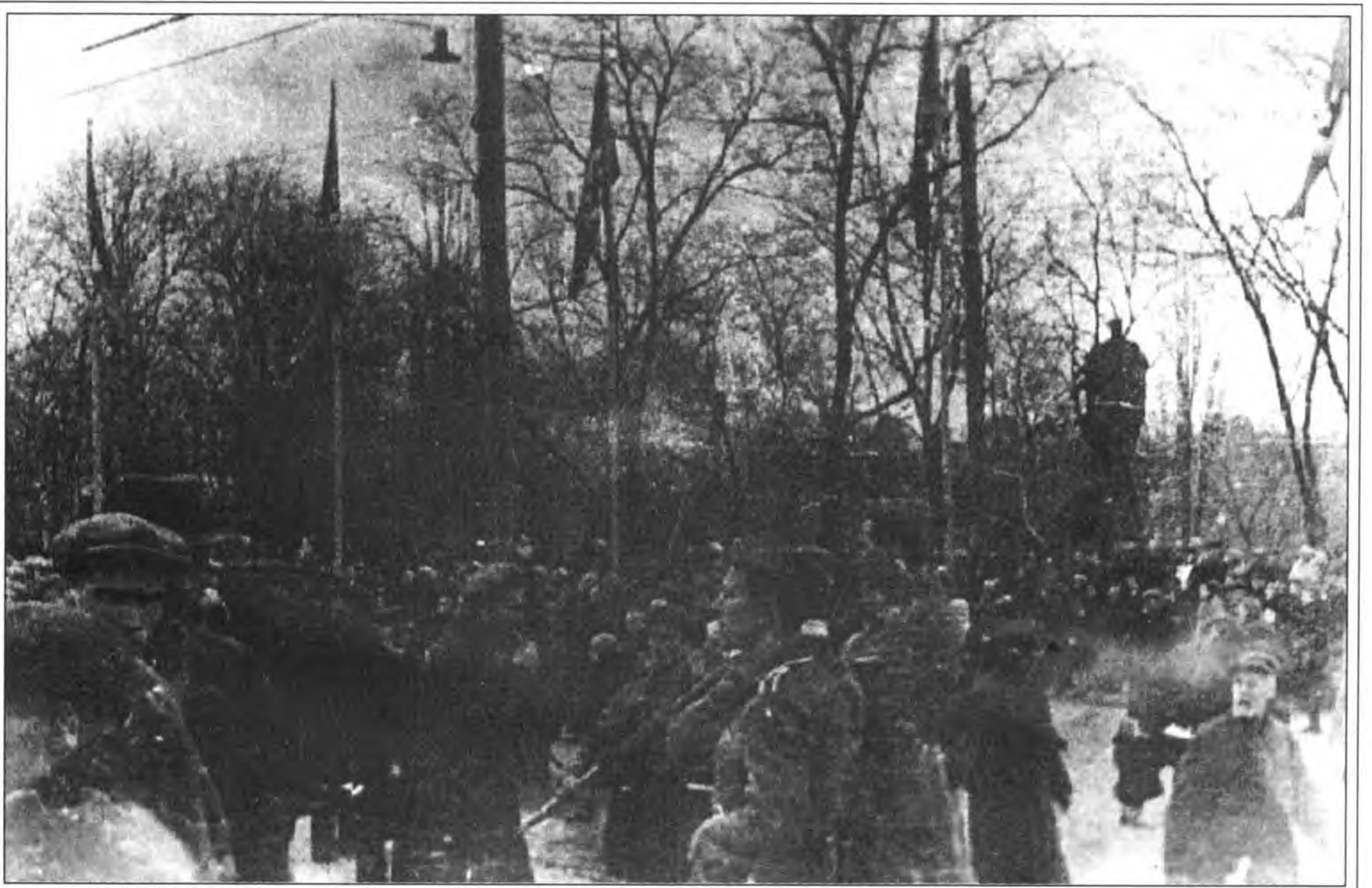
Серед натовпу — німецькі солдати та українські поліцаї.

Першотравневий мітинг біля університету.

1 травня 1942 р. Фото М. Покришевського.

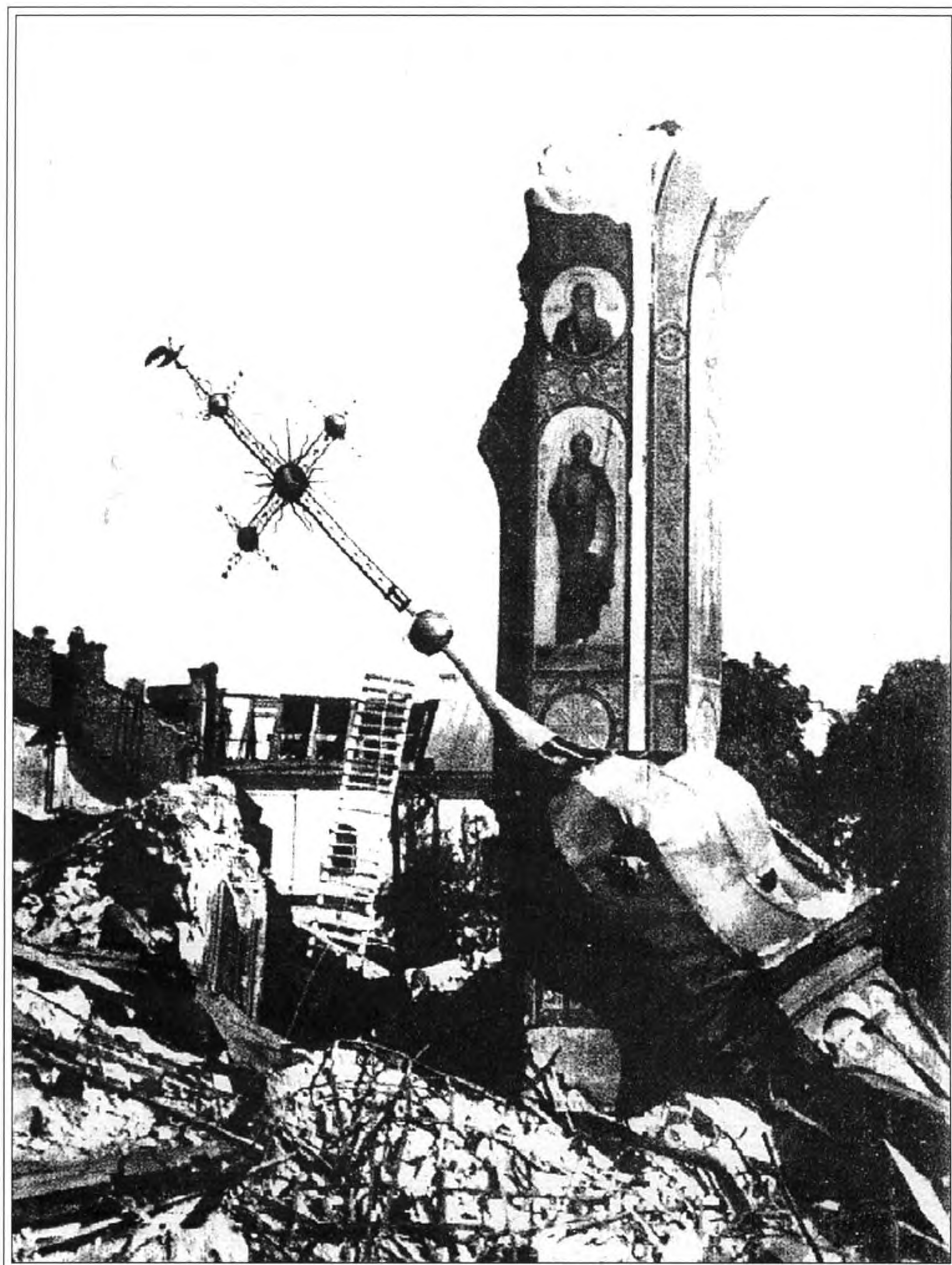
На трибуні, декорованій червоними прапорами зі свастиками та українськими візерунками,— окупаційна та міська влада. Перед трибуною — духовий оркестр.

Першотравневий мітинг біля університету.

1 травня 1942 р. Фото М. Покришевського.

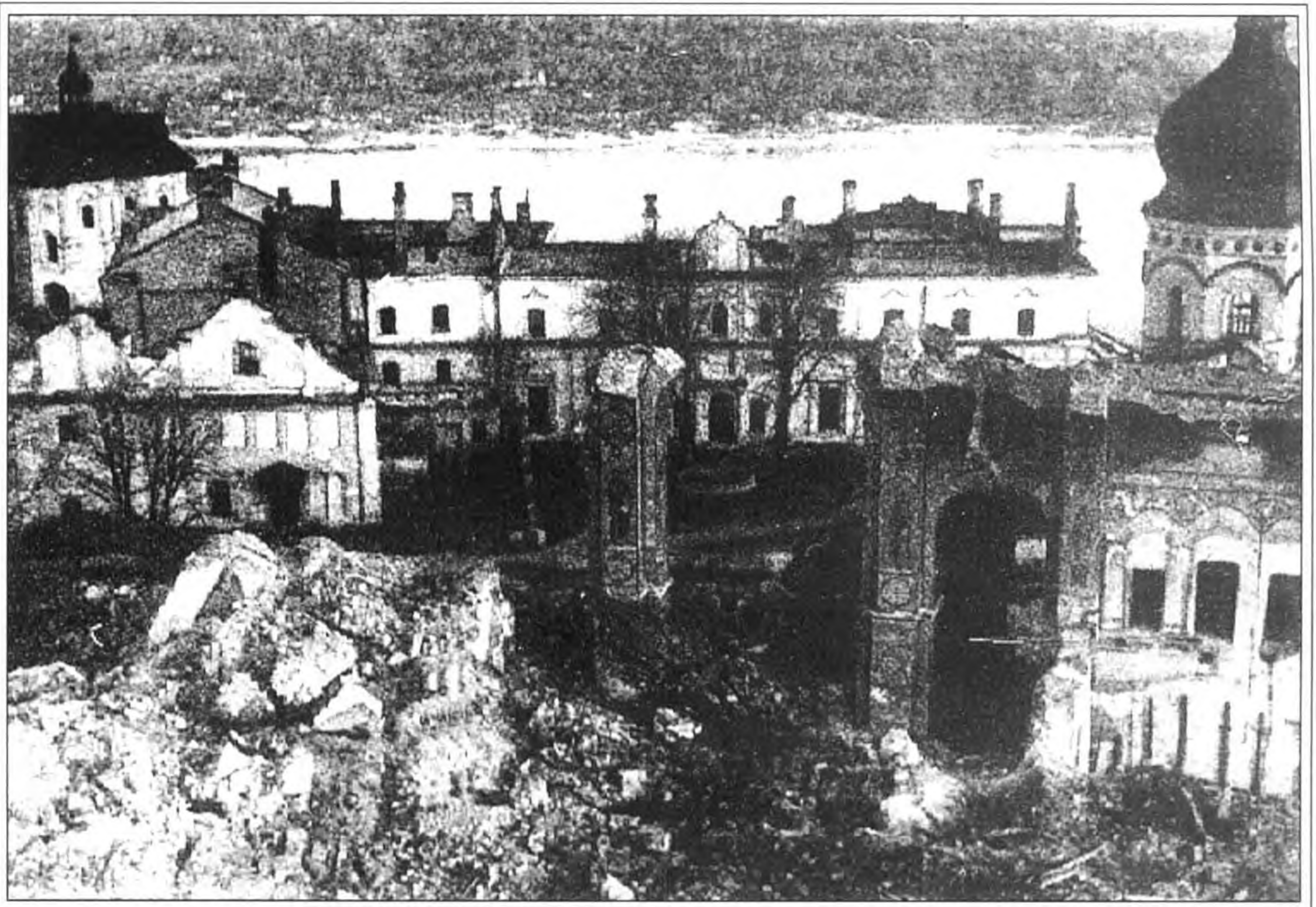
Над червоними прапорами зі свастикою — підноситься, як завше зажурений, Тарас Шевченко...

Руїни Успенського собору лаври.

1942 р.

На другому плані — драбина, приставлена до стіни колишньої лаврської друкарні: йде розбирання лаврських споруд на будівельний матеріал; здирали покрівельне залізо, крокви, виймали вікна, двері...

Руїни Успенського собору лаври.

1943 р.

Ліворуч — «Ковнірівський» корпус, за ним — церква-башта Онуфрія, правіше — колишня лаврська друкарня, далі — Дніпро й Передмостова слобідка.

Німці на руїнах Успенського собору лаври.

1942 р.

Подальші 17 сюжетів зображають життя окупованого Києва влітку 1942 р. — очима й словом чеського журналіста, який у складі групи закордонних кореспондентів відвідав Україну, зокрема її столицю.

«Печерська лавра від Дніпра».

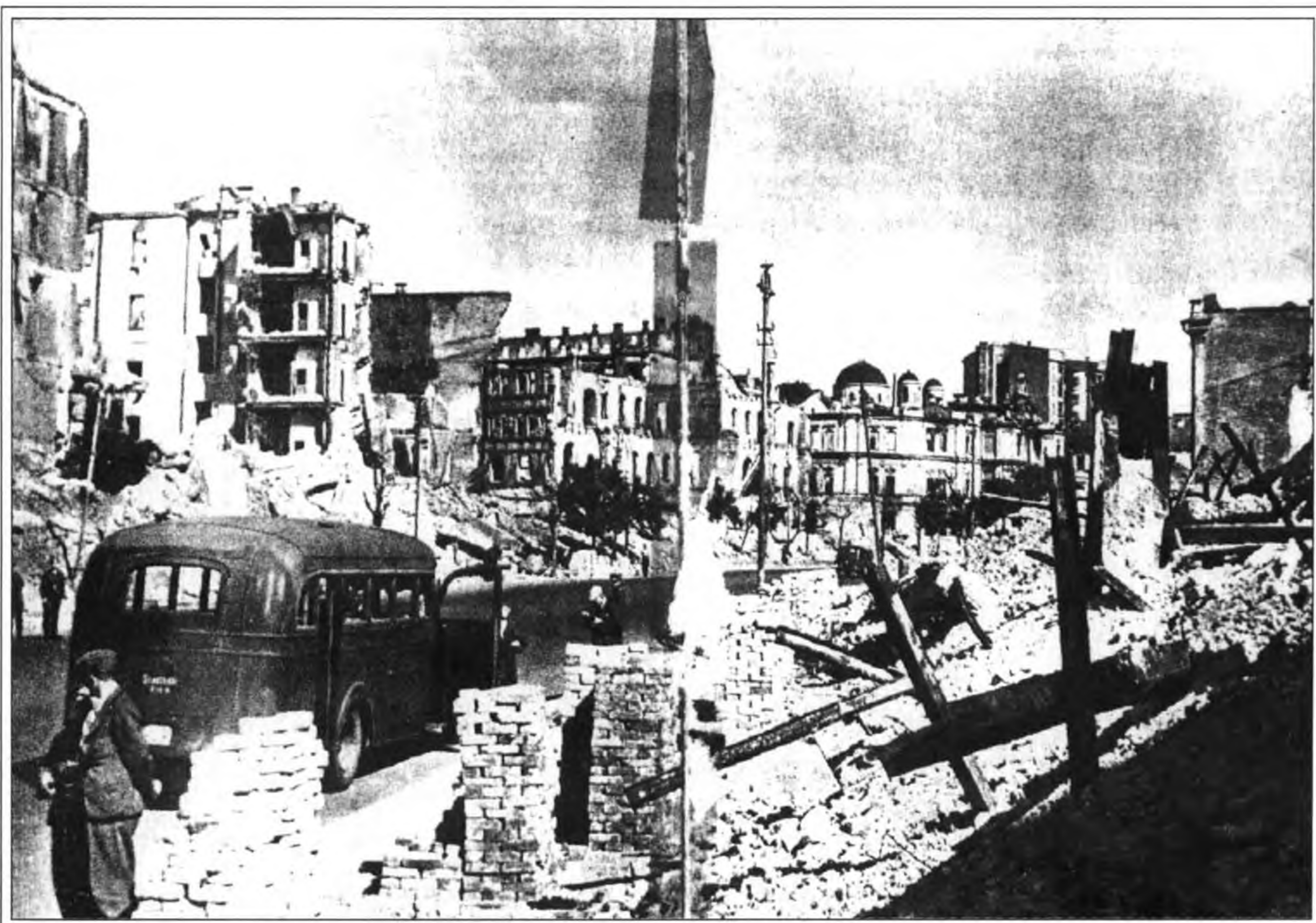
На передньому плані — рештки спаленого восени 1941 р. дерев'яного Наводницького моста. Лавра — вже без Успенського собору.

«Стародавнє святе місце Києво-Печерська лавра в Києві, яку більшовики висадили у повітря; попереду — учасники журналістської експедиції».

«Київська комерційна артерія Хрещатик, яку було повністю знищено».

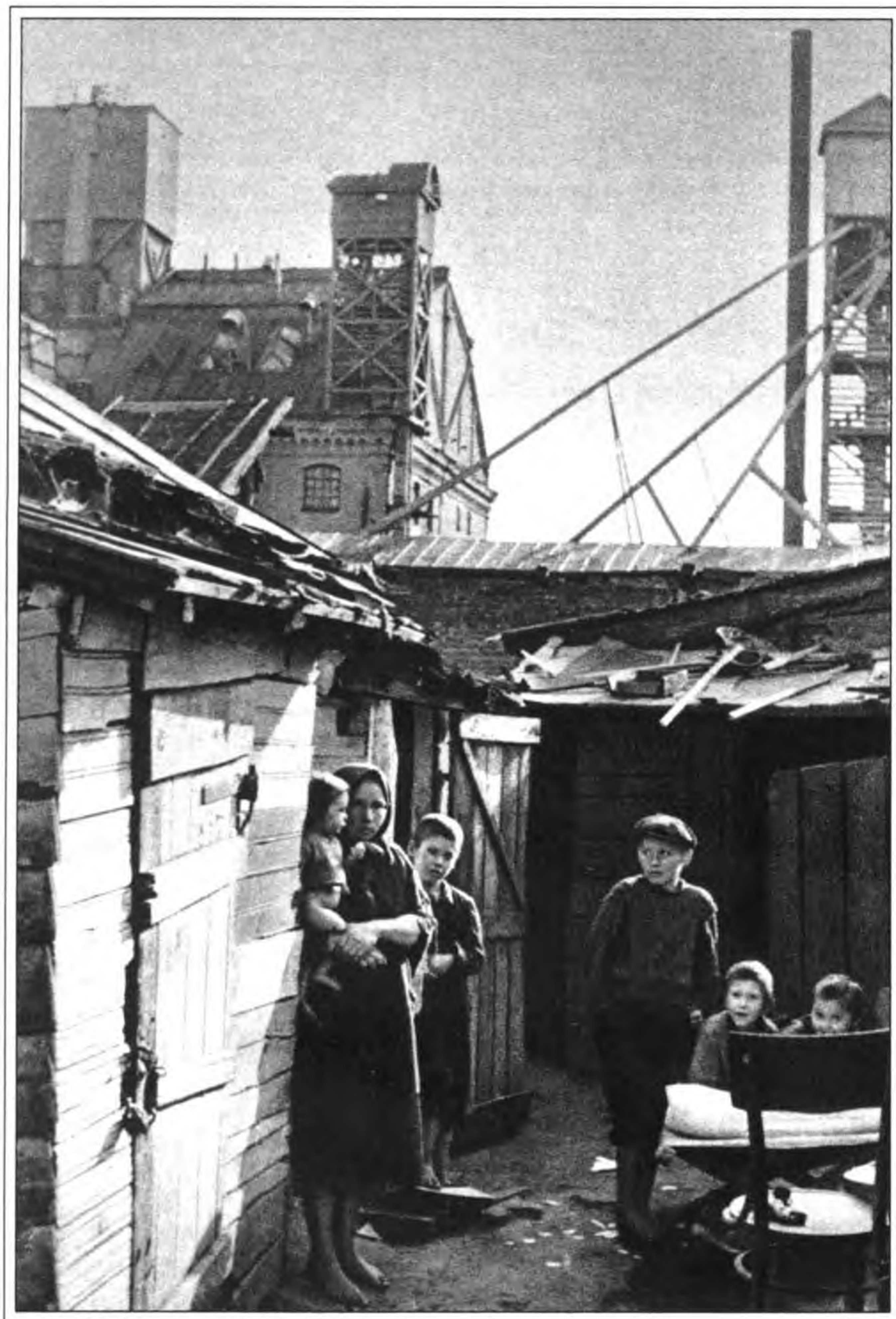

«Хрещатик, купа каміння та балок. Більшовики цей район підмінували і висадили у повітря».

На фото — автобус «ЗИС-16» із позначкою позаду «Штадтфервальтунг Київ», тобто міська управа. Цим автобусом возили містом групу закордонних журналістів.

Штабелі цегли — розбирання руїн.

На другому плані — спалена дума, над нею — бані Олександрівського костьолу. Подекуди відновилися довоєнні липки.

«Знімки в робітничому районі Поділ».

Це — ріг Межигірської та Оленівської вулиць.

На другому плані — вальцовий млин кол. Хрякова.

Нині поруч — станція метро «Тараса Шевченка».

«Український духовий оркестр розучує німецькі військові марші».

Вчорашні бійці-музиканти вдягнені в радянські однострої. На столі ноти, притиснуті од вітру камінчиками.

На Житньому базарі. Одвічне...

Ціни у квітні 1942 р.: склянка пшона — 18 крб., склянка гороху — 13 крб., 10 картоплин — 30 крб., кіло хліба — 75 крб., норма хліба на пайок — 700 грамів на тиждень. А склянки були такі малюсінькі...

«Безпритульні діти жебрають на Києво-Подолі біля нашого автобуса».

Важко заперечувати, але радше то скидається на звичайну реакцію дітей на якийсь дотеп когось із «закордонних дядь», аніж на жебрання. Просто їм смішно.

«Так жили робітники у «советському раю». Знімки в робітничому районі Поділ».

Такі будинки стояли ще й на початку 60-х рр., але це вважалося «нетиповим для радянської дійсності», хоч закордонні журналісти фотографували саме таке.

«Типові постаті в київському робітничому районі Поділ»:

«Одна з трьома дітьми...»

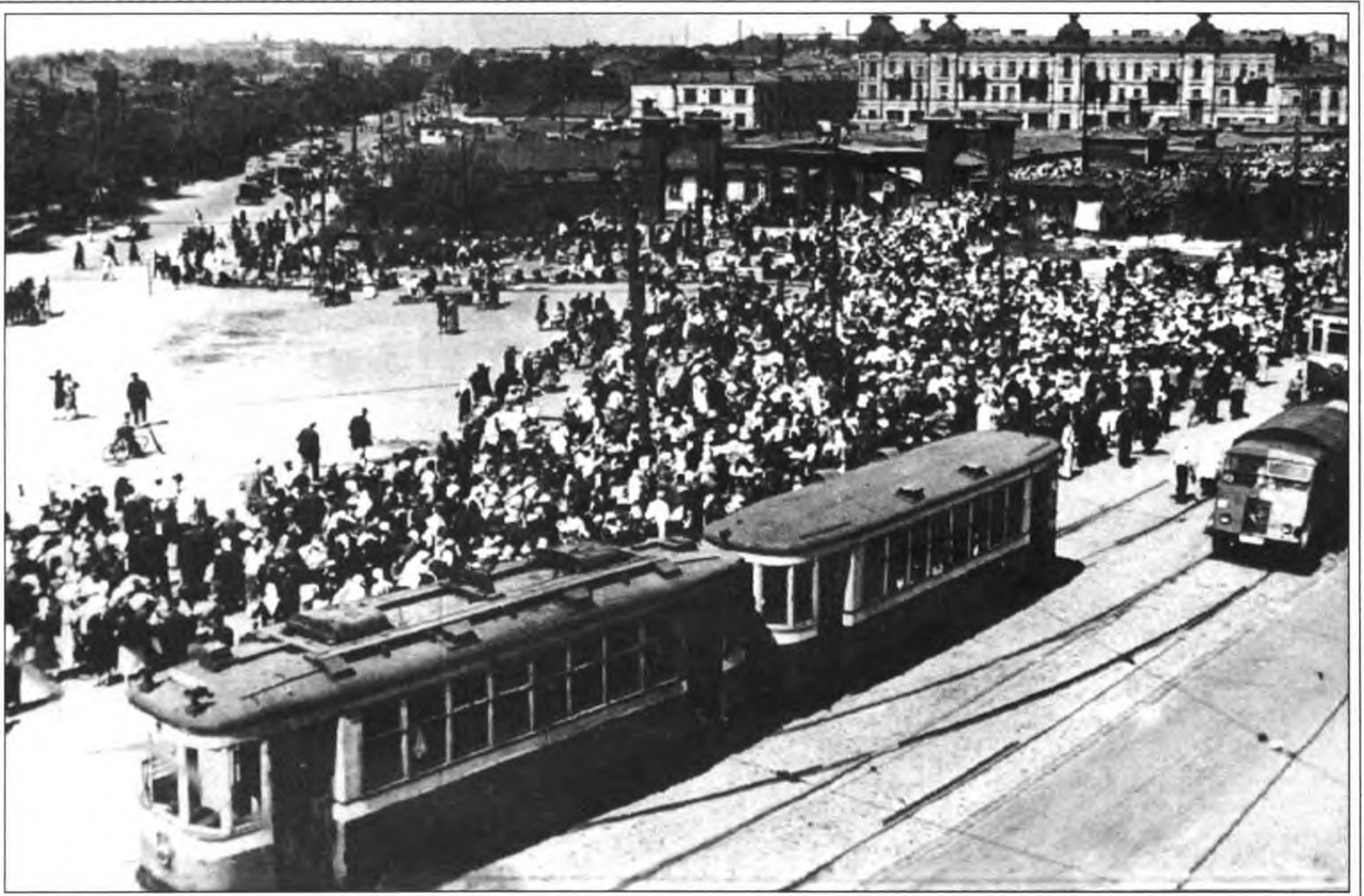
«У безпосередній близькості до службових палаців більшовицьких комісарів оселилися дві советські родини в уламках старого автомобіля».

Тут чеський журналіст дещо перестарався: по-перше, йдеться про життя в окупованому німцями Києві, а не при «советах», а по-друге, важко побачити у двох жінках, що сіли просто перепочити, дві родини...

Уламки автомобіля радянського виробництва: «Л-1».

«Багаторічні злидні залишили сліди на обличчях».

Галицький майдан, Галицький базар, а в побуті — Євбаз (єврейський базар). Але на фото — 1942 р., і жодного єврея тут немає...

Публікується вперше.

Ліворуч — бульвар Тараса Шевченка, а тоді — Ровноверштрассе, тобто Рівненська вулиця; праворуч — Дмитрівська, по якій трамваї йдуть і на вокзал. Між трамваями — французька вантажівка «Рено», реквізована для потреб Вермахту аж у Франції.

Тут, на підступах до власне базару йде жвава торгівля з рук, з землі.

Зараз на цьому місці — будівля цирку, а ліворуч — універмаг «Україна», нові будинки. Від старої забудови лишився тільки великий, вже реконструйований будинок по той бік майдану, на розі Золотовуствівської вулиці.

Нині — площа Перемоги:

Базар на Басейній вулиці.

1942 р.

Публікується вперше.

Будинок призалізничного поштамту на Привокзальній площі, спалений підпільниками. По війні відбудовано.

1942 р.

Публікується вперше.

На Бессарабській площі — численні німецькі показчики. Візник чекає на пасажирів. Ліворуч — спалений готель «Національний».

1942 р.

Публікується вперше.

У будинку колишніх Вищих жіночих курсів містився німецький штаб.

1942 р.

Публікується вперше.

КИЇВ

1941-1943

**МИСТЕЦЬКЕ
ЖИТТЯ**

14 жовтня 1941 р. газета «Українське слово» подала такий допис:

«Утворення Спілки українських письменників. 8 жовтня п.р. в Києві ініціативна група представників української літератури організувала СПІЛКУ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ. Обрано правління Спілки в складі: голова — Олена Теліга, заступник голови — Борис Вінницький, секретар — Іван Ірлявський. Правління Спілки ставить своїм першим завданням об'єднати всіх українських літературних працівників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури».

І ще: через тиждень, 21 жовтня 1941 р., та ж газета:

«Ініціативна група, що створює Спілку українських художників, яка цими днями організаційно оформиться, разом з сектором наочної пропаганди відділу пропаганди міської управи згуртовує навколо себе художників-українців, яким вдалося залишитися в Києві. Ці майстри пензля дістануть працю в спеціалізованих майстернях. Завдання таких майстерень — якнайліпше поширити серед населення твори українського малярського мистецтва. Перша така майстерня найближчим часом розпочне свою роботу у відповідно пристосованому приміщенні по вул. Короленка».

У тому ж таки жовтні почала виходити газета «Література і мистецтво», яка повідомляла, що у Києві залишилося 82 артисти естради, які організували в будинку колишньої синагоги «Театр розваг», що в будинку колишньої оперети засновано Музично-драматичний театр ім. Затиркевич-Карпінської під художнім керівництвом Григоренка, що у приміщенні педагогічного інституту розташувався Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, очолений сином композитора Остапом Лисенком; нову українську капелу в складі 90 чоловік згуртував відомий диригент П. Г. Гончаров. На чолі консерваторії став В. Г. Іваницький. Як повідомляли редаговані Оленою Телігою «Літаври» (30 листопада 1941 р.), український драматичний театр ім. М. К. Садовського, організований у приміщенні Російського драматичного театру ім. Л. Українки, очолив головний режисер Тинський (він же М. Л. Перепеліцин).

Спілку українських художників очолив професор Федір Григорович Кричевський.

Відділ мистецтв у міській управі очолив Іван Петрович Кавалерідзе.

21 листопада 1941 р. «Українське слово» писало про «Реставрацію та розпис церков». Ось ці рядки: *«До складу бригади входять художники Г. Терпиловський, С. Верді, В. Матвіїв, Б. Костецький, Олена Кричевська та архітектор-художник Вишняк. Бригада художників уже розпочала роботу в церквах сіл Старопетрівці, Лютіж та Сварум Димерського району. Художники мають активну підтримку з боку парафіян та старост сіл».*

12 грудня 1941 р. «Українське слово» вмістило групове фото Ю. Сердюка (дуже ретушоване) з таким підписом: *«Делегація від київських художників і архітекторів на прийомі у Голови м. Києва п. Багазія. Зліва направо пп. Багазій, начальник відділу мистецтв Кавалерідзе, проф. Кричевський Ф.Г., художник Курочка-Армашевський, архітектор Смик, проф. Вербицький, архітектор Костирко, архітектор Юрченко і художник Кричевський В. В.».*

В. В. Кричевський пише портрет німецького вояка Отто Юнга.
1943 р.

«Відкриття Київської опери:

Прем'єра, яка відбулася 27 грудня 1941 року, перетворилася на свято української культури, на свято, яке яскраво продемонструвало ставлення великонімецького народу-визволителя до українського народу, якому віднині довічно забезпечено ріст його науки, мистецтва, літератури. Ця подія ввійде в історію віковичних культурних відносин німецького і українського народів...»

(«Нове українське слово». — 1941. — 30 грудня — С. 3.)

Так, Київська опера користувалася популярністю.

Ілюстрований німецький часопис (?) подав окрему сторінку з п'ятьма світлинами, під заголовком «Опера у Києві» та таким текстом:

«Театральне життя України переживає зараз нове піднесення, що ґрунтується на любові українського народу до танцю та видовища. Більшовицька влада забороняла народні п'єси, що розповідали про стародавню історію країни, постійно вилучаючи такі твори з репертуару українського театру».

Підписи під світлинами:

**« В и с т а в и
р о б л я т ь с я з н е
в е л и к и м и в и т
р а т а м и т а в с е ж
е ф е к т н о . С ц е н а з
о п е р и « К о р н е
в і л ь с ь к і д з в о н и » .**

«Чудовим обрамуванням, що освіжує вигляд молоді актриси, є приналежність до народних строїв віночка з квітів. Самобутня енергія та життєрадісність струмує до нас від цього вигляду».

«У глядачевій залі можна бачити також багато німців, котрі насолоджуються мистецтвом, цілком самостійно створеним силами місцевого населення».

«Сцена з опери «Тарас Бульба», в якій відбилася сумна, мрійницька сторінка українського буття, що промовляє до нас із старих народних пісень».

«Прихильність до танцю, така типова для українського народу, поєднана з вишколом класичного російського балету, демонструє безумовну своєрідність танцюристів».

І ніби не було війни, окупації, голоду, жахів, смерті... Мистецтво!

18 лютого 1943 р. «Нове українське слово» подало: «Оголошення. У п'ятницю, 19 лютого 1943 р., по усуненні технічних труднощів, Київська опера відкриває сезон 9 симфонією Людвіга ван-Бетховена німецькою мовою». У фіналі лунав хор на текст «Оди до радості» Фрідріха Шіллера...

Незважаючи на репресії окупаційної влади, на арешти й тортури проти свідомого українства, національні почуття продовжували зігрівати серця.

«Оголошення.

У середу, 11 березня 1942 року, робота в Міській управі та в підлеглих їй установах почнеться о 7-й годині ранку і продовжуватиметься до 1-ої години, без перерви на обід.

О 14-й годині в приміщенні Оперового театру відбудеться урочистий концерт, присвячений пам'яті великого поета України Тараса Григоровича Шевченка.

Вхід за запрошеннями».

(«Нове українське слово». — 1942. — 10 березня — С. 4.)

«В неділю, 15 березня, у 81 річницю смерті великого пророка України Тараса Шевченка, в усіх православних святинях Києва після літургії будуть відправлені панахиди.

Преосвященний Пантелеймон, єпископ львівський і керівник Київської єпархії, відправить заупокойну літургію і панахиду в домовій трапезній церкві Свято-Михайлівського монастиря.»

(«Нове українське слово». — 1942. — 13 березня. — С. 4.)

«Київська опера. 22 березня о 1 год. дня відбудеться вистава-концерт, присвячена сторіччю з дня народження славетного українського композитора, основоположника української музики Миколи Лисенка.

Вхід за запрошеннями».

(«Нове українське слово». — 1942. — 21 березня. — С. 4.)

Звіт ч.185 шефа поліції безпеки і служби безпеки з 25 березня 1942 року: «В Києві схоплено нову, нелегальну летючку мельниковської групи ОУН, яку в 300 примірниках мали розповсюдити. Ця летючка мала напис: «Хай живе самостійна українська держава! Хай живе ОУН! Хай живе сотник Андрій Мельник!» Зміст летючки був присвячений річниці смерті Шевченка».

(Літопис Української повстанської армії, том 21. УПА в світлі німецьких документів. Книга третя. — Торонто; Видавництво Літопис УПА, 1991. — С. 190.)

Київські кінотеатри у 1942 р.:

«Глорія», Костянтинівська, 26 («Жовтень»); «Люкс», Львівська, 95 («Комунар»); «Оріон», М. Володимирська, 79 («Ударник»); «Ехо», В. Васильківська, 61 («Ехо»); «Ліра», В. Житомирська, 40 (ім. Чапаєва); «Метрополь», Московська, 31 («Авангард»); ім. Шевченка, Саксаганського, 102 (ім. Шевченка); «Тітанія», Васильківська, 22, Деміївка.

Українські Великодні листівки.

1942 р.

Впадало в око розміщення поруч жовтих та блакитних кольорів: небо й хмари, крашанки...

ТАБЕЛЬ КАЛЕНДАР

Д Н І	СІЧЕНЬ	ЛЮТИЙ	БЕРЕЗЕНЬ	КВІТЕНЬ
Неділя	3 10 17 24 31	7 14 21 28	7 14 21 28	4 11 18 25
Понеділок	4 11 18 25	1 8 15 22	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Вівторок	5 12 19 26	2 9 16 23	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Середа	6 13 20 27	3 10 17 24	3 10 17 24 31	7 14 21 28
Четвер	7 14 21 28	4 11 18 25	4 11 18 25	1 8 15 22 29
П'ятниця	1 8 15 22 29	5 12 19 26	5 12 19 26	2 9 16 23 30
Субота	2 9 16 23 30	6 13 20 27	6 13 20 27	3 10 17 24
	ТРАВЕНЬ	ЧЕРВЕНЬ	ЛИПЕНЬ	СЕРПЕНЬ
Неділя	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29
Понеділок	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30
Вівторок	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24 31
Середа	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25
Четвер	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26
П'ятниця	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Субота	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28
	ВЕРЕСЕНЬ	ЖОВТЕНЬ	ЛИСТОПАД	ГРУДЕНЬ
Неділя	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26
Понеділок	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27
Вівторок	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28
Середа	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29
Четвер	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30
П'ятниця	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31
Субота	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25

Січень. 1. Новий рік. 7—8. Різдво Христове.
19. Володарина.
Лютий. 15. Стрітеня.
Квітень. 7. Ваврошчина. 25—26. Великдень.
Травень. 1. 1-ше Травня.

Червень. 3. Вознесіння Господнє. 13. День св.
Троїці. 14. Духів день.
Серпень. 19. Преображення Господнє (Спас).
28. Успіння Пресвятої Богородиці.

Вересень. 21. Різдво Пресвятої Богородиці.
27. Воздвиження чесного Хреста Господня.
Жовтень. 14. Покрова Пресвятої Богородиці.
Грудень. 4. Введення в храм Пресвятої Богородиці.

1943

Табель-календар на 1943 р. Крім церковних свят, є 1 травня — нацисти цей день теж святкували. У червоно-чорних візерунках — Андріївська церква та пам'ятник Володимирі.

Другу художню виставку відкрито

3 червня в приміщенні колишнього Історичного музею відкрилася друга художня виставка.

В ній беруть участь 216 художників та скульпторів. Серед них такі відомі майстри пензля, як проф. Світлицький, проф. Василь Кричевський, Іжакевич, Киянченко, скульптори Кавалерідзе, Жук, Діндо та ін.

Серед учасників виставки є чимало й молодих живописців, графіків і скульпторів, що мають не абиякі художні здібності. І хоч більшість із них не мають закінченої художньої освіти, проте їх твори можна без застереження визнати цілком зрілими і серйозними.

Щоб стимулювати це молоде покоління українських мистців, журі виставки ухвалило преміювати за роботи по живопису Володимира Сидорчука, Василя Шевченка, Олену Лісовську, Катерину Кричевську та Юрка Повстенка; за роботи з графіки — Георгія Малакова та Ігоря Фоміна, скульпторів Олександра Березовського і Анатолія Оверчука.

На виставці експоновано 958 робіт. З них картин 801, скульптур 47, вишивок 61, керамічних і порцелянових виробів 9, художніх іграшок 18 та рекламних робіт 21 (плакати, цигаркові коробки).

На виставці переважають картини, що відображають прекрасний український пейзаж, але не останнє місце серед ек-

спонатів займають портрети і натюр-морти.

Не даючи детальної характеристики експонованих на виставці творів, усе ж таки варто відзначити такі досконалі полотна, як «Під Києвом» Киянченка «Брід» Беклемішевої, «Кобзар» Іжакевича, «Мені тринадцятий минало» Носки та ін. Оригінально виконані роботи експонує харківський художник Жеваго. Привертають також увагу майстерно виконані портрети проф. Леонтовича, проф. Де-Метца та проф. Королькова, що їх виконав художник Жалко-Титаренко.

Хоч порівнюючи з живописом скульптура на виставці представлена меншою кількістю творів, проте серед експонованих робіт є чимало таких, що показують високу майстерність їх виконавців.

Скульптор Кавалерідзе виставив свого відомого «Дон Кіхота», Діндо — «Голову дівчинки», Сергій Жук — погруддя Заньковецької та Кропивницького тощо.

Оглядаючи експонати другої художньої виставки, можна без перебільшення сказати, що вона є творчим досягненням київських художників і скульпторів, є відтак і досягненням українського мистецтва в цілому.

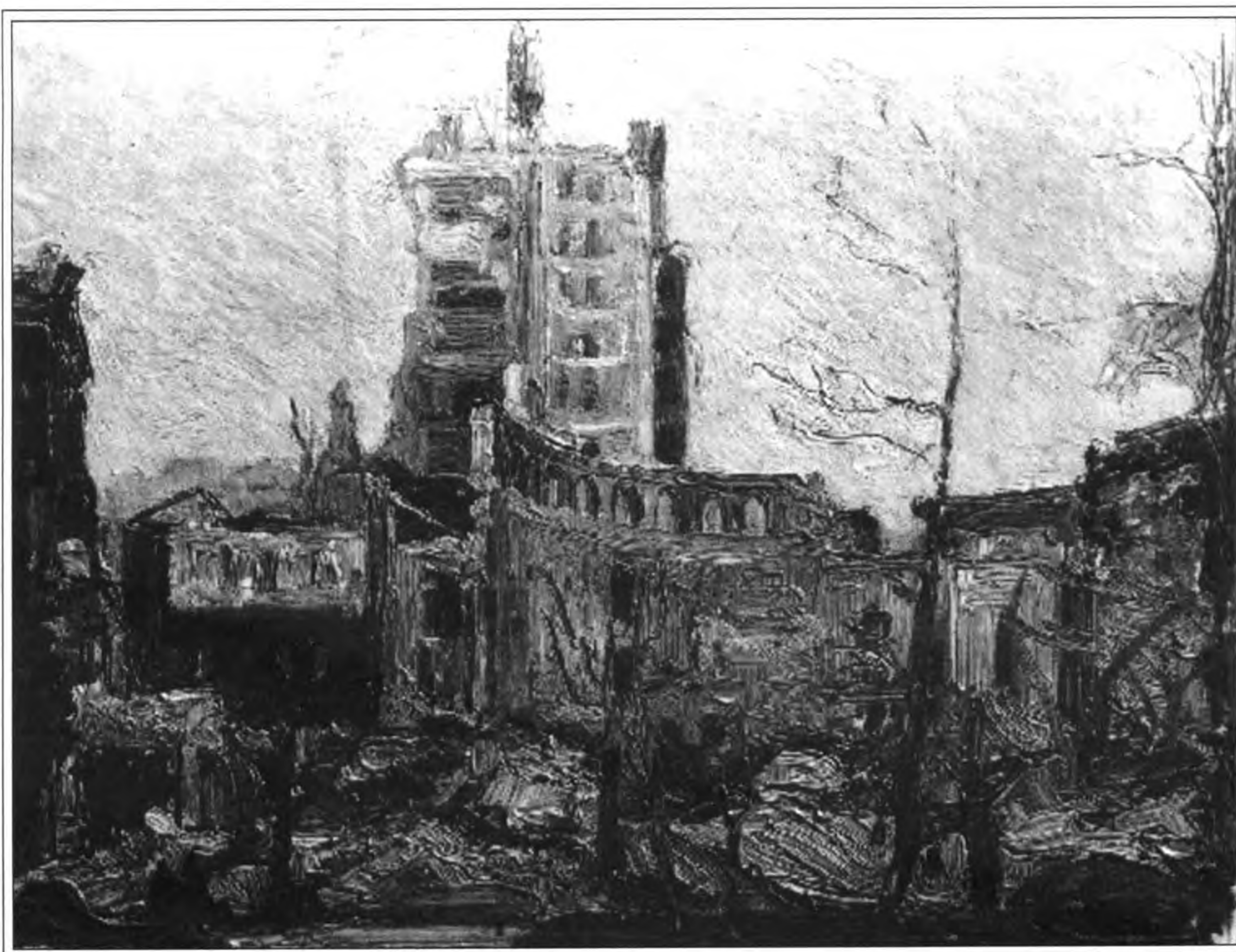
Друга художня виставка заслуговує на те, щоб її оглянули якнайширше кола киян.

Василь ДНІСТРЯК.

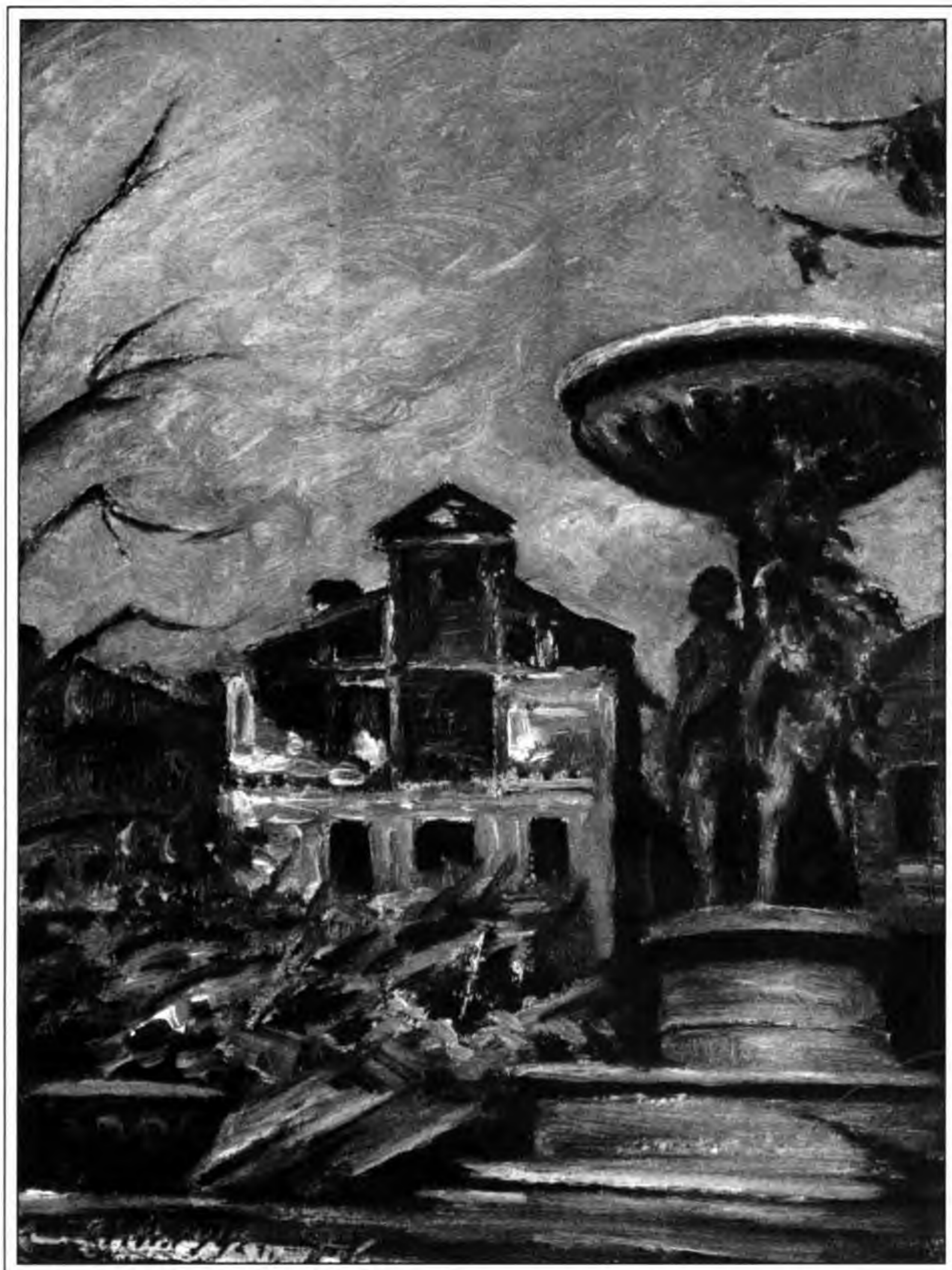
В. В. Кричевський. Руїни Хрещатика.

Картон, олія, 1942 р. Публікується вперше.

В. В. Кричевський. Руїни цирку та будинку Гінзбурга.

Картон, олія, 1942 р. Публікується вперше.

**Б. Бельський.
На Думський площі.**

Картон, олія, 21. 6.1942 р.

Публікується вперше.

Фонтан на площі за будинком думи. На другому плані — торець спаленого будинку на розі Софіївської та М. Житомирської вулиць. Привертає увагу дата: переддень річниці початку війни.

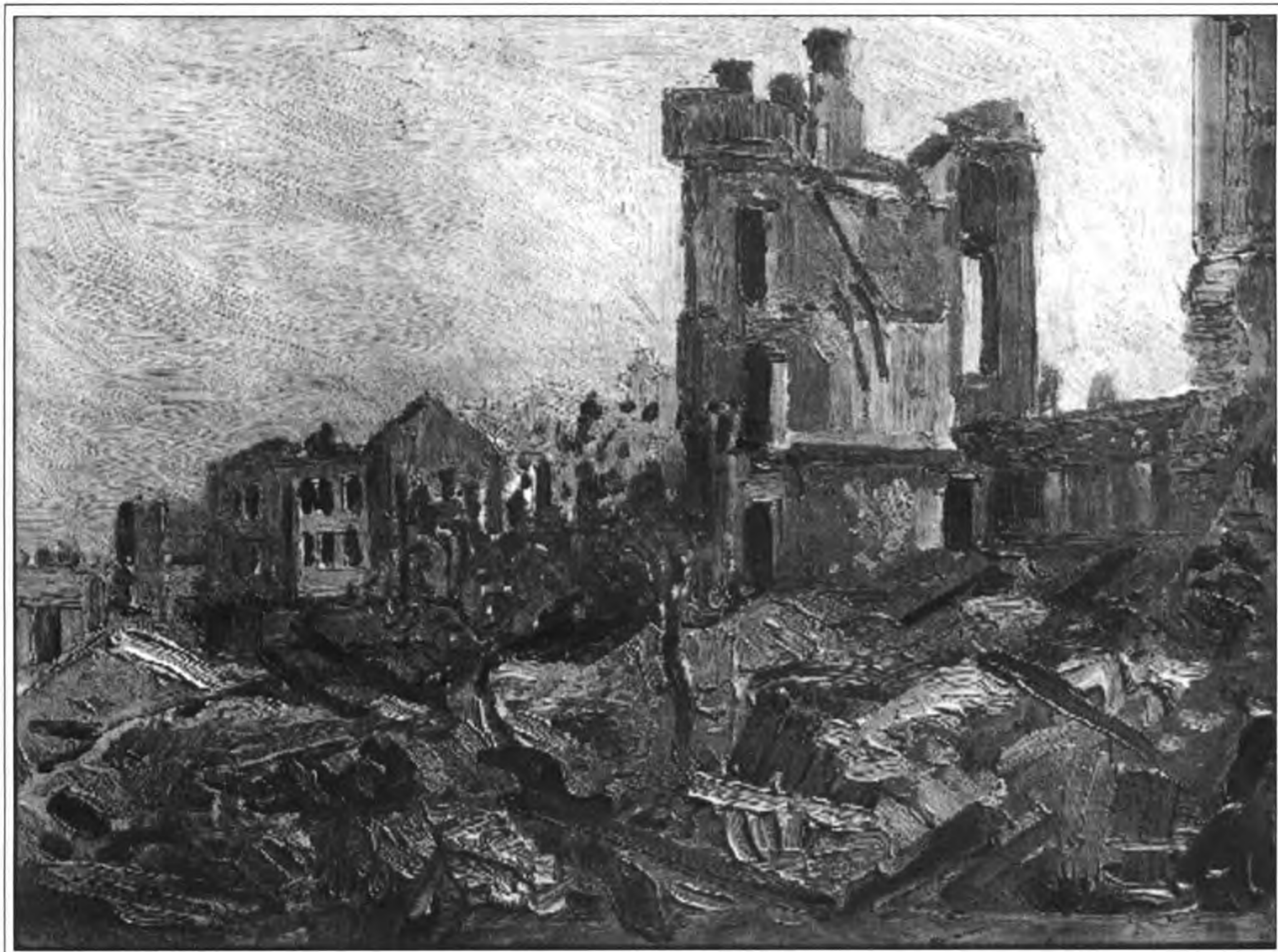

Г. Малаков. Дзвіниця на Дальніх печерах та церква-вежа Онуфрія в лаврі.

Папір, олівець, 22.6.1943 р.

Публікується вперше.

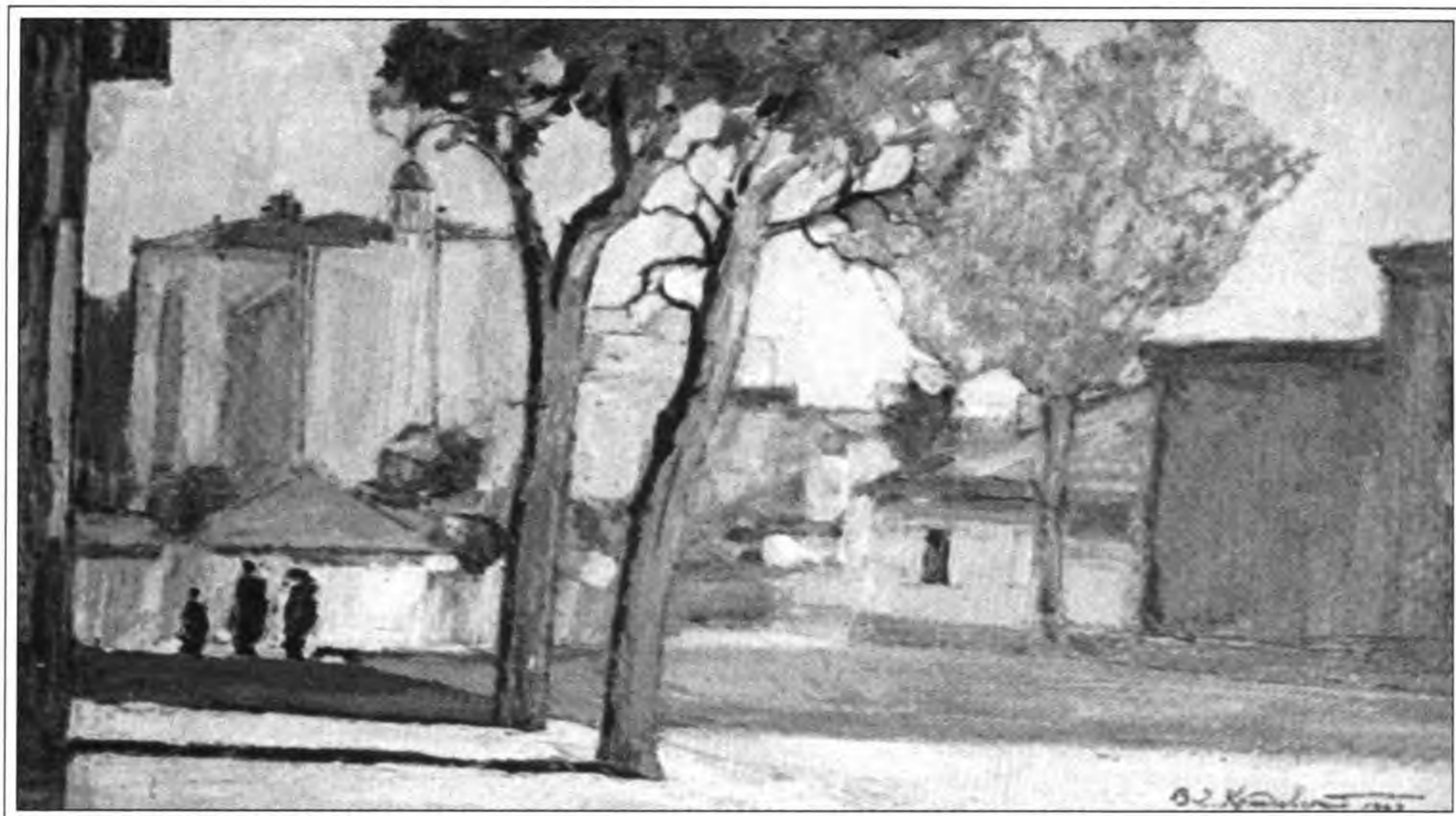
І тут так само свідомо стоїть дата: два роки від початку війни.

В. В. Кричевський. На руїнах.

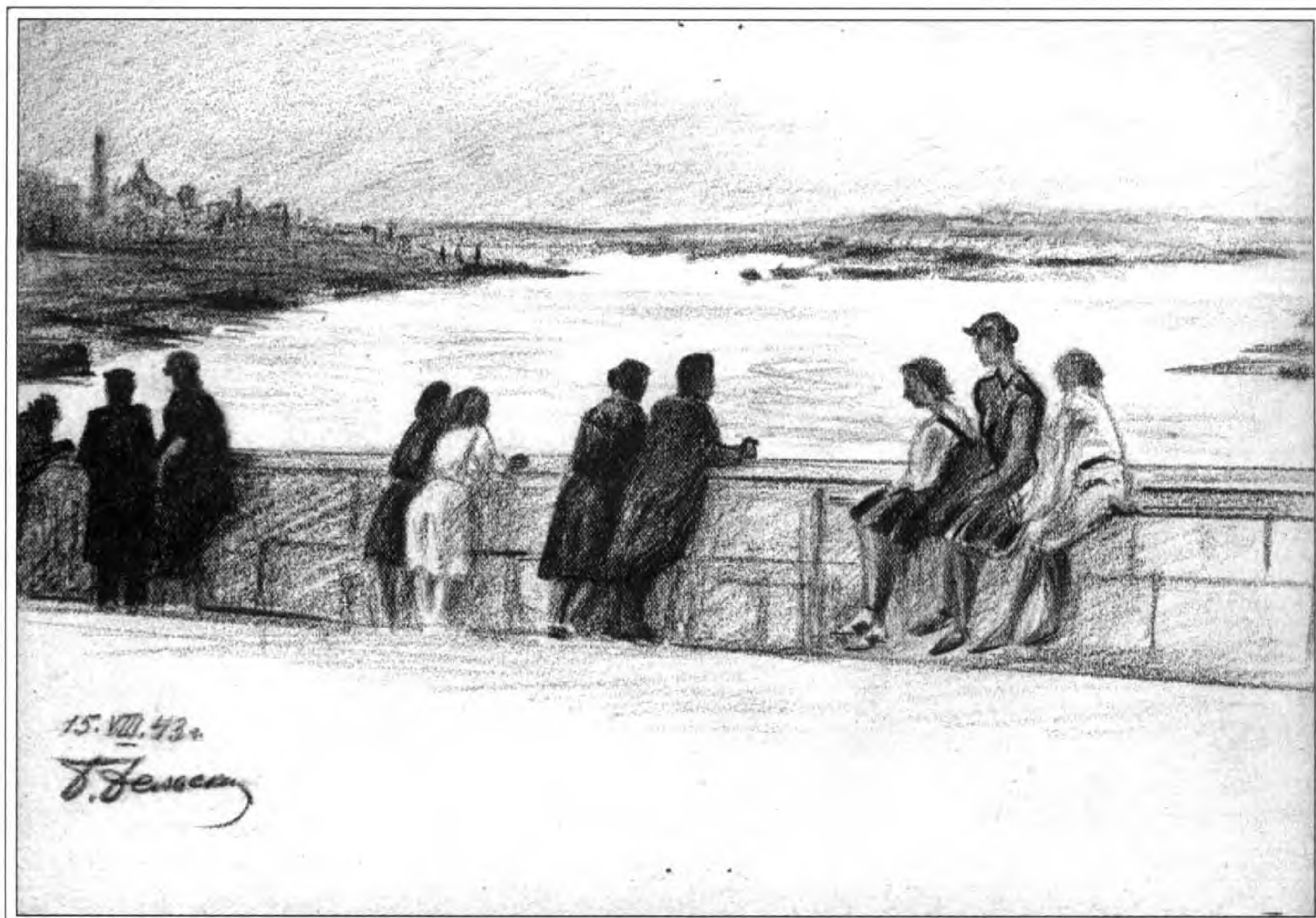
Картон, олія, 1942 р. Публікується вперше.

В. Г. Кричевський. Ірининська вулиця.

Картон, олія, 1942 р.

Б. Бельський. На набережній Дніпра.

Папір, кольоровий олівець. 15.8.1943 р.

Публікується вперше.

КИЇВ

1941-1943

ОСТАРБАЙТЕРИ

Проблема безробіття гостро постала у перші ж дні окупації, щойно з'явилися накази про негайну явку на роботу. Але ж робочих місць було мало, зруйновані чи евакуйовані заводи й фабрики стояли. Бракувало й кваліфікованих робітників — мобілізованих та евакуйованих.

8 жовтня 1941 р. «Українське слово» вмістило об'яву Біржі праці, датовану 6 жовтня:

«Всі робітники мають щодня о 7 год. з'являтися до біржі праці (Покровська, школа № 20). Там щодня можна дістати роботу за зарплату. Кожний працездатний повинен туди з'явитися.

Голова міської управи О. Оглоблін».

Через два тижні, 23 жовтня та сама газета подала бадьорий репортаж:

«Реєстрація безробітних.

В Києві на вулиці Смірнова у великому триповерховому будинку розмістилась біржа праці. Щодня тут дуже людно. Одні приходять сюди реєструватись як безробітні, другі, вже зареєстровані, відмітити явку у спеціальних картках.

Біржа праці створена недавно, але зробила вже багато, щоб задовольнити працею чимало мешканців столиці. За приблизними підрахунками на біржі праці вже зареєструвалось коло 55 тисяч безробітних, 60-65% з них — жінки. За останні дні через біржу праці дістали роботу більше 6 тисяч чоловік, їх посилають переважно на

відновлення київських фабрик і заводів та на військові роботи.

Приміщення, де розмістилась біржа праці, має до 60 кімнат. Тут працює 114 реєстраторів, які щодня задовольняють прохання 5-6 тис. чоловік безробітних.

Біржа праці в Києві працює чітко, злагоджено. Вона забезпечує населення Києва роботою за фахом чи то на виробництві, чи в установі».

Біржа праці на вул. Смірнова (Вознесенському узвозі), 20.

На фасаді колишнього Художнього інституту, колишньої Духовної семінарії, звисає червоне знамено з чорною свастикою в білому колі.

Реєстрація безробітних на біржі праці.

Кінець 1941 р.

Але наступного ж дня та сама газета подала «Об'яву про обов'язкову явку безробітних» у категоричнішій формі:

«Безробітні зобов'язані з'являться один раз на тиждень на біржу праці (будинок художнього інституту, Вознесенський узвіз, 20)».

Далі називалися дні й години прийому за абеткою прізвищ, а в кінці зазначалось: *«Явка обов'язкова. Хто ще не реєструвався, мусить негайно зареєструватись. Хто не вийде на запропоновану роботу, буде покараний».*

26 жовтня 1941 р. газета подала, за підписом вже «Інспектора воєнного управління» таке:

«Біржа праці м. Києва сповіщає: поки що неможливо надати всім безробітним роботу за їх попереднім фахом.

Тому безробітні зобов'язані виконувати і роботу не за фахом.

Як тільки зміняться обставини, кожен працівник буде виконувати ту роботу, де він, застосовуючи свої спеціальні знання, зможе дати найвищу продуктивність праці.

Хто ухилятиметься від запропонованої роботи, той викличе організаційні наслідки.

Залишення робочого місця без відповідного дозволу також переслідується законом».

Наступним етапом вирішення проблеми працевлаштування стала «добровільна» відправка молоді та всіх працездатних до Німеччини.

Офіційне повідомлення

За законами воєнного часу кожний підлягає трудовій повинності. Треба ставати до роботи, запропонованої владою (біржею праці). Робітники, які не з'являються на зазначене місце або без згоди роботодавця чи біржі праці залишають робоче місце, підлягають карі. Вони будуть послані до таборів примусової праці, якщо до них не будуть застосовані тяжчі карі.

*Генералькомісар Києва
І.Ф. підп. Квітцрау
СА Бригадефюрер*

(«Нове українське слово». — 1942. — 10 січня.)

«Українські чоловіки й жінки!»

БОЛЬШЕВИЦЬКІ КОМІСАРИ зруйнували ваші фабрики й робочі місця і таким чином позбавили вас платні й хліба.

НІМЕЧЧИНА дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи.

28 січня 1942 р. перший транспортний поїзд вирушає до Німеччини.

Під час переїзду ви будете добре забезпечені й знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю; ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці.

Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині.

Робітники й робітниці всіх професій — переважно металісти — віком від 17 до 50 р., які добровільно бажають поїхати до Німеччини, мають зголоситися на БІРЖІ ПРАЦІ В КИЄВІ, ЩОДНЯ ВІД 8 ДО 15 ГОДИНИ.

Ми чекаємо, що українці негайно зголосяться для одержання праці в Німеччині.

*Генералькомісар Квітцрау
СА Бригадефюрер.»*

(«Нове українське слово». — 1942. — 11 січня.)

«Всі чоловіки й жінки міста Києва, які до сьогоднішнього дня згодилися, щоб працювати в Німеччині, повинні з'явитися від 16 до 19 січня 1942 р. о 9 годині ранку на біржу праці м. Києва для лікарського огляду.

Вже в четвер, 22 січня 1942 р., особи, які пройшли лікарський огляд, від'їжджають до Німеччини.

** * **

Біржа праці просить і далі зголошуватись для від'їзду до Німеччини. Жінки можуть від'їжджати негайно.

Чоловіки, які зголошуватимуться з сьогоднішнього дня, повинні будуть засвідчити перед біржею праці, що вони шість тижнів — починаючи з 15 січня 1942 р. — працювали на будівництві мостів на Дніпрі.

Доказом служить посвідчення, видане або організацією Тодта, або державною залізницею.

** * **

Якщо ви, чоловіки Києва, доведете на будівництві київських мостів, що можете й хочете працювати, тоді й ви, як і особи, що виїжджають з першою партією, можете їхати до Німеччини. Тоді зголошуйтесь до біржі праці.

Робітники на будівництві мостів будуть забезпечені опалюваними приміщеннями й постачанням.

*Генералькомісар Києва
І. Ф. Квітцрау»*

(«Нове українське слово». — 1942. — 15 січня.)

24 квітня 1942 р. «Нове українське слово» подало такий допис:

«Новий дитячий будинок.

Затіяна більшовиками війна принесла багато страждань народові. Але ще відчутніша вона для наших маленьких співгромадян — дітей, яких війна позбавила батьків, а часто й матерів. Притулком для сиріт і безпритульних дітей багато уваги віддає Київська міська управа. В Києві та на його околицях є кілька дитячих будинків, в яких виховуються і привчаються до праці сотні дітей.

Щоб запобігти безпритульності і більше допомогти дітям-сиротам, ухвалено організувати ще один будинок, № 6, на 100 дітей дошкільного віку. Він розташований у приміщенні колишнього дитячого садка на Мстиславській, 25. На утримання будинку асигновано 22.900 крб.

В.»

Якраз у тому закладі у 1942 р. перебував упорядник цього фотоальбому, тоді — п'ятирічний. Сніданок і вечеря: блюдечко малясної води з шматочком сипучого ерзац-хліба; обід — тарілочка каламутної юшки з кількома зернятками пшона і хліб. Як щастя, колись — по картоплинці «в мундирах». За тих умов це було порятунком.

**Відправка киян «товарняком» до Німеччини з Київського вокзалу.
1942 р.**

**Німецькі солдати пильнують відправку киян до Німеччини.
1942 р.**

Бюро набору до Німеччини спершу містилося на Великій Підвальній (Ярославів вал), 25-а, у приміщенні школи, а від 4 квітня 1942 р. на Львівській, 24.

Як сумно жартували тоді в Києві, звідси було видно Німеччину...

Наступний, третій транспорт пішов до рейху 10 березня, потім — четвертий — 13 березня. І так далі. Вже через місяць, 13 квітня, пішов 11-й поїзд, потім: 15, 20, 25, 26, 30 квітня...

Селяни й селянки Київщини прямують вулицею Некрасовською на вул. Львівську, 24 — збірний пункт по відправці до Німеччини. 1942 р.

А це — пропагандистські світлини з німецького часопису 1942 р., що мали показати зразки праці й побуту остарбайтерів у Німеччині.

Добірка названа: «Українки працюють у Рейху».

Подаємо підтекстівки:

«Ця юна українка переконалася у перевагах роботи на верстаті і з задоволенням виконує вказівки майстра».

«Ця українка вільно володіє німецькою мовою, пройшовши два семестри по вивченню медицини і працюючи помічницею медсестри у лікарні».

«Багато робітниць, наприклад, як ось ця, носять характерні для них хустки. Повсюдно, де тільки можна, невеличка часточка їхньої Батьківщини з ними».

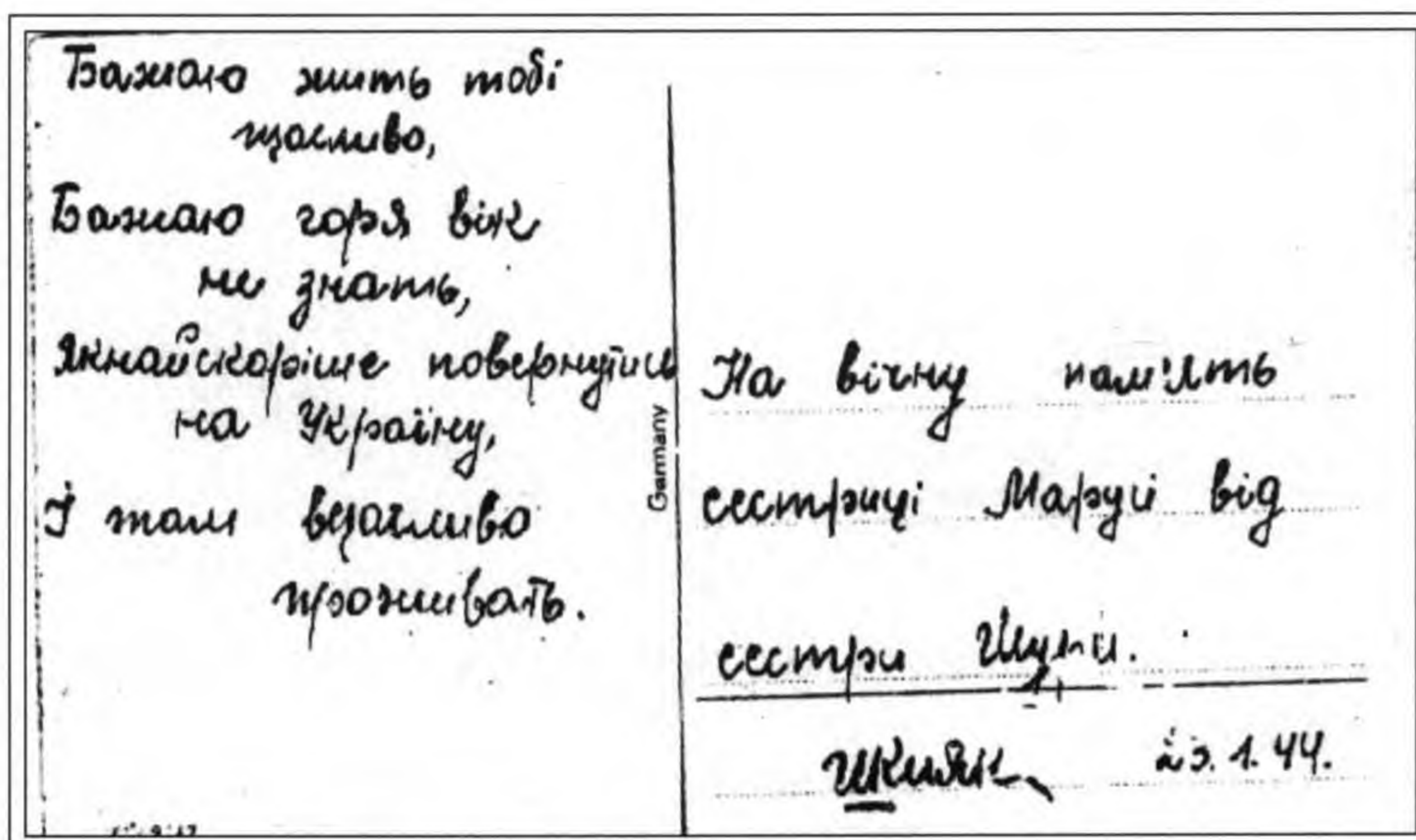
«Українки мають у розпорядженні не тільки сучасні душові та вмивальні. Про них піклуються виробничі лікарі та медсестри. На фото — робітниця в «світловій ванні».

«У сучасних бараках — молоді жінки та дівчата мають все необхідне для проживання. У цьому німецькому трудовому таборі є кімнати та їдальні. Над ліжками у кімнатах висять фотографії близьких».

Так виглядала пропаганда. Але мало хто з тих, кому довелося бути «остарбайтером», зміг поділитися подібними спогадами...

З Києва й Київщини до третього Рейху було вивезено на роботу понад сто п'ятдесят тисяч, переважно молоді.

Листівка до Рейху — з України.
Публікується вперше.

З окупаційного фольклору:
— на теми «остарбайтерів»:

На столі стоїть тарілка,
На тарільці — деруни.
Усю молодіж забрали,
Осталися серуни.

— на теми «контактів» з окупантами, суржиком — україно-німецьким:

Іхь тебе чекала,
Варум ти не прийшов?
Я не такая фрау,
Щоб ждати драй часов!
Нах хауз я тікала,
Бо з неба вассер йшов.

BESCHÄFTIGT:
П Р А Ц Ю Є:

25/8-43 bis bei J. C. G. V. K. K.
3 до Банкшт.
назва установи, підпр., організ.

1943 Kiew, den 8.6.43
Kite Ber. Gr. 25

ARBEITSKARTE
РОБОЧА КАРТКА
№ 34698

Für den/die Linez Anna
Прізвище, ім'я та по батькові
Linez Anna

geb. am 18.9.1914
Число, місяць та рік народження

Erlerner Beruf Buchwalder
Фак

Jetzige Tätigkeit Büchse
Теперішня посада

Zahl der Angehörigen ein
Кількість утриманих

Wohnung Shitcomiskaja 31/A
Адреса

Der Stadtkommission
— Аудиторат
Штаткомісія
— Біржа праці

№ 2451-33.000

Vom Betrieb (Einheit) ist jede abgelaufene Woche Beschäftigung nachträglich durch Kожний минулий тиждень роботи повинен бути посвідчений прикладанням печатки підприємства (установи, цеху).

Stempelaufdruck zu beschleunigen

Woche (тижні)				Woche (тижні)			
31.VI-43	12.VII-43	24.VIII-43	5.IX-43	17.X-43	29.XI-43	11.XII-43	23.I-44
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew
TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew	TBB Kiew

«Арбайтскарте» — робоча картка киянки Ганни Лінець.

Публікується вперше.

Відсутність штампа про працю на момент перевірки була беззастережною підставою для негайного затримання і неминучої відправки до Німеччини.

Останній штамп проставлено по 19 вересня 1943 р. включно, за іронією долі — рівно через два роки після початку окупації.

КИЇВ

1941-1943

**ОСТАННІ ДНІ
ОКУПАЦІЇ**

У ніч з понеділка 10 на вівторок 11 травня 1943 р., під час чергового авіанальоту радянських бомбардувальників, одна з бомб випадково влучила у житловий будинок на розі вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної, 11/19.

За дивним збігом, через 25 років горе прийшло на те саме перехрестя: 7 лютого 1918 р. більшовицький бронепотяг розстріляв і запалив наріжний житловий прибутковий будинок професора М. С. Грушевського по вул. Паньківській, 9. І в 1943-му знов-таки більшовицька бомба впала поруч... Але то — навмисно, а це — випадково!

Загинуло 18 киян.

Жалобна процесія (загиблих везли на возах), супроводжувана українськими поліцаями, йшла повз університет, по Володимирській, через Софійську площу, по В. Житомирській, Львівській, В. Дорогожицькій — на Лук'янівське кладовище. Це було вже в суботу, 15 травня 1943 р.

І через сорок років було виявлено дві унікальні світлини, зроблені з балкона будинку по вул. В. Житомирській, 33.

На братській могилі, в кінці головної алеї, праворуч встановили хрест на високому цоколі із лабрадориту. На цоколі був напис:

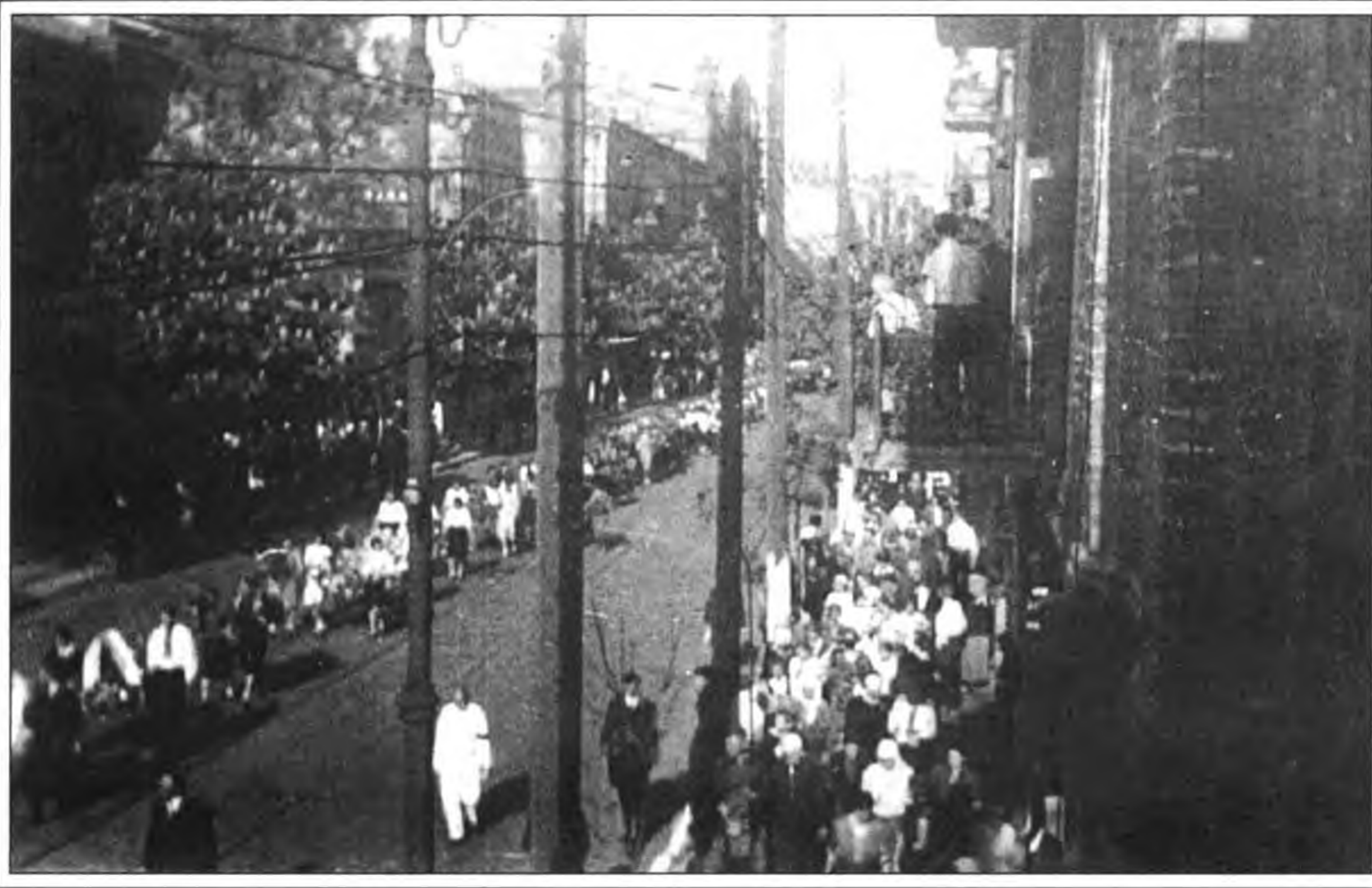
*«Безвинним жертвам
повітряного бомбардування
м. Києва в ніч на 11 травня 1943 р.
Управа міста».*

(текст за: ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 625-657.)

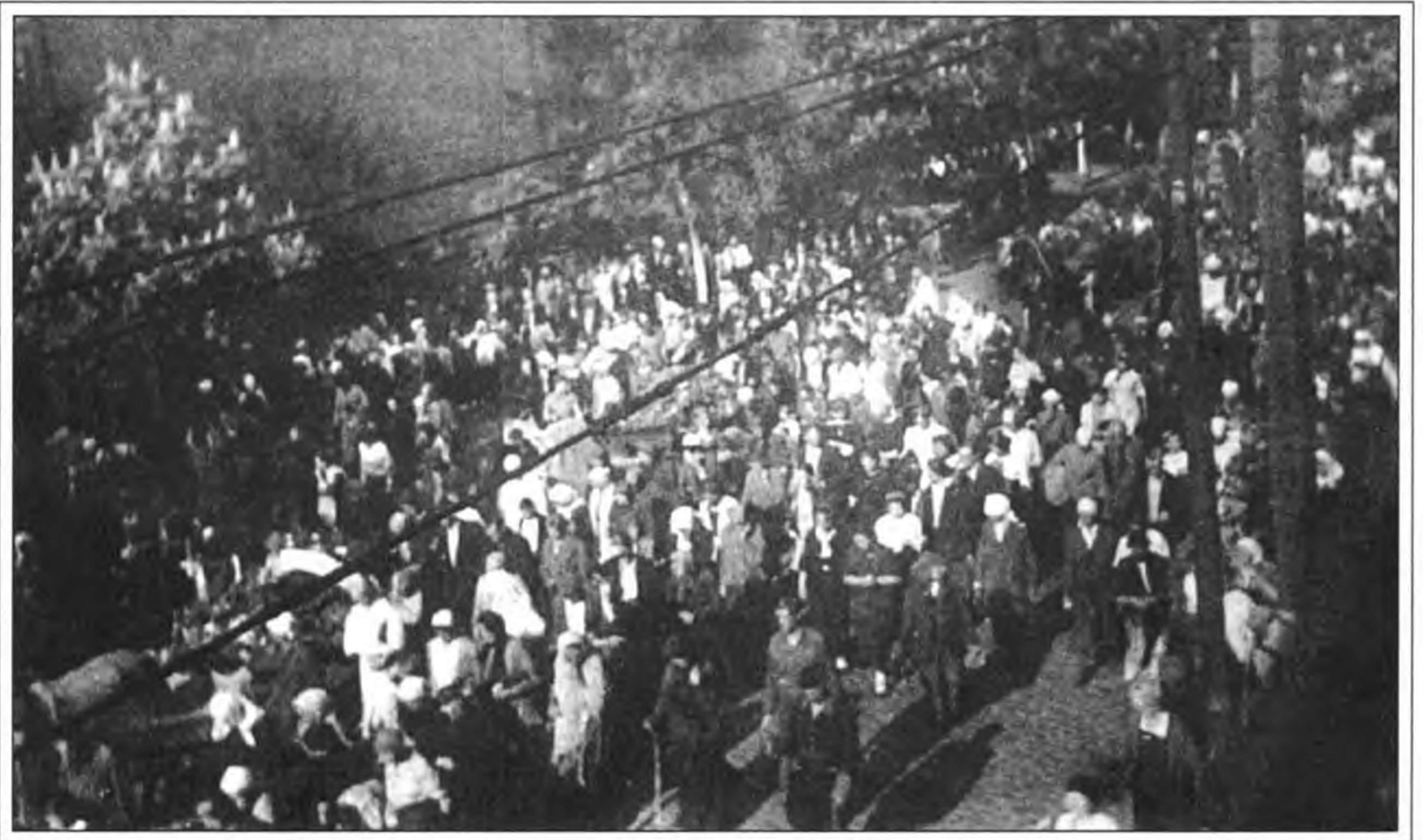
З часом ця сумна й трагічна подія, що мала широкий розголос у Києві, умисно й підступно використовувалася більшовицькою пропагандою як нібито німецька провокація. Потім при розбудові промзони по Дегтерьовській вулиці ця частина кладовища була знищена, а із здобуттям Україною незалежності встановлено умовний пам'ятник на згадку про безвинні жертви.

«Похорон жертв большевицького бомбардування в травні 1943 р.»
(Фото з книги Л. Форостівського.)

Жалобна процесія на вул. В. Житомирській.
15 травня 1943 р. Публікується вперше.

«Руїни житлових будівель на Лук'янівці — знищених большевицькими бомбами у травні 1943 р.»

(Фото з книги Л. Форостівського.)

Після поразки на Курській дузі влітку 1943 р. Гітлер оголосив, що Дніпро стає «Східним валом», далі якого німецька армія не відійде ніколи. Радянські війська, що наступали на Київ, не здолали Дніпро південніше Києва і змушені були полишити спроби утримати Букринський плацдарм, а зосередити сили на північ од Києва — на Лютізькому плацдармі, про що німецьке командування не здогадувалося певний час. А потім вже було пізно.

25 вересня 1943 р. визволили Бровари.

26 вересня «Нове українське слово» вийшло востаннє, вмістивши звернення генерал-майора і бойового коменданта Вірова:

«До населення міста Києва.

Західний берег Дніпра і м. Київ всіма засобами буде захищатися німецькими військами. Райони м. Києва, що знаходяться поблизу Дніпра, стануть бойовою зоною.

Німецькі війська в ці дні розміщуються там на свої позиції. Щоб запобігти непотрібні жертви серед населення і щоб гарантувати бойові дії без перешкод, бойова зона в місті має бути звільнена...

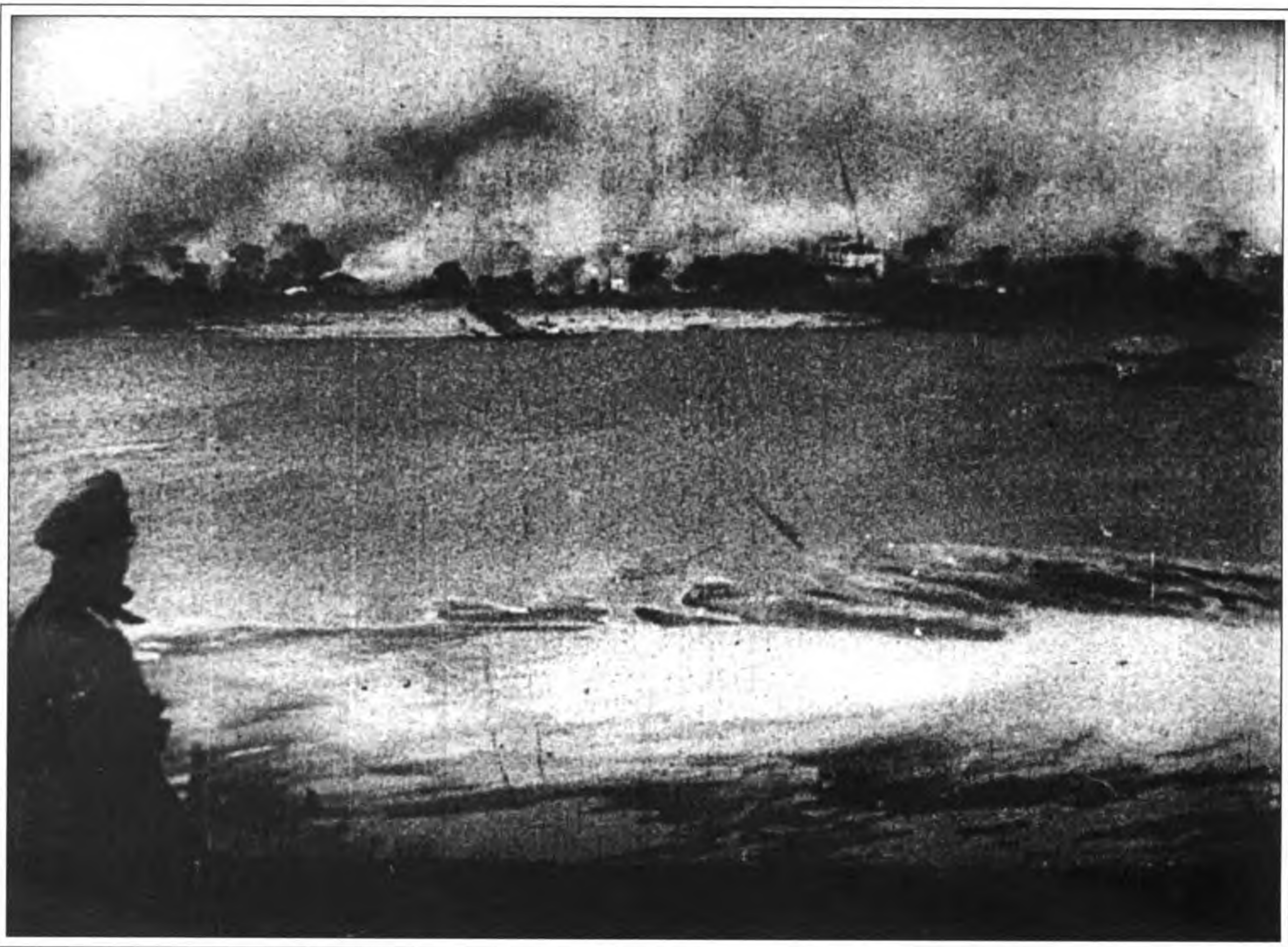
Я сподіваюся, що населення з власних інтересів виконає це розпорядження без опору.

Всіх, хто після зазначеного часу без особливої перепустки будуть знаходитися в забороненій зоні, чекає сувора кара...»

Крайній строк — 21 година того ж дня.

Кияни рушили за межі вулиць Дмитрівської, Саксаганського — приблизно за три кілометри від Дніпра.

29 вересня 1943 р. німецькі підрозділи почали палити Передмостову слобідку та Труханів острів, знищуючи всю деревину як засоби для форсування Дніпра.

Горить Передмостова слобідка, підпалена німцями.

26 вересня 1943 р.

Нині — Гідропарк.

КИЇВ

1941-1943

**ВИЗВОЛЕННЯ
КИЄВА**

Від 26 вересня по 30 вересня 1943 р. Війська Воронезького фронту (20 жовтня його було перейменовано на 1-й Український) під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна захопили дев'ять плацдармів на правому березі Дніпра, вище й нижче Києва. Про те, щоб узяти Київ з ходу, «в лоб», ясна річ, не могло бути й мови. Найважливішим вважався Букринський плацдарм, південний, але він же виявився й помилковим. Згаявши час та втративши велику кількість війська й техніки, командування фронтом несподівано для німців перемістило основні сили з-під Букринського плацдарму лівим берегом на північ — на Лютізький плацдарм, звідки, розвиваючи успіх, почало 3 листопада 1943 р. так звану Київську наступальну операцію. Відчувши загрозу оточення, німці поспіхом відвели війська з Києва, виставивши незначні ар'єргардні заслони та вдавшись до тактики «випаленої землі»: Київ знову горів.

Вже 5 листопада 1943 р. у другій половині дня частини радянської армії вийшли на околиці Києва, перетнули шляхи відступу німців на Житомирському та Васильківському напрямках. Долаючи слабкий опір заслонів, танки просувалися до центру Києва.

Згідно з військовою традицією, політичне керівництво армії поставило завдання підняти червоні прапори над визволеним Києвом, але не над історичною цитаделлю — бо то є Києво-Печерська Успенська Лавра, — а над партійними об'єктами: будинками ЦК КП(б)У та обкому-міськкому, колишньої думи. Зробити це виявилось не просто, бо перший об'єкт було пограбовано й потрощено німцями, а другий спалено своїми ж підпільниками.

Група бійців 4-ї окремої моторозвідувальної роти (мали американські легкі джипи «вілліс») штабу 1-го Українського фронту дістала завдання «ознаменувати» Київ на будинку ЦК, але самого прапора їм не дали, порадивши здобути такий у киян. До того, ніхто з групи в Києві ніколи не був. Отож, довелось скористатись послугами мешканців хутора Дегтярі, що край Сирця. Ганна Кривенко дала замість прапора свою дівочу червону хустку, а провідником став хутірський хлопець Микола Дегтяренко. Держалину для прапора виламали з паркану колишньої спецдачі Любченка (нині парк «Нивки»). Ця група пройшла нічним містом до Михайлівського майдану і на початку першої години ночі 6 листопада 1943 р. встановила оцей імпровізований прапор над фронтоном будинку.

Таке саме завдання виконали тої ж ночі бійці 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, встановивши поруч і свій прапор.

Фото на згадку. Розвідники 1-го Українського фронту під командуванням капітана Івана Андрєєва перші піднесли червоне знамено визволення над будинком ЦК.

6 листопада 1943 р. Фото В. Юдіна.

Микола Дегтяренко, хлопчина з київських околиць, який непомітно вивів радянських розвідників до будинку ЦК КП(б)У.

6 листопада 1943 р. Фото В. Юдіна.

29 вересня було визволено Дарницю.

Фото Я. Рюмкіна.

Радянська піхота біля зруйнованого палацу культури заводу «Хімволокно».

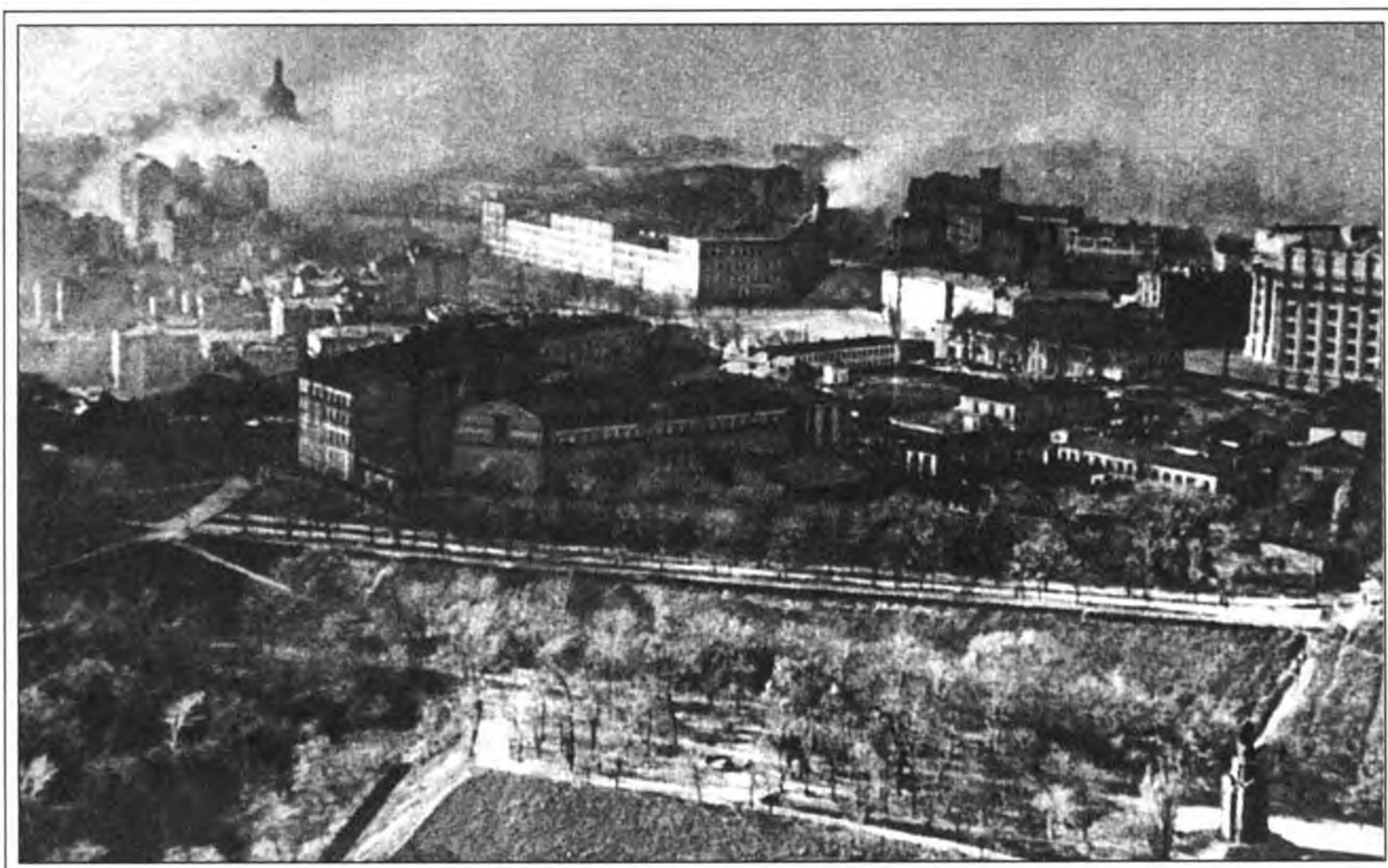
Хмари диму здіймаються над центром Києва, підпаленим німецькими військами при відступі.

7 листопада 1943 р.

Фото А. Архіпова з борту літака «По-2».

У лівому куті — будівля раднаркому, над нею — остов спаленого в 1941 р. будинку Гінзбурга на Інститутській, 16—18. Палають кол. Інститут шляхетних дівчат (до війни — НКВС), Публічна бібліотека, Будинок оборони, будинки по вулиці Костьольній.

Праворуч — Царський сад, колонада на вході до стадіону «Динамо».

Палає центр Києва, підпалений німецькими військами при відступі.

7 листопада 1943 р.

Фото А. Архіпова з борту літака «По-2».

На передньому плані — Володимирська гірка з пам'ятником кн. Володимиру (праворуч), подвір'я кол. Михайлівського Золотоверхого монастиря, де в роки окупації був концтабір радянських військовополонених, а згодом там само утримувалися полонені німці.

Горять будинки на Володимирській, 19, В. Житомирській, 9, на Костьольній, на Львівській площі й далі.

І світить сонечко...

Софійська площа — в диму: горять, підпалені німцями при відступі з Києва, великі будинки довкола й на площі — по Володимирській, 19, 34, Георгіївському провулку, 2, В. Житомирській, 9, на Костьольній... Місто порожнє.

6 листопада 1943 р.

Могила гвардії старшини бронетанкових військ Ничипора Шолуденка, який загинув у ніч на 6 листопада 1943 р., виконуючи завдання командування — встановити червоний прапор на будинку обкому КП(б)У — кол. думи на Думському майдані (нині — майдан Незалежності).

Листопад 1943 р. Фото Г. Угриновича.

Ліворуч — будинок спаленої підпільниками думи, праворуч — Будинок учителя.

Прах Героя при реконструкції Хрещатика перепоховали попід схилом Царського саду на сучасному Європейському майдані, а 1957 р. — перенесли до Парку Слави на Печерську.

Вступ радянських військ у Київ.

6 листопада 1943 р.

76-мм дивізійна гармата на кінній тязі прямує сучасною Європейською площею на Печерськ. Праворуч — початок Хрещатика. Ліворуч — горить Будинок оборони ТСОАВІАХІМ. Над Хрещатиком стелиться дим також від кол. інституту шляхетних дівчат та з Костьольної вулиці, підпалених німцями при відступі з Києва.

Підрозділи червоноармійців проходять зруйнованим 1941 року Хрещатиком, повз рештки будинків №№ 27-29.

6 листопада 1943 р.

Фото В. Юдіна.

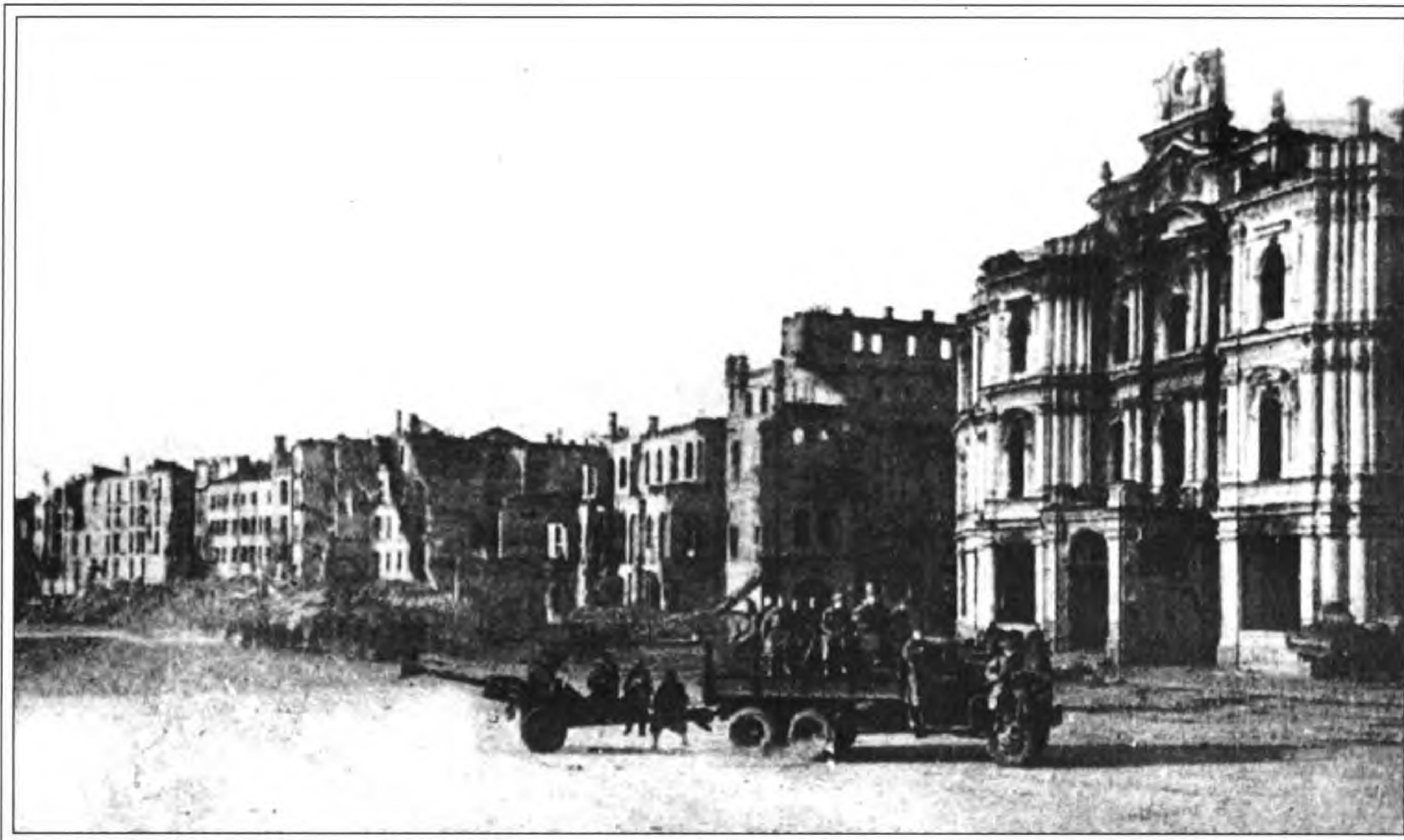
Підрозділи червоноармійців проходять Хрещатиком, повз вулицю Прорізну.

6 листопада 1943 р. Фото В. Юдіна.
Ніхто їх не зустрічав: місто було майже порожнє.
Край хідника — та сама телефонна шафа.

Член Військової ради 1-го Українського фронту М. С. Хрущов розмовляє з киянами, стоячи у відкритому авто на розі бульвару Т. Шевченка, вулиць Дмитрівської та Саксаганського. Кияни почали з'являтися на вулицях.

6 листопада 1943 р.
Фото К. Лішка.

Артилеристи позують на тлі руїн Хрещатика.

7 листопада 1943 р. Фото Я. Рюмкіна.

Праворуч — дума. 76-мм дивізійна гармата на причепі за американською вантажівкою «студебекер».

Екіпажі танків «Т-34» з танковим десантом позують на Хрещатику.

7 листопада 1943 р. Фото Я. Рюмкіна.

На будинку універмагу так і залишилися літери «ГУ» та «НКТ СССР» (народний комісаріат торгівлі), а ліворуч, над вітриною будинку по Хрещатику, 44 — вивіска, встановлена в часи окупації, — німецької компанії «Сіменс».

Немцы объявили большую часть Киева запрещенной зоной. Они выгнали из города больных, старинцев, детей, обрекая людей на бездомное существование. Как только Киев был очищен от немецких захватчиков, в освобожденный город начали возвращаться жители, скрывавшиеся в лесах и окрестных селениях.

Кияни повертаються до своїх домівок. Хрещатик, 32.

7 листопада 1943 р.

Фото Я. Рюмкіна.

Самовари, ступки, чайники та інший кольоровий металобрухт, що його не встигли вивезти окупанти. Вул. В. Васильківська, 30.

7 листопада 1943 р. Фото Я. Рюмкіна.

(Одним з окупаційних наказів від населення вимагалось здавати кольоровий металобрухт. Ясна річ, самовари йшли на гільзи для патронів: у Німеччині було сутужно з кольоровими металами).

7 листопада 1943 р.

Восени 1943 р. населення Києва становило близько 180 тис., тобто менш як п'ята частина довоєнної кількості. Тож повернулися у «заборонену зону» далеко й далеко не всі. То вже пізніше, у 1944 р., почали повертатись з евакуації довоєнні кияни.

Ось і ця жіночка везе свій скарб порожньою Прорізною вулицею на дитячій колясочці, другого дня по визволенні.

Руїни заводу «Більшовик».

Листопад 1943 р.

Матері над тілами синів — підпільників, розстріляних гестапівцями у переддень визволення з-під окупації Києва,— на подвір'ї по Михайлівському провулку, поруч з похмурим будинком по Короленка, 33...

У глибині — Євгенія Леонідівна Єремєєва над сином Валерієм, 17 років...
Фото І. Шагіна. 6 листопада 1943 р.

Блок № 2 Сирецького концентраційного табору.

Листопад 1943 р.

Бараци й землянки Сирецького концентраційного табору.
Листопад 1943 р.

Бабин яр, яким його побачили визволителі та закордонні кореспонденти восени 1943 р.

Одне з найстрашніших київських вуличних перехресть... Вулиця Володимирська (тоді — Короленка), ріг Ірининської.

Листопад 1943 р.

Фотозйомка проведена з дзвіниці Софійського собору.

Праворуч — спалений німцями при відступі житловий будинок командного складу КОВО. Ліворуч — похмура будівля № 33, де перед війною містився НКВС, а під час окупації — Поліція безпеки та служба безпеки (СД), називані в побуті гестапо.

Як сумно жартували кияни, з тих підвалів було видно Бабин яр.

Деміївський шляхопровід над залізничними коліями, зруйнований німцями при відступі з Києва.

Листопад 1943 р.

Безлюдність на розі Миколаївської та ... площі фон Шлейфера.

Фото 1943 р.— лунки дерев уже поросли бур'яном за два роки...

Ліворуч будинок № 12, праворуч — сталева кругла трансформаторна будка з назвою площі кол. Миколаївської, до війни — Спартака, а нині — Франка.

Вивіски на вході до ресторану «Театральний» по вул. Фундукліївській, 17, ріг Володимирської,— «тільки для німців».

Листопад 1943 р.

Це фото, зроблене радянськими кореспондентами одразу ж по вступі до Києва, дуже любила радянська пропаганда, репродукуючи його багато разів.

Кияни розхапують перше число газети «Київська правда», щойно надруковане в Києві,— там, де колись була редакція та друкарня дореволюційної газети «Киевская мысль», а згодом — тої самої «Київської правди»,— на Фундукліївській, 19.

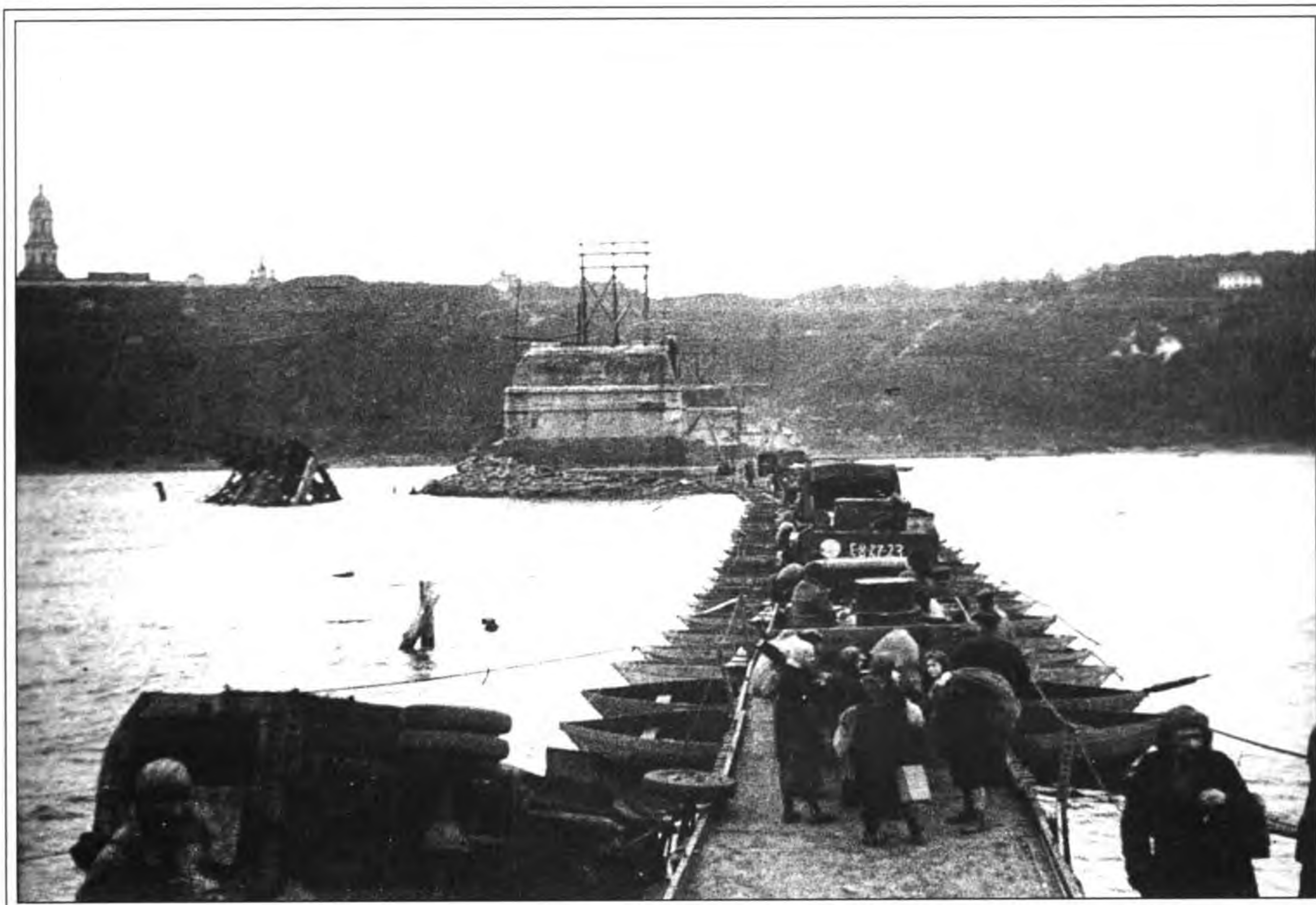
Листопад 1943 р.

Відновлено регулювання вуличного руху.

Листопад 1943 р.

Фото Г. Угриновича

Регулювальниця Ніна Буцан з Куренівки — на розі Володимирської, біля оперного театру.

Переправа через Дніпро понтонним мостом, наведеним радянськими саперами вище залишків биків колишнього Ланцюгового моста.

Листопад 1943 р.

Кожен понтон поставлено на кітви. На биках встановлено опори ліній тимчасового зв'язку. Ліворуч — перекинутий автофургон. Над кручами височить Велика дзвіниця лаври. Металеві ферми моста вивезла організація Тодта.

Протиповітряна оборона переправи через Дніпро — низьководного моста, спорудженого радянськими саперами в листопаді 1943 р.

На закопаній у лівобережний пісок вантажівці «ГАЗ-ААА» встановлено зчетверений кулемет.

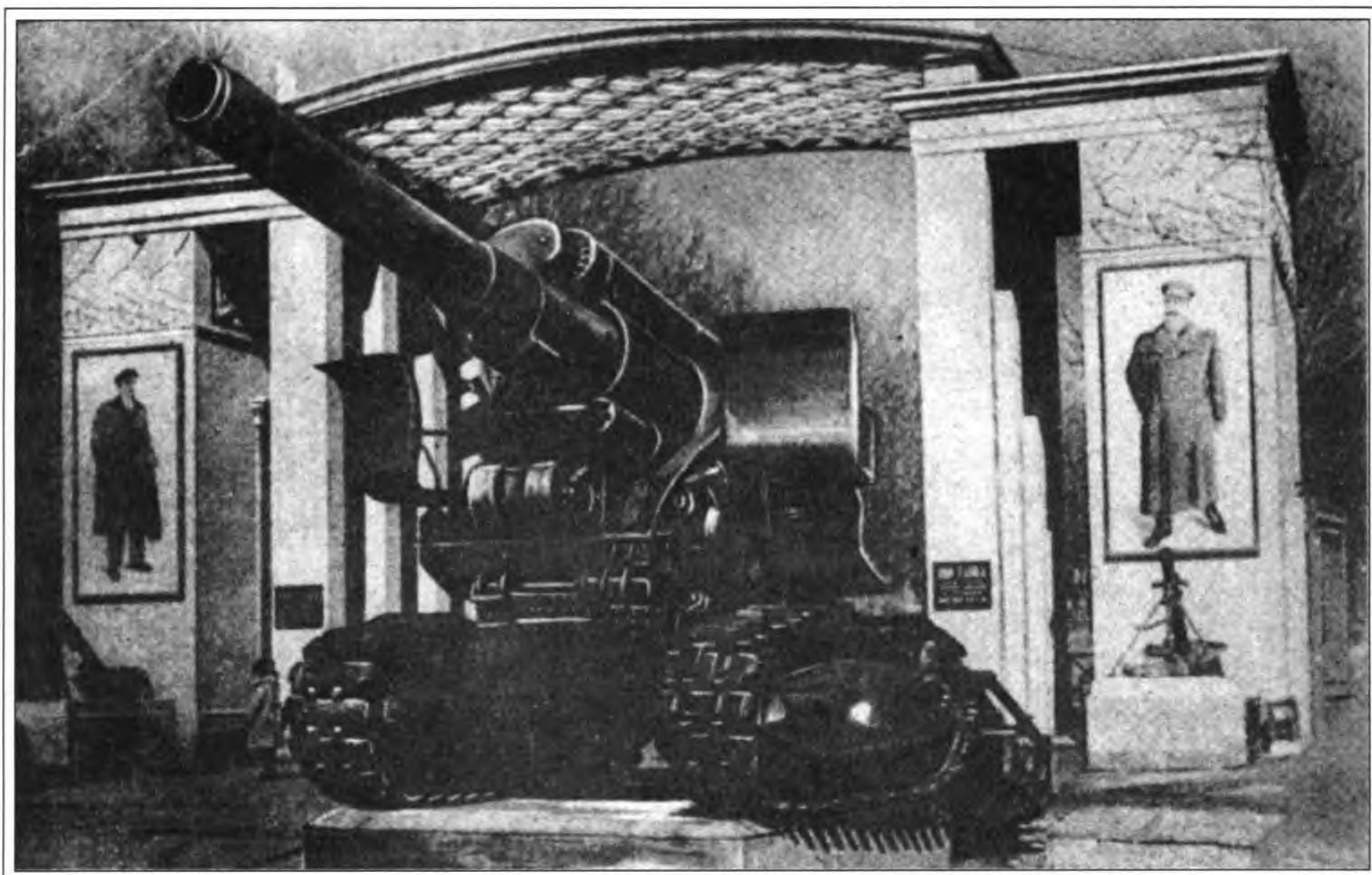
Низьководний дерев'яний міст наведено нижче биків моста, який почали споруджувати ще до війни, а потім намагалися добудувати німецькі загони організації Тодта. Вони ж при відступі висадили у повітря металокопункції. У повоєнний час на цих биках було зведено суцільнозварний міст, названий ім'ям Є. О. Патона.

Ключ від Києва, викрадений гітлерівцями під час окупації, повернуто.

Травень 1945 р.

Микиті Сергійовичу Хрущову його вручає підполковник В. Г. Шевченко.

Головний вхід на виставку зразків трофейного озброєння у Києві.

1945 р. Поштова листівка. Вид. ВТОіТ Київ.

Згідно з урядовою постановою у київському Пушкінському парку навесні 1945 р. відкрилася величезна виставка, на якій демонструвалися зразки трофейного озброєння Німеччини, Італії та інших країн-сателітів. Тут були виставлені танки, літаки, артилерійські системи, штурмові гармати, військово спорядження, стрілецька зброя, амуніція, нагороди тощо.

Браму парадного входу фланкували дві вітчизняні гаубиці калібру 203 мм зразка 1931 р. Ліворуч стояла на постаменті самохідна артилерійська установка «СУ-100», а попід пілонами арки, оформленої портретами обох вождів на повний зріст, стояли два батальйонні міномети калібру 88 мм зразка 1937 р. Це мало символізувати варту переможців.

Німецька зенітна 88-мм гармата на центральній алеї.

1947 р.

Фото Г. Малакова.

Важкий артилерійський тягач «ФАМО».

1947 р. Фото Г. Малакова.

Публікується вперше.

Хлопці, що пережили окупацію,— Ростислав Абрамович, Анатолій Тимаков, Дмитро Малаков.

Штурмовик «Юнкерс-87» («штука»). Ліворуч — стабілізатор двофюзеляжного літака-розвідника «Фокке-Вульф-189» («рама») з розпізнавальним знаком Словаччини.

1947 р. Фото Г. Малакова.

Публікується вперше.

Бомбардувальник «Хейнкель-111».

1947 р. Фото Г. Малакова.

У «танковій» алеї парку.

1947 р. Фото Г. Малакова. Публікується вперше.

Ліворуч — середній танк «Т-IV», праворуч — середній танк «Т-V» — «пантера».

Середні танки «Т-V» — «пантера».

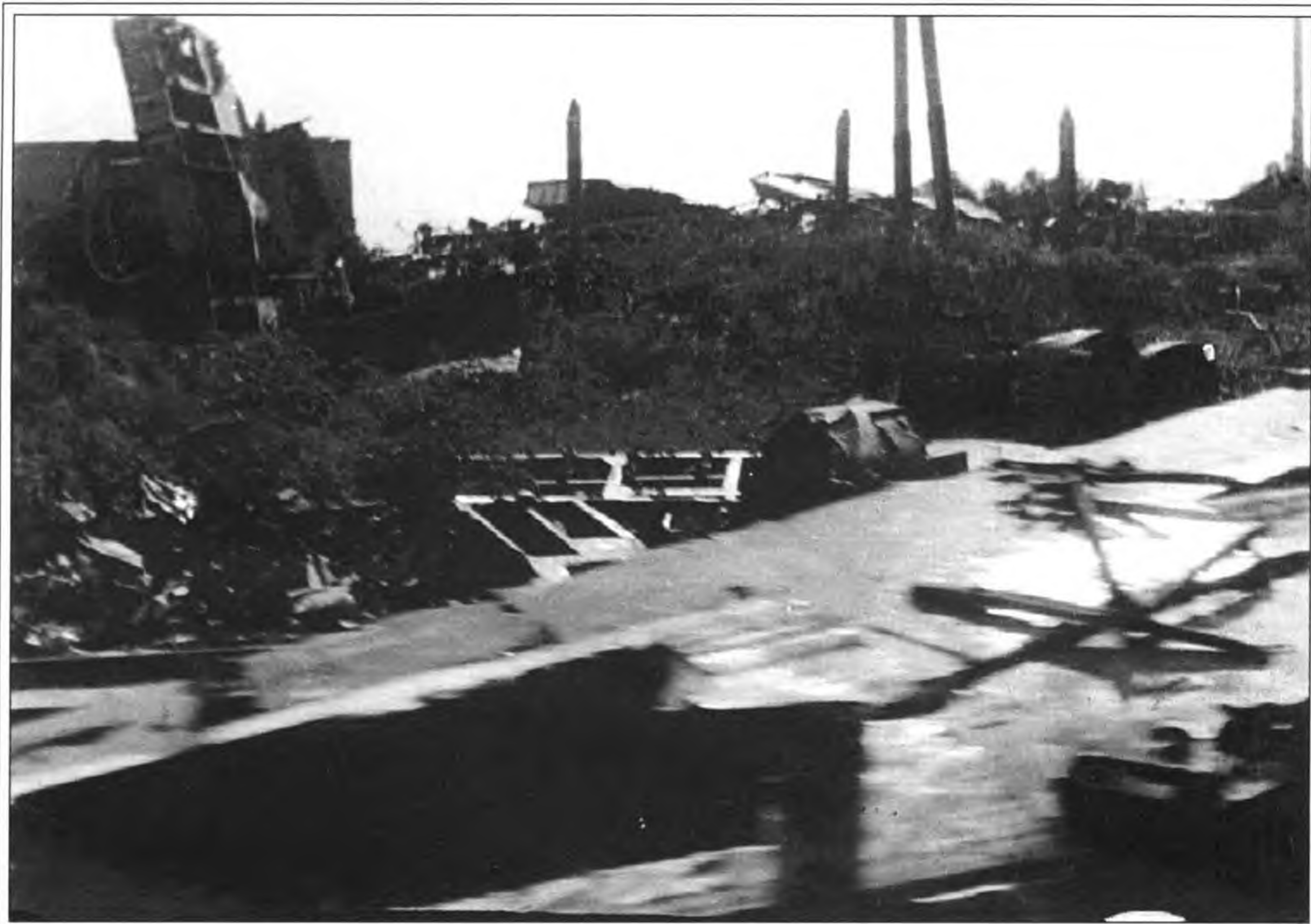
1947 р. Фото Г. Малакова. Публікується вперше.

Важкий танк «Т-VI» —«тигр».

1947 р. Фото Г. Малакова.
Публікується вперше.

Уламки літаків усіх типів — вітчизняних та ворожих — на подвір'ї авіазаводу у Святошині (нині — АНТК ім. О. Антонова).

1946 р. Фото Г. Малакова. Публікується вперше.

Парад у Києві 7 листопада 1944 р. (?)

Самохідна артилерійська установка «СУ-152» на Софійській площі.

КИЇВ

1941-1943

ВІДБУДОВА

Війна ще тривала, а вже 1944 р. було проведено конкурс на реконструкцію Хрещатика. Гору взяла московська група архітекторів, і головну вулицю столиці України спланували без урахування київських умов, традицій, ментальності. Відбудова Хрещатика була оголошена «всенародною справою», а всі руйнування списали на «німецько-фашистських загарбників». Чисельність населення почала зростати, і досить скоро ті, хто «залишався при німцях», опинилися в меншості, мусили прикусити язика і не згадувати про те, хто ж палив Хрещатик: за це вже могли й «пришити справу». Знадобилися роки й роки, щоб встановити правду, проте й досі є люди — саме з оцих, повоєнних киян, які зятято вірять колись уперше почутому з офіційних джерел: Хрещатик палили німці.

А новим Хрещатиком слід було пишатися, бо його забудова мала викликати «почуття законної гордості за наш радянський лад». Кожна доба має свої власні ідеали, зразки-взірці для наслідування. Але забудова Хрещатика як архітектурний стиль, не мала продовження й розвитку: європейська архітектура йшла зовсім іншим шляхом. З часом це стало зрозуміло й у нас. Так і залишився Хрещатик пам'яткою своєї доби із сумнівними керамічними оздобами, синтезованими з іспанської та місцевої традицій.

Розбирання руїн Хрещатика провадилося переважно вручну, кияни «відпрацьовували» тут «людино-дні», звичайно, безоплатно.

1944 р.

Техніка була представлена кількома екскаваторами, самоскидами та вантажними трамваями. Щєбінку та блоки, що не піддавалися розбиранню на цеглини, відвозили спеціально прокладеною тимчасовою трамвайною колією в кінець вул. В. Васильківської. Там уламками Хрещатика засипали величезні кар'єри, що утворилися на зламі XIX-XX ст., коли тут видобували зелену глину, яка йшла на виробництво тої самої цегли, що з неї було споруджено старий Хрещатик.

Розбирання руїн на розі Хрещатика і Прорізної.
1944 р.

Розбирання руїн на Хрещатику, 20-22.
1944 р.

Ліворуч — тимчасова трамвайна колія, довоєнний хрещатицький ліхтар; за ним — старий будинок № 26, міцність якого дозволила по відновленні обладнати там перший київський телецентр.

Розбирання руїн триває, але будинок думи ще стоїть.

1944 р.

Перед думою — вантажний трамвай з причіпами-платформами.

Площу Калініна вже розчищено.

1944 р.

На місці думи розбито сквер. Там само стоїть терпляча черга на автобус. Ліворуч — руїна готелю «Континенталь». На горі, праворуч Софійської дзвіниці — коробка спаленого будинку по Володимирській, 19.

Копання траншеї під комунікаційний колектор та заготівля щебіньки на Хрещатику.

1944 р.

Ліворуч — Бессарабський критий ринок, праворуч — квартал, що не постраждав ні в 1941, ні в 1943 р.— між вул. Леніна (повернулися довоєнні назви) та бульваром Тараса Шевченка. Ударна сила тих часів — надійне українське жіноцтво — з кувалдою.

Делегація фронтовиків знайомиться з ходом відбудови Хрещатика.

1944 р.

Праворуч — будівництво комунікаційного колектора під майбутнім хідником непарного боку Хрещатика. На другому плані — коробки спалених будинків №№ 36, 32.

М. С. Хрущов, ще з погонами генерал-лейтенанта, серед керівників міста на Хрещатику.

1944 р.

Може, хтось із тих хлопчиків себе впізнає...

М. С. Хрущов з міським керівництвом на Хрещатику.

1944 р.

Позаду — урядовий «паккард».

**Українські письменники
Павло Тичина, Олександр Бези-
менський та Володимир Сосо-
ра на відбудові Хрещатика.**

1945 р.

Кожен повоєнний школяр знав на пам'ять вірш П. Тичини:

*Люба сестронько, милий братику,
Попрацюємо на Хрещатику.
Ви з того кінця, ми з цього кінця,
Труд освітить нас, наче ті сонця.*

Регулювальниця вуличного руху на площі Калініна.

1944 р.

Ліворуч розвертається трофейний легковик «Штайер-55».

Аскольдова могила.

1946 р.

Кладовище командирів Радянської армії, які загинули в боях при обороні та визволенні Києва. Восени 1957 р. прах цих героїв було перепоховано обабіч могили Невідомого Солдата у Парку Вічної Слави.

Їм пощастило — живі!

16 серпня 1944 р.

Конвоювання німецьких військовополонених у Києві.

Цей пропагандистський похід-марш пройшов з Лук'янівки вулицями Мельникова, Львівською, В. Житомирською, через Софійський майдан, вулиці Софіївську, Хрещатик, В. Васильківську.

За спогадами одного з конвоїрів, в автоматах у них не було жодного патрона — за таємним наказом, про що німці, звичайно, не знали. Це було зроблено з остраху на можливі провокації. Але все обійшлося...

Софійська площа була тоді ще забрукована, з трамвайними рейками. На даху залишався пост протиповітряної оборони.

Кілька років німецькі військовополонені працювали на відбудові Києва. Зокрема, вони брали участь у розбиранні руїн лаври, у відбудові Київського університету, ряду житлових і промислових об'єктів, Центрального ботанічного саду на Звіринці, трамвайних колій тощо.

Площа ім. Калініна (нині — майдан Незалежності).

1945 р.

Тут у січні 1946 р. було повішено дванадцятьох нацистських військових злочинців, засуджених до страти на Київському судовому процесі за злочини на терені окупованої України. Серед них був і генерал-лейтенант поліції Пауль Шеєр, колишній начальник охоронної поліції та жандармерії Київської і Полтавської областей (листопад 1941—березень 1943 рр.).

На місці розібраного будинку колишньої думи розбито сквер. Триває розбирання руїн на Хрещатику. Ліворуч — вантажівка «ЗИС-5»

Площа ім. Калініна.

1945 р.

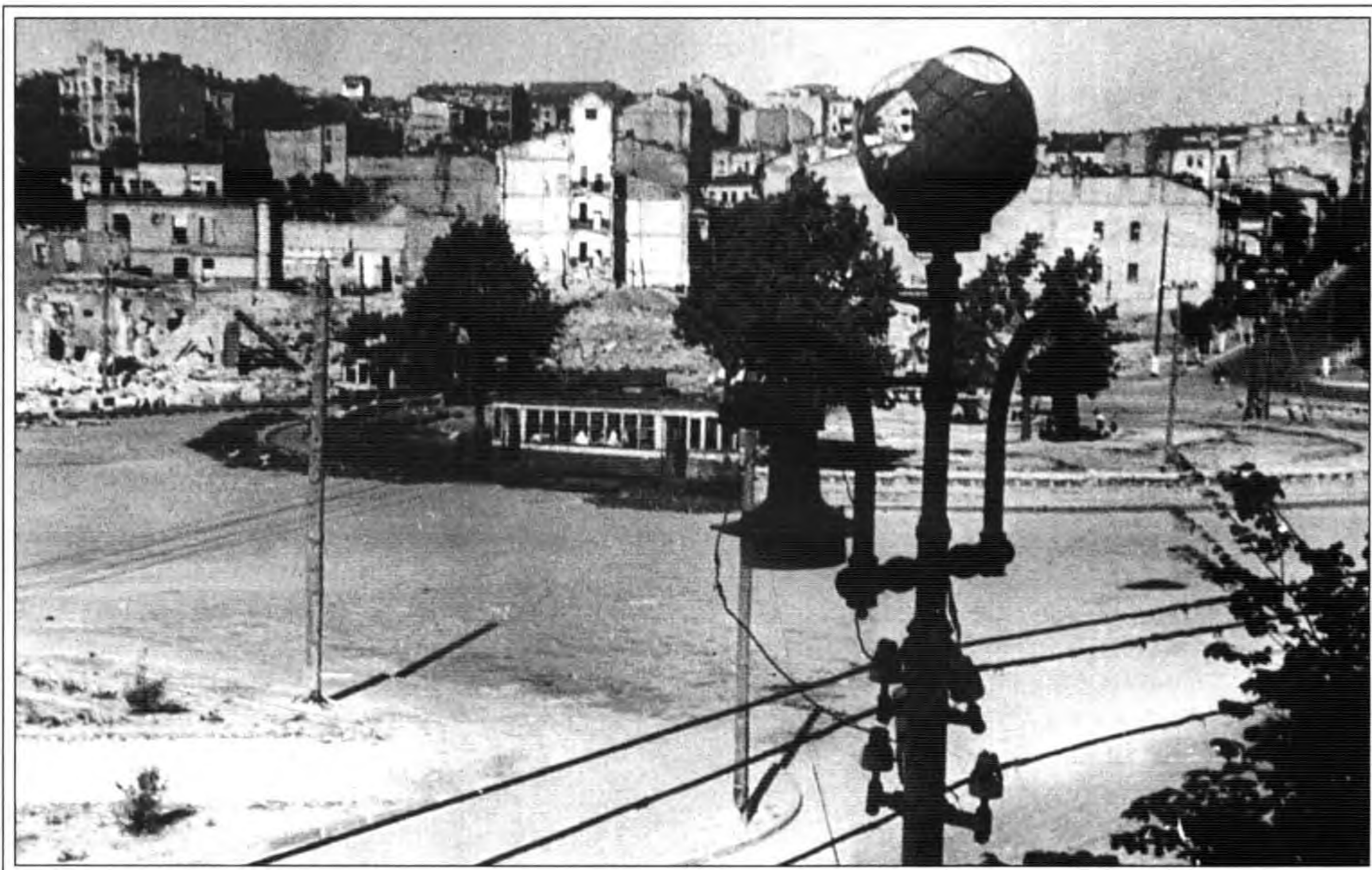
Праворуч — липа, збережена за вказівкою М. Хрущова.

Площа ім. Калініна.

1945 р.

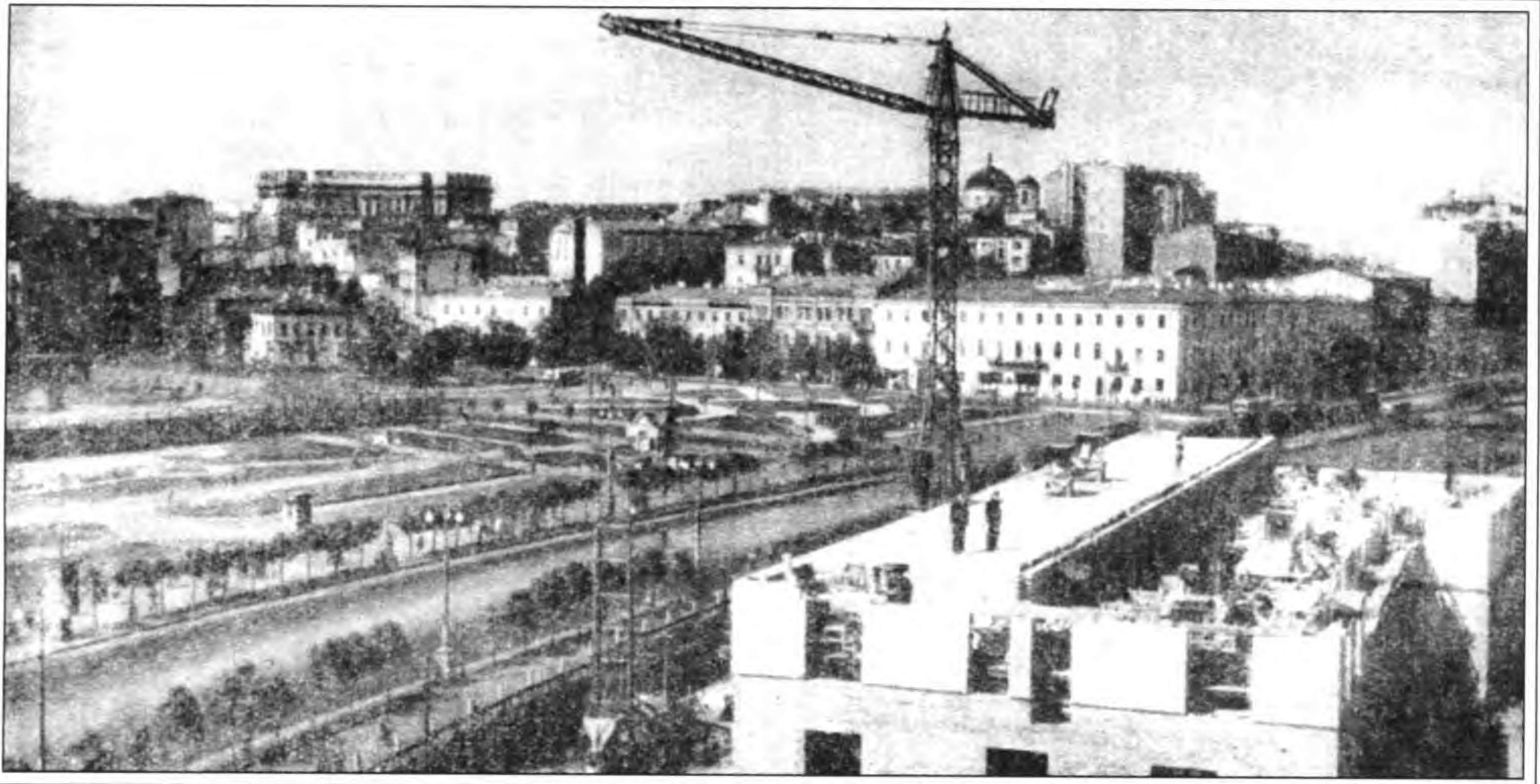
Посередині, на місці будинку колишньої думи — кругла клумба — улюблений елемент тодішніх озеленювачів. За нею — розібрані руїни будинків по Хрещатику, 20, 22, 24-26, 28/2. Праворуч — будинок, згодом перепланований під перший київський телецентр (Хрещатик, 26). У глибині — будинок колишнього банку (№ 32) — єдиний, що зберігся у цій частині вулиці по лінії забудови. За ним — універмаг. За сквером згодом виріс будинок Поштамту.

Площа ім. Калініна.

1945 р.

Відновлено трамвайний рух, хоч уздовж колій буяють бур'яни. Той самий фонтан. На передньому плані — розбитий довоєнний ліхтар.

Споруджується перший новий будинок на Хрещатику, 13, на розі теперішньої вул. Архітектора Городецького.

1950 р.

На другому плані — площа ім. Калініна, Будинок учителя, далі — римо-католицький костіол св. Олександра. Ліворуч — будинок довоєнного ЦК.

Хрещатик.

1951 р. Поштова картка. Фото М. Козловського.

На розчищеному від руїн Хрещатику зведено перші два житлові будинки № 13 і № 15. На цьому, непарному боці вулиці, повністю змінено нумерацію. Ліворуч, у глибині, видно Будинок учителя, в кінці вулиці — філармонія і торець будинку держустанов (Хрещатик, 5) — єдина споруда, що залишилася по непарній лінії забудови. Хрещатик розширено, під хідником непарної сторони прокладено комунікаційний колектор, встановлено нові, на гранітному цоколі та з грубезним литвом ліхтарі. Обидва будинки, як і ліхтарі, оздоблено у «саморобному» дусі так званого радянського ретроспективізму, з насиченим декором, виконаним у граніті та кераміці. Кияни досить скептично сприйняли ці новобудови з мистецько-естетичних міркувань, назвавши їх «кремовими тортами». Серед нечисленних ще авто переважають трофейні марки. Вздовж вулиці — молоді липки, а обабіч ліхтарів — горобина. На початку зими на ту горобину зліталися зграйки омелюх.

Площа Калініна (нині — майдан Незалежності).

1951 р. Поштова картка.
Фото О. Шексни.

На площі — той самий фонтан, ті ж самі довоєнні липи. Фонтан розібрано наприкінці 1970-х рр. і замінено іншим.

Хрещатик.

1960 р.

Повоєнний Хрещатик відбудовувався молодими руками юнаків і дівчат, що тікали з голодних колгоспів до міських училищ профосвіти. Будував тут спеціально створений трест «Хрещатикбуд», який згодом увійшов до складу Головкиївміськбуду (нині — Холдингова компанія «Київміськбуд»).

Серед автомобілів уже переважають вітчизняні «победи» та «москвичі», але й трофейні авто ще помітні в русі.

Підземних переходів ще нема, а посередині зроблено так звані «острівці безпеки» для пішоходів.

На нових ліхтарях встановлено нові гучномовці, використовувані зазвичай під час першотравневих та жовтневих парадів і демонстрацій.

Хрещатик.

1960 р.

Забудова на місці №№ 34, 36, 38. У центрі — десятиповерховий будинок міськви-
конкому (Хрещатик, 36). Добудовано й універмаг.

На вул. Леніна (нині — Б. Хмельницького).

1960 р.

Ліворуч — перебудована по війні колишня Фундукліївська гімназія, спалена во-
сени 1941 р., далі — універмаг.

На другому плані — будинок по Хрещатику, 25. Він задуманий як композиційна
вісь, що своїм «пафосом» мала символізувати і відбудований Хрещатик, і таку звичну
улесливу підпорядкованість Києва московським «висотним будинкам», але ж у Києві —
удвічі меншого, за «старшинством», розміру.

Ось тут у 1941 р. стояла барикада.

Перспектива Прорізної вулиці від Хрещатика.

1960 р.

Зберігши ширину проїжджої частини, повоєнні архітектори повністю змінили характер Прорізної вулиці на відтинку від Хрещатика до Пушкінської, розкривши вулицю на зразок площі, заповненої скверами. На першому поверсі будинків, що фланкують ріг на перехресті з Пушкінською, — магазини «Українська ковбаса» та «Ряжанка».

Площа Калініна.

1960 р.

Забудова лівої сторони кол. Думської площі. Повністю змінено характер та масштаб і цього куточка Хрещатика. Надано рис помпезності й величі.

Вигадливий, в дусі радянського псевдоісторизму двоярусний портик поштамту (ліворуч) під час ремонтних робіт завалився 2 серпня 1989 р., забравши життя тринадцяти випадкових перехожих. Але цю нековирну приставну колонаду повторили на початку 1990-х. І тоді, і потім це сприйнялося як символічне падіння минулого — в роки перебудовчих сподівань, а повторення — як символічний реванш старих сил та уявлень.

Панорама нового, повоєнного Хрещатика, з борту вертольота «Ми-4».

1960 р.

А праворуч, внизу,— другий і третій од краю будиночки — згадка про старий Хрещатик: тоді він був вулком, і ці будиночки були флігельними, стояли у другому ряду.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АНТК** — Авіаційний науково-технічний комплекс ім. О. Антонова
БА — броньований автомобіль
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ГАЗ — Горьковський автомобільний завод
ДАКО — Державний архів Київської області
ЗИС — Завод імені Сталіна
ІР НБУВ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
НЕП — нова економічна політика
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКТ — Народний комісаріат торгівлі
ОКФТ — Окружний кінофототрест
ОУН — Організація українських націоналістів
СА — штурмові загони (Sturmabteilung — нім.)
СД — служба безпеки (Sicherheits Dienst — нім.)
СРСР — Союз радянських соціалістичних республік
СС — охоронні загони (Schutzstaffeln — нім.)
ТСОАВІАХІМ — Товариство сприяння обороні та авіаційному і хімічному
будівництву СРСР
УРСР — Українська радянська соціалістична республіка
ЦК — Центральний комітет
* — так позначено фотографії, надані Бібліотекою сучасної історії
м. Штутгарт (ФРН), які в Україні переважно публікуються вперше

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	7
ВІД УПОРЯДНИКА	9
ПЕРЕДВОЄННИЙ КИЇВ, АБО ТЕ, ЩО ЗНИКЛО НАЗАВЖДИ	11
ОБОРОНА КИЄВА	41
ВСТУП ЧАСТИН ВЕРМАХТУ ДО КИЄВА	57
ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ	73
ПРОПАГАНДА	81
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ	91
ВИБУХИ І ПОЖЕЖІ	101
БАБИН ЯР	143
НІМЦІ ДОЛАЮТЬ ДНІПРО	151
НОВИЙ ПОРЯДОК	157
МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ	203
ОСТАРБАЙТЕРИ	213
ОСТАННІ ДНІ ОКУПАЦІЇ	221
ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА	225
ВІДБУДОВА	249
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	266

